

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЕМІНА Аліса Дмитрівна

УДК 903.5:393.95(477.7)"-06/02"

СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Галузь знання 03 - Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Деміна А. Д.

Науковий керівник

Болтрик Юрій Вікторович
кандидат історичних наук,
доцент, завідувач відділу
Польовий комітет ІА НАН України

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Деміна А. Д. Скіфські кургани Північного Приазов'я. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023.

У роботі представлено дослідження поховального обряду та ритуальних практик у курганах скіфського часу на території Північного Приазов'я. Аналіз включає 175 пам'яток та 243 поховання, до яких входять кургани споруджені скіфами, та насипи доби бронзи з впускними похованнями скіфського часу. Також, окремо розглядаються непоховальні курганні споруди: Кременівка та Якимівка (к. 7, 8). Основна увага приділена створенню каталогу пам'яток, систематизації та кількісному аналізу архітектурних параметрів та інвентарю. Робота має на меті висвітлити послідовні етапи створення індивідуального простору поховання, пов'язаного з тілесністю та ідентичністю небіжчика, а також громадського простору тризни та вшанування пам'яті предків.

Історія польових археологічних досліджень у Приазов'ї налічує понад століття. До основних її етапів належать: 1) кінець XIX ст. – початок XX ст.: роботи Імператорської археологічної комісії, передусім В. Городцова у басейні р. Кальміус та М. Веселовського біля р. Обитічна та с. Шульговка; 2) 1910 – початок 1930 років: краєзнавчі дослідження музеїв та каталогізація пам'яток регіону; 3) середина XX ст.: початок діяльності ІА АН УРСР та видання перших узагальнюючих праць. Тоді ж відкритий перший у радянський час “царський” курган у м. Мелітополь; 4) 1970 – 1980 роки: діяльність новобудовних степових експедицій ІА АН УРСР. У цей час досліджено більше 70% відомих пам'яток та

удосконалена методика роботи зі складними підземними конструкціями; 5) кінець 1980 років і дотепер: упорядкування та видання матеріалів.

За географічним розташуванням та хронологією пам'яток, Приазов'я умовно поділяється на чотири регіони. Скіфські кургани у басейні р. Кальміус (18 пам'яток) починають будуватися в V ст. до н.е. і у цей час характеризуються переважанням поховань у ямах, виразним воїнським інвентарем та широким використанням кам'яних конструкцій в архітектурі курганних насипів. Пізніше, у IV ст., за винятком курганів Двогорба та Передерієва Могили, більшість поховань є впускними в кургани доби бронзи та демонструють синкретичні ознаки, ймовірно, пов'язані з впливом східних кочовиків.

Пам'ятки в гирлах річок Берда, Обитічна та Корсак представлені невеликою кількістю поховань (6 пам'яток), більшість з яких є вкрай пошкодженими. Група курганів біля р. Обитічна, досліджена М. Веселовським, ймовірно, датується не пізніше V ст. до н.е. Натомість, у другій чверті IV ст. до н.е. в цьому регіоні з'являється Бердянський курган, одна з найбагатших пам'яток Приазов'я.

Найчисельніші групи курганів знаходяться на лівому березі р. Молочна (98 пам'яток). Вони концентруються передусім в її нижній течії, поблизу Молочного лиману. Саме з нього, ймовірно, діставалась морська трава, камка, яка широко використовувалась в облаштуванні поховальних споруд у регіоні. У середній течії Молочної та у верхів'ях р. Тащенак розташована низка аристократичних курганів: Кара-Тюбе, Мелітопольський, Шульговка, Тащенак. Хронологія місцевих поховань є більш строкатою: хоча більшість пам'яток датується широко IV ст. до н.е., окремі поховання належать до V ст. до н.е. (Високе к. 2 п. 1) та VI ст. до н.е. (Костянтинівка к. 2 п. 3). Характерною ознакою ранніх скіфських пам'яток у регіоні є впускні поховання в кургани доби бронзи.

Скіфські кургани у Північному Присивашші (54 пам'ятки) розташовані, як правило, поблизу тимчасових водоймищ-подів та уздовж морського узбережжя. Хоча поховання тут, в цілому, є подібними до інших скіфських пам'яток Північно-Західного Приазов'я, вони усе ж демонструють окремі відмінності: передусім в переважанні перпендикулярної орієнтації вісей катакомб та західному/північно-західному напрямку положення небіжчиків. Хронологічно вони також у більшості випадків не виходять за межі IV ст. до н.е.

Архітектура та планіграфія підземних споруд є досить гомогенною: поховання, як правило, здійснені у катакомбах із паралельним розташуванням вісей вхідної ями і камери. Це характерно і для аристократичних курганів, хоча останнім притаманна більша кількість додаткових приміщень для зберігання поховального інвентарю. Соціальні відмінності також помітні у глибині та загальній площі споруд. Поховання у ямах переважають серед пам'яток V ст. до н.е., тоді як вже в IV ст. до н.е. вони здебільшого належать лише супровідним особам.

Окрема увага приділена дослідженню поводження із тілесністю небіжчиків з огляду на антропологічні, гендерні та соціальні аспекти їх ідентичності. Аналіз вибірки поховань із антропологічними визначеннями показав, що більшість похованих були віком від 20 до 45 років, тоді як дитячі поховання у курганах є досить рідкісними. Співвідношення між чоловіками та жінками є досить рівномірним з деяким переважанням перших. Проте, помітна суттєво більша кількість поховань з "чоловічим" воїнським інвентарем, що свідчить про важливість посмертного утвердження воїнської ідентичності незалежно від статі. Похованням із "чоловічими" та "жіночими" типами інвентарю характерні також окремі відмінності у розташуванні артефактів та положенні тіла. Так, для пам'яток регіону р. Молочної західна орієнтація голови притаманна передусім жіночим та парним похованням. Схожа ситуація й з розташуванням супровідної

їжі, яка найчастіше знаходиться у голові небіжчиків, а в ногах і з боків зустрічається так само, винятково у похованнях із жінками. Показово, також, що поховання із суто “жіночим” інвентарем рідко є одиничними та центральними у кургані.

Кластерний аналіз поховань за складом супровідного інвентарю показав наявність принаймні трьох основних груп, що відрізняються за соціальними та гендерними ознаками. До кластеру 1 належить більшість периферійних та/або безінвентарних поховань. Оскільки серед них також спостерігається значна кількість пограбованих поховань, фактор неповноти скоріше за все дещо викривлює реальну ситуацію у цьому випадку. Кластер 2 складається з двох великих підкластерів розділених за гендерними ознаками. До групи 2.1 належать статусні жіночі поховання, які у свою чергу поділяються на окремі супровідні поховання у заможних курганах та непограбовані поховання амазонок. Для обидвох типів поховань характерне те чи інше поєднання озброєння або престижних предметів (напр. казанів), прикрас та “жіночих” типів інвентарю: дзеркал, деталей веретена, кам’яних плит. Група 2.2 складається з непограбованих або заможних воїнських поховань, серед яких також окремо виділяється невелика група найбільш статусних “вождівських” комплексів. Показово, що інвентар непограбованих поховань V ст. до н.е. виявляється дещо близьким до пізніших аристократичних поховань Приазов’я. Передусім, це проявляється у наявності престижних предметів, а також у більшій кількості та різноманітні категорій захисного обладунку й зброї. Ймовірно, це можна пояснювати поступовим зосередженням владних “воїнських” атрибутів у вужчому соціальному прошарку місцевих вождів. Також, аристократичні поховання IV ст. до н.е. надають перевагу імпортним виробам та, в окремих випадках, демонструють елементи відтворення грецьких традицій споживання вина.

Також, у цьому дослідженні розглядається питання постпоховальних дій, зокрема, пограбування та пошкодження поховань. Стверджується, що це явище не можна пояснювати винятково грабіжницькими намірами. Про це свідчить, зокрема, кореляція між розташуванням поховання та рівнем уцілілості. Серед пограбованих поховань суттєво переважають центральні споруди, тоді як могили, що знаходились на периферії, часто жіночі, хоча й могли містити значну кількість коштовних виробів, часто залишались поза увагою грабіжників. Окрім цього, поширені випадки демембрації та навмисного пошкодження цілісності тіла небіжчика. Подібні явища можуть інтерпретуватись як результат міжплемінних конфліктів, а також легітимізації права наслідування через отримання статусних регалій. Проте, не можна виключати наявність соціально регламентованих постпоховальних дій, які могли бути частиною ритуалу. Зокрема, предмети, які були необхідні під час поховальної церемонії, пізніше переставали виконувати цю функцію і повертались до громади.

Аналіз курганного насипу та периферії зосереджений передусім на обряді тризни та поминок. Він показав, яким чином жалобний бенкет та жертвопринесення тварин пов'язані зі створенням лімінального простору та фінальним етапом поховання небіжчика. Загалом, дослідження розглянуло меморіальну роль кургану та місце поховального обряду як у збереженні, так і трансформації культурних норм скіфів Приазов'я.

Ключові слова: кургани, поховальний обряд, скіфи, скіфський час, Приазов'я, жертвопринесення, танатологія, антропологія, археологія, кочовики, тризна, кластерний аналіз, статистика.

ABSTRACT

Demina A. Scythian barrows of Northern Azov. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for Doctor of Philosophy, Specialty 032 “History and archaeology”. National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, Kyiv, 2023.

The dissertation presents research on Scythian barrows and corresponding burial rites in the Northern Azov region. The analysis includes 175 barrows and 243 burials, comprising both mounds built in the Scythian time as well as Scythian secondary burials in the Bronze age barrows. Non-burial mound structures (Kremenivka and Yakymivka 7, 8) are also separately examined. The main focus of the study is on creating a catalog of sites, organizing and quantitatively analyzing architectural parameters and inventory. The work aims to highlight the sequential stages of creating an individual burial space associated with the deceased's body and identity, as well as the public space of mourning and honoring the memory of ancestors.

The history of archaeological field research in the Azov region spans over a century. Its main stages include: 1) late 19th century – early 20th century: work by the Imperial Archaeological Commission, primarily by V. Horodtsov in the basin of the Kalmius River and by M. Veselovsky near the Obytichna River and the village of Shulgovka; 2) 1910 – early 1930s: ethnographic studies by museums and cataloging of the region's sites; 3) mid-20th century: the beginning of the activity of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (IA AS USSR) and the publication of the first comprehensive works. It was during this time during the Soviet era that the first “royal” mound was discovered in the city of Melitopol; 4) 1970s – 1980s: activities of newly established steppe expeditions of the IA AS USSR. During this period, more than 70% of the known monuments were explored, and the

methodology for working with complex kurgan structures was improved; 5) late 1980s and up to the present: organization and publication of materials.

By their geographical location and chronology, the Scythian sites of the Azov region could be conventionally divided into four regions. The barrows in the Kalmius River basin (18 sites) began to be built in the 5th century BC. During this time, burials in pits predominated, characterized by distinct warrior inventory and the widespread use of stone constructions in the architecture of mound structures. Later, in the 4th century BCE, except for the Dvohorba and Perederiyeva Mohyla, most burials were made into Bronze Age mounds, demonstrating syncretic features, possibly associated with the influence of eastern nomads.

The sites at the lower streams of the Berda, Obytichna, and Korsak rivers are represented by a small number of burials (6 sites), most of which are severely damaged. The group of barrows near the Obytichna River, studied by M. Veselovsky likely dates back no later than the 5th century BC. In the second quarter of the 4th century BCE, the Berdyansk kurgan, one of the richest sites in the Azov region, appeared there.

The most numerous groups of barrows are located on the left bank of the Molochna River (98 sites). They are concentrated primarily in its lower reaches, near the Molochnyi Estuary. It is likely that eelgrass, which was widely used in the construction of burial structures in the region, was obtained from this area. In the middle reaches of the Molochna and in the upper reaches of the Tashenak River, there is a series of aristocratic barrows: Kara-Tyube, Melitopolsky, Shulgovka, Tashenak. The chronology of local burials is more varied: although most sites are broadly dated to the 4th century BC, some burials belong to the 5th century BC (Vysoke p. 2 g. 1) and the 6th century BC (Kostiantynivka p. 2, g. 3). Early Scythian burials in the region were usually made in the Bronze Age mounds.

The Scythian barrows in the Northern Syvash region (54 sites) are typically located near temporary water reservoirs (“pody”) and along the seacoast. Although the burials here, in general, are similar to other Scythian sites in the Northwestern Azov region, they still exhibit some differences. They are primarily seen in the prevalence of perpendicular orientation of catacomb axes and the western/northwestern positioning of the deceased. Chronologically, in most cases, these burials do not extend beyond the 4th century BC.

The architecture and layout of underground structures are quite homogeneous: burials are generally made in catacombs with parallel alignment of the axes of the entrance shaft and the chamber. This is true for aristocratic barrows as well, although the latter often feature a greater number of additional chambers for storing burial inventory. Social differences are also noticeable in the depth and overall area of the structures. Burials in pits are prevalent among sites from the 5th century BCE, whereas by the 4th century BC, they mostly were made for the periphery burials.

Particular attention has been given to the study of the treatment of the deceased in terms of their anthropological, gender, and social identity. An analysis of the burial sample with anthropological identifications revealed that the majority of those buried were between the ages of 20 and 45, while child burials in the kurgans are relatively rare. The ratio between men and women, by anthropological data, is fairly balanced, with a slight predominance of men. However, there is a significantly larger number of burials with “male” warrior inventory, indicating the importance of posthumous affirmation of warrior identity regardless of sex.

Burials with “male” and “female” types of inventory also exhibit distinct differences in the arrangement of artifacts and the positioning of the body. For the sites in the Molochna region, a western orientation of the head is primarily characteristic of female and paired burials. A similar situation is observed regarding the placement of accompanying food, which is most often found near the head of the deceased, while

items are also occasionally placed at the feet and on the sides, especially in female burials. It is noteworthy that burials with purely “female” inventory are rarely singular and central within the mound.

The cluster analysis of burials based on the composition of the inventory revealed the presence of at least three main groups distinguished by social and gender characteristics. Cluster 1 includes most peripheral and/or inventory-less burials. Since a significant number of these burials have been subjected to grave robberies, the factor of incompleteness likely distorts the real situation in this case. Cluster 2 consists of two large sub-clusters divided by gender characteristics. Sub-cluster 2.1 comprises prestigious female burials, which are further divided into separate accompanying burials in wealthy mounds and unrobbed burials of women-warriors. Both types of burials feature various combinations of weapons or prestigious items (such as cauldrons), jewelry, as well as “female” inventory items such as mirrors, spindle whorls, and stone plates. Group 2.2 consists of unrobbed or wealthy warrior burials, among which a small group of the most prestigious “chiefly” complexes is separately distinguished. Notably, the inventory of unrobbed burials from the 5th century BC is somewhat similar to later aristocratic burials in the Azov region. This is evident in the presence of prestigious items as well as a greater quantity and variety of armor and weapons. This can likely be explained by the gradual concentration of ruling “warrior” attributes within a narrower social stratum of local leaders. Additionally, aristocratic burials from the 4th century BC tend to favor imported items and, in certain cases, demonstrate elements of adopting Greek traditions related to wine consumption.

This study also examines post-burial actions and burial destruction. It is argued that this phenomenon cannot be explained solely by the intentions of grave robbery. This is evidenced, in particular, by the correlation between burial location and the level of preservation. Among opened burials, central structures are significantly more common, whereas graves on the periphery, often female burials that could contain

substantial amounts of valuable items, were often overlooked. Moreover, there are widespread cases of dismemberment and deliberate damage to the deceased's body. Such phenomena can be interpreted as a result of intertribal conflicts and the legitimization of inheritance rights through the acquisition of status symbols. However, the presence of socially regulated post-burial actions that could be part of a ritual cannot be excluded. Specifically, items necessary during the burial ceremony might have later lost their function and returned to the community.

The analysis of the mound structure and its periphery primarily focuses on the funeral feast ritual (*tryzna*) and wake. It has shown how the mourning banquet and animal sacrifices are connected to the creation of a liminal space and the final stage of the burial ceremony. Overall, the research has explored the role of the barrow in commemorating the dead as well as both the preserving and transforming function of the burial ritual of the Scythians in the Azov region.

Keywords: barrows, burial rite, Scythians, Scythian time, Azov, sacrifice, thanatology, anthropology, archaeology, nomads, burial feast, cluster analysis, statistics.

Список публікацій здобувача

1. Деміна, А. Д. 2018. Скелі, море і кургани: Пам'ятки скіфського часу в ландшафті Північного Приазов'я. *Археологія і давня історія України*, 1(26), с. 169–176.
2. Demina, A. 2018. Pottery of the Chornolis culture in middle Dnieper region. *Recherches Archeologiques*, NS9, p. 87–106.
<https://doi.org/10.33547/RechACrac.NS9.04>
3. Деміна, А. Д. 2018. Генеративні підходи в археологічному дослідженні. В: Чабай, В. П. (ред.). I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, Україна, 23–25 листопада 2018. Київ: ІА НАНУ, с. 35–36.
4. Деміна, А. Д. 2021. Скіфська тризна за матеріалами пам'яток Північного Приазов'я IV-III ст. до н.е. В: Білинський, О. (гол. ред.). Збірник тез конференції “Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021”. Київ, Україна, 27 січня 2021. Київ: НаУКМА, с. 61–66.
5. Demina, A. 2023. Funeral meal in Scythian burial rite (case study of Northern Azov Region, 5th–4th centuries BC). *Arheologia*, 2, p. 30–45.
<https://doi.org/10.15407/arheologia2023.02.030>
6. Деміна, А. Д. 2023. Історія дослідження скіфських пам'яток у Північному Приазов'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 276–286.
<https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.20>

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І	20
1.1. Початок археологічних досліджень курганів у Приазов'ї	20
1.2. Північне Приазов'я на мапі Європейської Скіфії у працях істориків ХІХ століття	24
1.3. Дослідження краєзнавців першої третини ХХ ст.	28
1.4. Експедиції Інститутів археології СРСР та перші узагальнюючі праці	30
1.5. Новобудовні експедиції 1970-х – 1980-х років: Північно-Західне Приазов'я	34
1.6. Новобудовні експедиції 1970-х–1980-х років: басейн р. Кальміус	47
1.7. Місце Приазов'я у сучасних дослідженнях скіфських пам'яток	53
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДКУРГАННОГО ПОХОВАЛЬНОГО ПРОСТОРУ	55
2.1. Сучасний стан поховальних споруд	56
2.2. Розташування поховань під курганом	60
2.3. Типи поховальних споруд	62
2.4. Формальні системи класифікації скіфських поховальних споруд	65
2.4.1. Планіграфія камерних поховань	67
2.4.2. Поховальні споруди курганів знаті	71
2.4.3. Планіграфія поховань у ямах	77
2.5. Внутрішній простір поховань	79
2.5.1. Розміри поховальних споруд	79
2.5.1.1. Площа	80
2.5.1.2. Глибина	83
2.5.2. Орієнтація за сторонами світу	85
2.5.3. Інтер'єр	88
2.5.4. Заклади і заповнення	90
2.6. Тіло небіжчика	92
2.6.1. Статеві-віковий розподіл поховань за антропологічними визначеннями	94
2.6.2. Одяг та прикраси	96
2.7. Супровідний інвентар	103
2.7.1. Їжа та посуд	103
2.7.2. Зброя	108

2.7.3. Кінське спорядження	114
2.7.4. Вози	119
2.7.5. Побутові та магічні предмети	119
РОЗДІЛ 3. КУРГАННИЙ НАСИП ТА ПЕРИФЕРІЯ	123
3.1. Монументальна архітектура поховань	124
3.1.1. Сучасний стан курганних насипів	125
3.1.2. Висота насипів	126
3.1.3. Діаметр та об'єм насипів	128
3.1.4. Кам'яні конструкції	131
3.2. Курганна периферія	136
3.2.1. Архітектура курганних ровів	136
3.2.2. Знахідки на поверхні курганів	140
3.3. Поховальна тризна	143
3.3.1. Склад тризни	144
3.3.2. Значення коней у поховальному ритуалі скіфів	147
3.4. Курганні парні комплекси	150
РОЗДІЛ 4. ДИНАМІКА ТА ЗМІНИ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ СКІФІВ ПРИАЗОВ'Я	153
4.1. Хронологічна динаміка	153
4.1.1. Пам'ятки VI-V ст. до н.е.	154
4.1.2 Пам'ятки IV ст. до н.е.	159
4.2. Соціальна динаміка	164
4.2.1. Групи пам'яток за складом інвентарю	166
4.3. Курган та колективна пам'ять	169
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	199
Додаток А. Каталог скіфських курганів Приазов'я	200
Додаток Б. Таблиці	215
Додаток В. Ілюстрації	314

ВСТУП

Курганний поховальний обряд є одним із ключових феноменів пов'язаних з кочовиками степу. Відсутність, або ж мала кількість поселенських пам'яток спричинила парадоксальну ситуацію, в якій саме поховання є найбільш численними та подекуди єдиними джерелами вивчення світогляду кочовиків. Оскільки безпосередній взаємозв'язок між поховальними практиками та життям спільнот, що їх здійснювали рідко є очевидним, інтерпретація відповідних археологічних пам'яток залишається викликом для їх дослідників. Один з підходів до цієї проблеми, полягає у кількісному аналізі масового матеріалу, що дає змогу виділити найбільш характерні тенденції, а також, навпаки, виняткові випадки. Поєднання отриманих результатів із антропологічними, етнографічними та історичними даними дозволяє комплексно дослідити індивідуальні особливості та контекстуальні аспекти поховальної обрядовості.

Актуальність дослідження. Понад столітні дослідження курганів на території Північного Приазов'я накопичили велику інформативну базу про скіфські поховальні пам'ятки. Проте, значна частина публікацій комплексів мала винятково описовий характер, тоді як регіональна динаміка і концептуалізація Приазовської групи пам'яток переважно залишались поза увагою. Решта ж пам'яток узагалі не була опублікована і збереглась лише у звітній документації. Таким чином, складання якомога повнішої бази даних скіфських курганів цього регіону та її систематизація є необхідним етапом для долучення результатів польових досліджень до наукового дискурсу. Північне Приазов'я є цікавим з огляду на порівняно вузьку хронологію основного масиву пам'яток та географічну неоднорідність. Це дозволяє порівняти характер поширення і

розвитку поховального ритуалу у споріднених культурно суспільств на територіально різних обширах.

Водночас, масовий характер курганних поховальних пам'яток становить зручний матеріал для апробації та використання кількісних методів дослідження. Не випадково, саме ці матеріали були основою перших узагальнюючих праць, присвячених каталогізації та статистичним методам (насамперед: Бунятян 1985, Черненко та ін. 1986, Генинг 1990). Сучасні ж методи та інструменти аналізу даних значним чином розширюють можливості їх застосування в археології. Тому перегляд і залучення нових даних є цінним не лише для поглиблення знань про скіфську історію, але й для розвитку теорії та методології археологічного дослідження в цілому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена на кафедрі археології Національного Університету «Києво-Могилянська академія» у рамках планових тем:

- “Актуальні проблеми найдавнішого минулого України за даними археології та антропології”. Реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: держ. реєстраційний номер 0117U004143; від 27.01.2017;
- “Первісна історія України за новітніми даними археології та антропології”. Реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: держ. реєстраційний номер 0122U002616; від 20-05-2022.

Об'єктом дослідження є кургани скіфського часу на території Північного Приазов'я.

Предметом дослідження є поховальний обряд і ритуальні практики скіфів Приазов'я.

Відповідно до цього, метою роботи є комплексний аналіз матеріальних решток скіфського поховального обряду у Північному Приазов'ї. Тоді як до дослідницьких завдань входять:

- 1) виокремлення основних етапів польових досліджень курганів на території Північного Приазов'я і характеру накопичення джерельної бази;
- 2) класифікація підкурганних поховальних споруд на основі планіграфічних параметрів;
- 3) визначення основних рис архітектури поховань у камерах і ямах;
- 4) аналіз ставлення до тілесності небіжчика: місце тіла у просторі поховання, його збереження та постпоховальні дії;
- 5) огляд ролі функціональних категорій супровідного інвентарю у поховальному обряді відповідно до соціального статусу та гендеру небіжчиків;
- 6) аналіз зв'язку конструктивних елементів курганної периферії та ритуалів тризни;
- 7) визначення періодизації скіфських пам'яток Північного Приазов'я та динаміки змін у поховальному обряді;
- 8) аналіз місця кургану у меморіалізації та трансляції культурних норм кочовиків.

Географічні межі роботи охоплюють Північне Приазов'я, а саме території на схід від Нижнього Дніпра до басейну Кальміусу включно. Ця територія має протяжність близько 380 км вдовж узбережжя Азовського моря. При цьому досліджувані кургани пов'язані з узбережжям та розташовані від сучасної берегової лінії на відстані від 80 м до 60 км. Додатково у дослідження були включені декілька багатих курганів прикордонної території (понад 70—80 км від берега), які розташовані хоч і не у власне Приазов'ї, але у басейнах річок, що впадають до Азовського моря, наприклад Передерієва Могила.

Методи дослідження. Для порівняння, систематизації та агрегації бази даних пам'яток використовувались передусім методи дескриптивної статистики. Кількісний аналіз даних та оцінка гіпотез базувались на методах статистичного

висновування. Так, для визначення ймовірності зв'язку між місцем розташування та категоріями інвентарю використовувався критерій хі-квадрат, а для кореляції між кількісними параметрами архітектури поховань – критерій Пірсона. Виділення груп поховань за складом інвентарю здійснювалось методами ієрархічної кластеризації. Усі розрахунки та візуалізація графіків виконувались за допомогою бібліотек мови програмування Python (Pandas, Matplotlib, scikit-learn, prince) та середовища Jupyter Notebook.

Окрім цього, для побудови гіпотез та інтерпретації результатів аналізу археологічних джерел використовувались дані етнографічних і соціально-антропологічних досліджень.

Наукова новизна роботи в першу чергу полягає у створенні та систематизації каталогу курганів скіфського часу на території Північного Приазов'я. На її основі було проведено дослідження археологічних пам'яток сучасними методами аналізу даних. У дисертаційній роботі зібрана найбільш повна на сьогоднішній день локальна періодизація пам'яток, що дозволила прослідкувати динаміку освоєння території Приазов'я у скіфський час. Найбільш детально проаналізована роль їжі та бенкетів у скіфському поховальному ритуалі, а також місця тіла небіжчика у просторі кургану. Також, вперше представлена модель змін поховального обряду в контексті теорії соціальної комунікації.

Особистий внесок автора представлений у публікаціях фахових видань, а саме:

- Деміна, А. Д. 2018. Скелі, море і кургани: Пам'ятки скіфського часу в ландшафті Північного Приазов'я. *Археологія і давня історія України*, 1(26), с. 169–176.

- Demina, A. 2018. Pottery of the Chornolis culture in middle Dnieper region. *Recherches Archeologiques*, NS9, p. 87–106.

<https://doi.org/10.33547/RechACrac.NS9.04>

- Demina, A. 2023. Funeral meal in Scythian burial rite (case study of Northern Azov Region, 5th–4th centuries BC). *Arheologia*, 2, p. 30–45.

<https://doi.org/10.15407/arheologia2023.02.030>

- Деміна, А. Д. 2023. Історія дослідження скіфських пам'яток у Північному Приазов'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 276–286.

<https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.20>.

Апробація матеріалів дисертації була представлена на наукових конференціях: Археологічні студії: здобутки та перспективи, Київ, НаУКМА (2018, 2020, 2021, 2022, 2023), International Open Workshop: Socio-Environmental Dynamics over the Last 15,000 Years: The Creation of Landscapes VI, Кіль (2019), 28th European Association of Archaeologists Annual Meeting, Будапешт (2022).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

Північне Приазов'я є місцем розташування однієї з найбільших груп скіфських пам'яток V–IV ст. до н. е. На теренах України основні ареали курганів концентруються між басейном р. Кальміус на сході та Присивашшям і правобережжям р. Молочна на заході (Рис. 1). Окремі пам'ятки також були зафіксовані в гирлах менших річок, які впадають в Азовське море. Водночас, на значній площі території Приазов'я кургани скіфського часу досі не були відкриті, а окремі некрополі демонструють суттєві відмінності за хронологічними та архітектурними характеристиками. Зважаючи на це, одне з перших питань, яке спрямоване на краще розуміння регіону – це повнота й напрямки археологічних досліджень території. У цьому розділі пропонується огляд основних етапів відкриття масиву скіфських пам'яток Приазов'я та чинників, які їх визначають. У свою чергу, вони демонструють як саме польові дослідження впливали на розвиток ідей та осмислення цього регіону.

1.1. Початок археологічних досліджень курганів у Приазов'ї

Перші професійні та систематичні експедиції у Приазов'ї розпочались у кінці XIX століття. Їх організацію та подальшу публікацію матеріалів у той час підтримувала Імператорська археологічна комісія. До найбільш відомих дослідників, що розкопували кургани на цій території належать М. Веселовський, В. Городцов та Є. Трифільєв. Окрім розкопок, важливим етапом у дослідженні регіону була систематизація пам'яток і складання археологічної карти Катеринославської губернії, а також видання супутніх матеріалів.

У 1887 році у північно–східній частині Таврійської губернії, на території Бердянського повіту, за фінансової підтримки Археологічної комісії розпочав розкопки її член-кореспондент, професор Санкт-Петербурзького університету М. Веселовський. Появі інтересу до місцевих пам'яток сприяло віднаходження у кургані “Гостра Могила” поблизу м. Ногайськ бронзових та золотих виробів. Подальші розкопки кургану додали до знахідок золоті аплікації одягу, бронзові вістря стріл та кільце. Окрім цього, М. Веселовський розкопав в гирлі р. Обитічна ще вісім курганів та один біля с. Володимирівка. У кургані 3, найбільшому в першій групі, було знайдено декілька різночасових поховань. Хоча у перших публікаціях їх хронологічна атрибуція відсутня, деталі обряду ретельно зафіксовані дослідником. Два поховання були вкриті шаром камки та обидва містили окрім людських кісток – кінські, з металевим спорядженням. Решта п'ять курганів виявились майже вщент пограбованими, хоча і містили залишки залізного та бронзового кінського спорядження. Курган поруч з селом Володимирівка також виявився пограбованим, однак в ньому збереглися залишки бронзових речей, що дозволили віднести пам'ятку до скіфського часу (ОАК 1882–1888, CLXXIII-CLXXVI).

У 1889 році М. Веселовський продовжив дослідження у Приазов'ї. Біля с. Новомиколаївка, тоді Шульгівка, він провів розкопки кургану, який місцеві жителі називали “Перший”, що згодом матиме назву села. Окрім нього, ще два кургани називались “Другий” і “Третій”. Також неподалік села розташовувалась група курганів – “Рясні могили”, витягнута з півночі на південь. Курган “Перший”, незважаючи на сліди неодноразових пограбувань, виділявся серед інших своїм розміром. На поверхні насипу були помітні сліди кам'яної кріпиди, входи до камер перегороджували вапнякові плити, у заповненні кургану траплялися численні кістки жертвовних тварин. Знахідки металевих, і передусім золотих предметів, та складна архітектура кургану сприяли зростанню інтересу

до нього і продовженню розкопок у майбутньому. Сусідні кургани також були досліджені М. Веселовським того ж року, але вони майже не містили знахідок, окрім кісток, вкритих червоною фарбою, що дозволяє припустити більш ранній час їх спорудження (ОАК 1889, с. 17–19).

У тому ж році М. Веселовський здійснив розвідки до так званого “Кам’яного Кургану” у місцевості “Червоні Могили” на р. Молочній. Серед місцевих жителів були розповсюджені чутки про скарб у одній з печер кургану, що і привернуло увагу дослідника. У 1890 році він розпочав розкопки, які відкрили наскельні малюнки із зображеннями тварин та довели природний характер скупчення брил цього геологічного утворення, що отримало назву Кам’яна Могила (ОАК 1890, с. 2–4).

Того ж року М. Веселовський продовжив дослідження Шульгівського кургану. Він підтвердив припущення, зроблене в минулому році, що на місці провалу насипу кургану знаходилась поховальна камера. Центральна катакомба, хоча і виявилась пограбованою, проте, у дослідженій тоді східній частині були знайдені численні залишки різноманітного інвентарю і кістки людей. Дослідження решти катакомби було вирішено перенести на наступний рік через загрозу падіння зводу над розчищеною ділянкою (ОАК 1890, с. 14–15).

Роботи на кургані Шульгівка були продовжені у 1891 році. Через обвал зводу у катакомбі її довелося відкривати зверху. Завдяки створенню штучних підпорів за допомогою колод була досліджена підземна частина кургану: розміри, структура поховальних камер, ніш і коридорів. М. Веселовський зробив спостереження, що знахідки уламків залізного панцира у різних місцях свідчили про те, що пограбування відбулось через значний час після поховання, коли залізо вже встигло заіржавіти настільки, щоб ламатись від доторку (ОАК 1891, с. 69–72). Окрім самого переліку артефактів, дослідник звертав увагу на місце та

контекст знахідок, що дозволяє і сьогодні успішно реконструювати характер поховальної споруди.

Рідше скіфські пам'ятки зафіксовані у басейні р. Кальміус. Перші професійні розкопки курганів скіфського часу там розпочинаються лише на початку ХХ століття. На ХІІІ археологічному з'їзді В. Городцов представив результати розкопок у Бахмутському повіті. Метою експедиції було передусім дослідження різних типів курганів печенігів і половців, а для більш ранніх – уточнення їх хронології через встановлення зв'язку з “класичними греко-римськими культурами”. За чотири місяці роботи були досліджені вісімдесят курганів з 212 похованнями, серед яких виявились і скіфські поховання (Городцов 1907, с. 211–212). Загалом, В. Городцов згадує у публікації шість кіфських та сарматських поховань біля річок Бахмут, Торець і Кальміус. У кургані біля Кальміусу на території с. Щегловка (нині – територія м. Донецьк) були зафіксовані дві пам'ятки скіфського часу. На жаль, обидві виявились пограбованими, проте знахідки золотих предметів у курганах свідчили про те, що на той час вони були найбагатшими похованнями серед досліджених у цьому регіоні (Городцов 1907, с. 248). Характер цих свідчень і опис пам'яток є більш уривчастими, ніж в публікаціях М. Веселовського тому більш детальна інформація про ці пам'ятки відсутня.

Тоді ж були представлені результати експедиції Є. Трифільєва у Маріупольському повіті в 1904 році. Як і В. Городцова, його цікавили поховання кочовиків, передусім ранньосередньовічні кургани з кам'яними стелами. Цікавість до цих пам'яток була зумовлена пошуком у басейні Кальміусу та його приток слідів історичної “Битви на Калці”. Поблизу с. Чердакли дослідник відкрив дві групи курганів на верхів'ях схилів, що спускались до річки. У одній з цих груп був досліджений курган зі скіфським похованням з бронзовими

вістрями стріл. Інше, пограбоване, поховання було знайдено неподалік с. Ласпи біля Кальміусу (Трифільев 1907, с. 366–368).

Отже, хоча кількість скіфських курганів та поховань у Приазов'ї, відкритих упродовж XIX – на початку XX століття не була велика, вони були фахово досліджені та детально зафіксовані. Почала складатись картина основних ареалів курганів та архітектурних канонів різних епох. Збагаченню уявлень сприяло поширення каталогізації та картографування археологічних пам'яток регіону.

1.2. Північне Приазов'я на мапі Європейської Скіфії у працях істориків XIX століття

Відкриття скіфських курганів у Причорномор'ї спричинило хвилю цікавості до праць Геродота, книги якого у цей час набувають статусу головного історичного джерела первісності. Пошук витоків слов'янства та державності складає основу історіографічного дискурсу раннього періоду вивчення праці “Батька історії”. Водночас поширюються історико-географічні дослідження прадавніх текстів. Загалом XIX століття стало часом наукового вдосконалення як археологічних, так і історичних досліджень Причорномор'я. Цьому сприяло поширення позитивізму у гуманітарних науках та нові археологічні відкриття, які підтверджували тексти, що раніше здавалися не більше ніж поетичними вигадками. Оптимістичне прочитання Геродотового опису Скіфії як достатньо надійного ключа до археологічних пам'яток стало поштовхом для численних спроб його розшифрування та складання карт прадавніх топонімів і гідронімів. Одні перших важливих праць, які сприяли подальшим дискусіям у цій темі належать Г. Байеру (Нейхардт 1982, с. 12–13).

Терени Приазов'я між Дніпром та Доном через велику кількість курганів були одними з найбільш перспективних для пошуку скіфських пам'яток. У

читачів-дослідників Мельпомени ці місця тематично були пов'язані передусім з легендами про гавань Кремни, річку Геррос, кордон між скіфською державою та сарматами, пасовиськами “Царських скіфів” і місцем появи амазонок у Причорномор'ї. Наступним після Г. Байєра цю тему детально розглядав М. Надєждін (Нейхардт 1982, с. 32). Праця 1844 року “Геродотова Скифия объясненная через сличение с местностями” стала однією з тих, що започаткували дискусію про локалізацію гавані Кремни. Він звернув увагу на те, що на південно-західному узбережжі Меотиди – Азовського моря, є три місця, що найбільше підходять під її географічний опис. Йдеться про гирла трьох найбільших річок узбережжя та відповідних кос, що утворювали зручні гавані: Міус і Таганрозька коса, Кальміус і Білосарайська коса, та р. Берда з однойменною косою. На його думку, саме етимологія слова Кремни могла дати відповідь ймовірно місце розташування цієї гавані. У грецькій мові йому співзвучне слово Κρήμνοι, що означає скелі або кручі. Оскільки найбільше цей опис притаманний гирлу Берди, саме його, на думку М. Надєждіна, варто було розглядати як потенційні Кремни (Надеждин 1844, с. 67). Він вважав, що це місце позначає точку на східній лінії скіфського квадрату та межу володінь Царських скіфів, які таким чином займали територію Таврійської і частини Катеринославської губерній Російської імперії (Надеждин 1844, с. 83–85).

Окремо, проблемі скіфської гідрографії роботу під назвою “О реках Скифии по Геродоту” присвятив Г. Думшин. Він висловив припущення, що Геродот міг об'єднувати декілька річок в одну, переважно – найголовнішу. Так, у його реконструкціях з верхньою частиною річки Гіпакіріс ототожнюється Кальміус, а нижньою - р. Каланчак. Разом з тим Геррос це одночасно і Самара, і Вовча (Брун 1863, с. 5). З цим погоджується і Ф. Брун у своїй праці 1863 року “Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море”. Він допускає, що за часів Геродота Приазовські річки могли бути більш повноводними і навіть зливатися

на кшталт Східного і Західного Маничів (Брун 1963, с. 4). Продовжуючи думку Г. Думшина про Кальміус-Гіпакіріс, він помістив Гілею між Дніпром, Самарою і Міусом. Дослідник вважав, що ця місцевість в часи Геродота могла бути більш лісистю і отже краще відповідала опису в Мельпомені. Найповноводніша річка у цій місцевості – Молочна, а отже саме вона мала б бути Пантікапом, припускав Ф. Брун. Проте, він вказує, що за Геродотом Пантікап впадає у Дніпро-Борисфен, тоді як Молочна – у однойменний лиман, пояснюючи це вірогідною помилкою Геродота в описі річки (Брун 1963, с. 7). У наступній праці на цю тему “Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею земель” він вже аргументує твердження про тотожність Молочної з Танаїсом. Опис, відповідно до якого Танаїс впадає в Азовське море, міг мати відношення не лише до Дону, але й інших річок, серед яких – Молочна, котра могла бути більш повноводною у давнину (Брун 1869, с. 69). Також він обґрунтовує гіпотезу про існування річкового шляху з Дніпра в Азовське море через Кальміус. Дослідник спирається на те, що на Генуезькій мапі 1447 року Дніпро впадає не тільки в Чорне, але і в Азовське море, а це могло бути причиною того, що давноруські літописці писали про три гирла Дніпра й водні торгові шляхи. Якщо ж припустити, що річки були більш повноводними, шлях із солончакових озер Генічеська і Бердянська через Кальміус і його притоку Солону, а далі через Вовчу й Самару до Дніпра, на думку Ф. Бруна, мав би бути найбільш прийнятним, оскільки так можна було оминати Дніпровські пороги (Брун 1869, с. 61-63). У самому ж Кальміусі він бачив Геродотову річку Лікос, а у Берді упізнає сусідню річку Оарос. Посилаючись на розміщення Птолемеєм річки Агарос, яку він вважав тотожною Оаросу, Ф. Брун приходить до висновку, що Геродот перелічує річки зі сходу на захід, тому, третя річка Танаїс, знову стає Молочною (Брун 1869, с. 100). Четверта річка – Сиргіс співпадає з Великим Утлюком, а Тащенак, що впадає у Молочну, стає Іргісом. Також він припускав,

що назву Танаїс могли мати й різні річки. Так, Танаїс Тиссагетів міг бути Сіверським Дінцем і нижньою течією Дону (Брун 1869, с. 101). Оскільки Геродот стверджує, що за Танаїсом починалися володіння сарматів, Ф. Брун розміщав їх між Молочною та Кальміусом і на північ по лівому берегу Вовчої. Далі, за Кальміусом і до Міуса знаходились відповідно поселення будинів. Для пояснення невідповідності опису Геродота степів Північного Приазов'я, дослідник також вдається до палеоекологічних реконструкцій. Він стверджує, що в часи Геродота ця місцевість могла бути більш лісною, зазначаючи, що так було навіть сто та двісті років тому (Брун 1869, с. 89–91). Розбираючись у реконструкціях скіфського чотирикутника Геродота, П. Кречетов вказує на те, що ототожнення Танаїса з Молочною було викликане прагненням Ф. Бруна зберегти дистанцію шляху по нижньому кордону території Скіфії та узгодити всі тлумачення (Кречетов 1889, с. 461). На його думку це був невірний висновок, тому він проводив східну межу Скіфії по Дону (Кречетов 1889, с. 470).

І. Забелін у своїй праці “История русской жизни с древнейших времен” зобразив свій погляд на географію Геродотової Скіфії. Він наводить вже більш сучасний погляд на Приазовські землі, що населяли “скіфи-пастирі”, кочовики, які володарювали над усіма іншими племенами. Річкою Геррос, що позначала межу їх пасовиськ, називався Сіверський Донець, а східною межею був Дон (Забелин 1908, с. 229–230). Дослідник припускав, що гідроніми північного Приазов'я: Кальміус, Кальчик, Калець – пов'язані з іменем скіфського царя Колокся. Він пояснював це тим, що це місце заселяли Царські скіфи коліна Колокся, які називались Паралати. Отже назви річок зберегли ім'я царя, що, можливо, стало позначенням всього регіону (Забелин 1908, с. 678–679).

Можна впевнено сказати, що упродовж ХІХ століття був створений канон вивчення Геродотових текстів, які заклали підгрунття дискусії про порівняння історичних повідомлень та археологічних знахідок у скіфології. Проте,

недоліком цих праць було те, що дослідники нерідко жертвували строгістю доказовості на користь створення цілісної системної теорії, яка була б послідовною сама по собі, але при цьому ігнорувала факти, що не вкладаються у цю систему.

1.3. Дослідження краєзнавців першої третини ХХ ст.

Накопичення інформації про археологічні знахідки викликало необхідність у їх систематизації та збереженні. У 1905 році видано збірку матеріалів для археологічної карти Катеринославської губернії авторства А. Скриленко. На території Маріупольського повіту усі знайдені на той час скіфські пам'ятки були детально зафіксовані. До них відносились, передусім, два поховання досліджені Є. Трифільєвим у попередні роки. Проте, разом із с. Чердакли, іншим пунктом А. Скриленко зазначає с. Карань, тоді як Є. Трифільєв писав про с. Ласпи. Враховуючи територіальну близькість двох сіл, імовірно, мова йде про той самий курган. А. Скриленко додає й інший курган скіфського часу, досліджений Є. Трифільєвим біля с. Чермалик. Однак, іншої інформації, окрім цієї збірки та посилання на Каталог Катеринославського обласного музею, також складений нею, про цю пам'ятку немає (Скриленко 1905, с. 24–25).

Після Визвольних змагань 1917—1921 років археологічна діяльність у Приазов'ї була сконцентрована передусім у місцевих музеях. У перші десятиліття тут були створені Маріупольський, Запорізький, Мелітопольський краєзнавчі музеї, що проводили дослідження місцевих пам'яток. Хоча розкопки великих курганів майже не проводилися, чисельні археологічні розвідки дозволили детально зафіксувати місцезнаходження пам'яток. Експедиції найчастіше мали рятувальний характер та велись у випадках масштабного будівництва та освоєння нових територій.

У 1927 році співробітник Маріупольського краєзнавчого музею П. Піневич розпочав роботи в околицях Маріуполя. Дослідження були обумовлені потребою збереження пам'яток унаслідок створення нових орних ділянок та руйнівну діяльність місцевих скарбощукачів. Розкопки розпочались з групи курганів, розташованих неподалік Маріуполя, на березі Кальміусу. Деякі з них вже були зайняті господарськими спорудами, але інші вдалось розкопати (Піневич 1927, с. 1). Більшість курганів виявились пізньокочівницькими. Далі розкопки продовжились на околицях тогочасного Маріуполя, біля с. Новоселівка. Там знаходилися групи курганів різного розміру, що утворювали ланцюг, який перпендикулярно йшов до другої курганної лінії. Деякі насипи були частково зруйновані скарбощукачами, траншеями і розорюванням трактором. Від окремих курганів залишились лише ледь помітні плями на землі (Піневич 1927, с. 8-9).

У курганах №6 і №7 виявились скіфські поховання, останнє з них – впускне в курган доби бронзи. Примітно, що у Каталозі пам'яток Катеринославського повіту авторства А. Скриленко згадуються скіфські кургани з кам'яною кладкою навколо, розташовані біля Маріуполя (Скриленко 1905, с. 24). У звіті П. Піневич стверджує, що курган №6 був майже повністю розораний і не мав слідів кріпиди, лише південна стінка поховальної камери обкладена камінням (Піневич 1927, с. 9). Обидва поховання виявились не пограбованими і містили багатий інвентар, що дозволило визначити їх приналежність до скіфського часу.

Загалом, хоча кількість досліджених скіфських курганів у Приазов'ї була невеликою, у 1920-х роках проводився систематичний облік археологічних пам'яток. Проте, через обмеження музейної діяльності на початку 1930-х рр. ці зусилля не отримали продовження.

1.4. Експедиції Інститутів археології СРСР та перші узагальнюючі праці

Із середини ХХ століття на території Приазов'я починаються масштабні експедиції організовані фаховими дослідницькими установами Академії Наук СРСР. У 1949 році Степова скіфська експедиція під керівництвом Б. Гракова розпочала розвідки на узбережжі Азовського моря між Утлюцьким лиманом і гирлом р. Обитічна. Оскільки історична традиція стверджувала, що у цій місцевості мешкали панівні кочові племена Царських скіфів, дослідники очікували знайти їхні поселення-зимівники. Хоча на території берегової лінії не знайшлося археологічних пам'яток, у гирлах та нижніх течіях річок результати були більш плідними. Городищ, подібних Кам'янському на Дніпрі, не були відкриті, проте дослідники знайшли 40 селищ скіфо-сарматського часу (Граков 1951, с. 135). Окремий загін експедиції під керівництвом П. Ліберова здійснив розкопки трьох невеликих курганів біля с. Костянтинівка на р. Молочній, біля Мелітополя. Серед відкритих поховань виявилось й одне скіфське, хронологічна межа якого була визначена VII та VI століттями до н.е., що було вкрай рідкісним для степової Лівобережної України (Ліберов 1951, с. 142–143).

Починаючи з 1951 року Молочанська степова експедиція Інституту Археології АН УРСР та Скіфська степова експедиція розпочали дослідження курганів у верхів'ях Молочної. Перша, під керівництвом О. Тереножкіна, працювала трьома загонами на північній околиці с. Новопилипівка та біля радгоспу Аккермень. Друга, на чолі з Б. Граковим, проводила розкопки курганів на захід від Великого Токмака (Тереножкін 1960, с. 3–5). Скіфські поховання виявились у меншості, порівняно з пам'ятками інших періодів. Більшість з них належала до рядових курганів та датувалася IV ст. до н.е. (Тереножкін 1960, с. 4). Особливу увагу О. Тереножкін звернув на жіноче поховання на території радгоспу Аккермень, яке серед іншого містило предмети озброєння (Тереножкін

1960, с. 15). Так, з початком масових розкопок скіфських курганів починають накопичуватись жіночі поховання зі зброєю у долині Молочної та в цілому в Приазов'ї.

У 1954 р. під час розкопок великого скіфського кургану на північно-західній околиці м. Мелітополь, які проводив краєзнавчий музей, над місцем обваленої катакомби був знайдений підземний хід, в завалах якого була знайдена велика кількість коштовних предметів (Тереножкин 1955, с. 23). На момент початку досліджень насип кургану було частково зруйновано приватними будівлями. Б. Мозолевський у своїй пізнішій книзі, присвяченій цій пам'ятці, наводить свідчення місцевих мешканців про існування навколо цього місця курганного могильника, який ще у 30-х роках налічував не менш ніж вісім насипів. Декілька з них, за свідченням Ю. Болтрика, в зруйнованому вигляді існують в приватних садибах мікрорайону Юрівка. Проте Б. Мозолевський вважав, що всі вони були зруйновані під час розширення міста і на момент початку роботи експедиції, окрім самого Мелітопольського кургану, за 20 м від нього зберігся лише один насип заввишки 1 м (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 9). Після цього дослідженням кургану зайнялась експедиція Інституту археології під керівництвом О. Тереножкіна. Розкопки проводились вручну: насип через центр був перерізаний хрестовидним розкопом. Додатково зроблені перетини на захід від центру та біля північної стінки розкопу. У результаті були відкриті три поховальні споруди: дві гробниці у північній і центральній частинах, та пов'язана з другою камерою могила коня (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 12–13). Дослідження ґрунтознавців показало, що насип кургану будувався з використанням річкового ґрунту Молочної, річище якої знаходилося в 4 км від пам'ятки, та морської трави, доставленої, вірогідно, з Молочного лиману або Азовського моря (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 19). Це спостереження підштовхнуло подальші дискусії щодо ролі морської трави у поховальному

обряді Приазовських скіфів (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). Конструкція та поховальний інвентар Мелітопольського кургану дозволила дослідникам віднести його до групи “царських” поховань скіфської аристократії. Це був перший курган подібного значного масштабу, досліджений археологами у радянський час, і його розкопки дозволили більше дізнатись про структуру насипів та архітектурні характеристики степових курганів. Перед цим уривчасті відомості про подібні споруди знаходились лише в архівних нотатках дослідників ХІХ ст.

Окрім польових досліджень, оприлюднювалися й праці, які робили спробу осмислити вже здобутий матеріал. У 1950-х роках були видані роботи І. Яценко, що узагальнювали накопичені знання про скіфські степові пам’ятки, зокрема, і у Приазов’ї. У 1956 році вона опублікувала до того часу мало відомі матеріали розкопок М. Веселовського у Приазов’ї, біля сіл Обитічне і Володимирівка. Дослідниця навела аналогії знахідкам, запропонувала їх датування та додала ці пам’ятки до ширшого контексту скіфських старожитностей (Яценко 1956, с. 157–165). У монографії “Скифия VII–V вв. до н. э.”, виданій у 1959 році, І. Яценко також вперше публікує опис знахідок зі скіфських поховань, раніше розкопаних Маріупольським музеєм. Матеріали скіфських курганів Маріуполя і Ногайська, разом з нещодавніми розкопками у верхів’ях р. Молочної, дали їй підґрунтя для виокремлення Північного Приазов’я, разом зі степовим лівобережжям Дніпра, у окрему зону поширення ранньої скіфської культури. Вона характеризувалась переважанням впускних поховань та раннім часом появи скіфських поховань у катакомбах, які згодом стали основним типом степових поховальних споруд (Яценко 1959, с. 73–74). І. Яценко також дала коротку характеристику економіки регіону, що полягала у розведенні коней, обміні з сусідніми племенами. Дослідниця також припустила, що саме місцеве населення транспортувало ольвійські вироби на схід. На її думку, оскільки багаті кургани на

цій території з'являються пізніше, під кінець V століття до н.е., економічний підйом тут також мав відбутися тоді ж (Яценко 1959, с. 92).

У 1970 р. матеріали комплексів з Маріупольських курганів були опубліковані Є. Черненком. Окрім детального опису та ілюстрації, він навів аналогії знайденим артефактам та запропонував їх датувати обидва поховання серединою V ст. до н.е. Проте, дослідник не погодився з І. Яценко щодо необхідності виділення степів Приазов'я в окремий локальний варіант ранньої скіфської культури, оскільки, на його думку, облаштування поховальних споруд, положення похованих та інвентар з Маріупольських курганів був ідентичним курганам IV – III століть до н.е розкопанам по обидва боки Нижнього Дніпра (Черненко 1970, с. 180–181).

Нові відкриття на Азовському узбережжі з'явилися також завдяки Азово-Чорноморській експедиції Інституту археології АН СРСР на чолі з В. Блаватським, який з кінця 1950-х років проводив розвідки на берегах Азовського моря, зокрема, неподалік Таганрогу та Маріуполя. Знахідки античної кераміки з піщаної коси, утвореної прокладанням трубопроводів на дні Таганрозької затоки, привернули увагу до цього місця. Підводна археологічна експедиція значно збільшила кількість артефактів та дозволила скласти план коси з інформацією про основні місця знахідок. У результаті дослідники припустили існування у затопленому регіоні античного емпорію кінця VII століття до н. е. (Блаватский 1960, с. 1–5).

Із другої половини XX століття розвиток археологічних інституцій, а також промислової та сільськогосподарської забудови українських степів сприяв суттєвому зростанню кількості розкопок. Уперше з часів М. Веселовського у Приазов'ї досліджуються великі курганні насипи скіфського часу. Водночас складність і кількість нових завдань сприяла удосконаленню методів польових

досліджень курганів і появи перших комплексних аналітичних праць про суспільства скіфського часу.

1.5. Новобудовні експедиції 1970-х – 1980-х років: Північно-Західне Приазов'я

Будівництво у 1950-1956 рр. Каховської гідроелектростанції і водосховища розпочало масштабне розгортання меліоративних робіт на півдні України. У Приазов'ї спорудження зрошувальних систем, насамперед Каховської і Приазовської, припало передусім на 1980-ті роки. Це викликало потребу у великій кількості рятівних розкопок курганів у регіонах, де мали бути прокладені іригаційні системи. Найактивніший час роботи рятівних експедицій на території Північно-Західного Приазов'я розпочався з кінця 1970-х років. Польові дослідження упродовж наступного десятиліття були там пов'язані передусім з Херсонською і Приазовською експедиціями ІА НАНУ, а також експедицією Мелітопольського краєзнавчого музею.

Загалом з 1971 по 1990 роки на цій території було відкрито і зафіксовано не менше 130 скіфських курганів. Особливо насиченим став період між 1979 і 1985 роками, впродовж яких було досліджено більше 60% пам'яток. Основні ареали досліджень помітно розпадаються на дві частини: Правобережжя р. Молочна і Північне Присивашся, що відрізняються як географічними умовами, так і конструктивними характеристиками поховальних споруд.

У першому випадку більшість курганів була досліджена між річками Великий і Малий Утлюк та в басейні р. Тащенак – притоки Молочної. У 1971 році експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Михайлова провела охоронні розкопки трьох курганів біля с. Данило-Іванівка на березі р. Тащенак. Могильник сильно розорювався та ледь проглядався на

поверхні. Усі три кургани були споруджені у скіфський час і мали по одному основному похованню, а також більш пізні поховання середньовічних кочовиків (Михайлов 1971, с. 8–12).

Постійні рятивні експедиції на території Приазов'я розпочалися з кінця 1970-х років. У 1977 році Херсонська експедиція провела розкопки декількох курганних груп у Новотроїцькому районі Херсонської області, що межує із Сивашем. Три кургани біля с. Федорівка мали скіфські поховання, два з яких були впушені в кургани доби бронзи. Один з курганів містив одне центральне скіфське поховання і залишки тризни того самого часу (Кубышев 1978, с. 65–71). Неподалік, біля с. Метрополь було досліджено дві курганні групи загальною кількістю – дев'ять курганів. У першій з них виявили курган з впушеним скіфським похованням, а у другій – з основним (Кубышев 1978, с. 71, с. 84–85). Біля с. Ковилівка (Ковильне) був також розкопаний курган доби бронзи з одним скіфським похованням, зруйнованим пізнішим підзахороненням середньовічного кочовика (Кубышев 1978, 86–87). На зрошувальному полі біля с. Подове були знайдені 12 курганів і плям, п'ять з яких склали компакту групу. З них були розкопані сім пам'яток, серед яких три – споруджені у скіфський час. Всього там досліджено 12 скіфських поховань, деякі з них супроводжували поховання коней (Кубышев 1978, 95).

У 1979 році Херсонська експедиція продовжила дослідження у Новотроїцькому районі. Під час розвідок були знайдені кургани, віднесені до скіфського часу на підставі виявлених на поверхні фрагментів амфор (Кубышев, Якунов 1980, 1). Тоді ж під керівництвом С. Якунова досліджено курган біля с. Новоолексіївка. Його насип був повністю зруйнований під час будівництва електромережі. Основне поховання у кургані здійснено за доби бронзи, але в його полі також знаходилось і скіфське поховання. Форма кургану до його

руйнування дала підстави дослідникам припустити, що в давнину це були два кургани, об'єднані пізніше одним насипом (Кубышев, Якунов 1980, с. 6–7).

Упродовж 1978-1980 років Приазовська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б. Левченка проводила археологічні розвідки на території запланованого будівництва зрошувальних систем у Якимівському, Мелітопольському та Приазовському районах Запорізької області. Їх метою було визначення та опис пам'яток, які підлягають рятувальним розкопкам. У документацію вносились назви землегосподарств, кількість насипів і їх висота та окремо ті кургани, що знаходяться у зоні зрошення. Також були складені детальні карти з адміністративними прив'язками (Левченко 1978).

Базуючись на отриманій інформації, починаючи з 1979 року, Херсонська експедиція проводила розкопки у північно-західному Приазов'ї. Приазовський загін під проводом А. Кубишева досліджував територію Якимівського району Запорізької області в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи (Дорофеев 1980, с. 245, Кубышев 1993, с. 36–39). Об'єктами дослідження стали п'ять курганних могильників біля сіл Вовчанське, Володимирівка, Юровка та Мала Тернівка. Загалом, тоді було розкопано 58 курганів, що мали 311 поховань різних епох, серед яких 31 курган і 52 поховання належали до скіфського часу (Полин, Кубышев 1997, с. 3). Особливістю цих комплексів є значна кількість добре збережених і близьких у часі поховань, що дозволяє подивитись на досить вузький зріз матеріальної культури скіфів. У 1982 році Приазовський загін Херсонської експедиції під керівництвом А. Ніколової та В. Дорофеева проводив розкопки курганів біля сіл Радивонівка, Шелюги, Охрімівка та Мала Тернівка Якимівського району Запорізької області. Того року вони дослідили 20 пам'яток різного часу з 74 похованнями (Кубышев та ін. 1983, с. 5).

Курганний могильник на західній околиці с. Радивонівка нараховував до 35 насипів і численні плями розораних курганів. Були досліджені дві невеликі

групи, що нараховували 11 насипів, які знаходились у центральній частині могильника, а також одиночний курган – на східному краю (Кубышев та ін. 1983, с. 8). Серед них знайдені чотири кургани із скіфськими похованнями, у двох вони були основними.

Біля с. Мала Тернівка розкопки тривали з 1981 року, коли експедиція дослідила 18 курганів. З шести розкопаних того року курганів у п'яти знайдені скіфські поховання. На поверхні одного з курганів розміщувались уламки стели з пісковика, яка вірогідно, була частиною культового комплексу на цьому місці, що функціонував у середньовіччі (Кубышев та ін. 1983, с. 58–73).

У 1984 році Херсонська експедиція завершила розкопки курганної групи з дев'яти курганів, розташованої на східному березі Утлюкського лиману в 8 км на південний захід від с. Охрімівка. Витягнутий зі сходу на захід ланцюг курганів складався з двох груп, вірогідно, поєднаних у давнину, але цілісність структури була порушена оранкою та забудовами. П'ять скіфських курганів знаходились у першій групі, їх насипи були майже непомітні над сучасною поверхнею. В курганах знайдені вісім скіфських поховань у підбоях, всі пограбовані у давнину. Залишки інвентарю дали підстави дослідникам датувати їх комплекси серединою–кінцем IV ст. до н.е. (Кубышев та ін. 1985, с. 68–69).

Присивашський загін у 1984 році дослідив сильно розорані кургани біля північно-східної околиці с. Калинівка Новотроїцького району Херсонської області. Витягнута з півдня на північ група складалася з чотирьох насипів. Три з них були споруджені у скіфський час по обидва боки від пізньокатакомбного кургану. Характерно, що серед п'яти знайдених у них поховань, усі були скіфськими, тоді як найбільш ранній курган групи містив 10 поховань від доби бронзи до середньовіччя (Кубышев та ін. 1985, с. 163–173).

У 1986 році Приазовський загін Херсонської експедиції під керівництвом Ю. Болтрика та О. Фіалко завершив розкопки могильника біля с. Давидівка

Якимівського району Запорізької області. Він складався з чотирьох груп курганів, розташованих на берегах балок лівого і правого берегів р. Атманай, що впадає в Утлюкський лиман (Кубышев та ін. 1987, с. 7–8). Ще у 1982 році Присивашський загін Херсонської експедиції на чолі з Н. Шевченко дослідив тут два кургани зі скіфськими похованнями. В кургані скіфського часу знаходились п'ять поховань, усі, за винятком одного половецького, належали до скіфського часу. (Кубышев та ін. 1983, с. 97–111). Більша частина курганів у цьому могильнику належала до доби бронзи. Скіфськими виявились чотири невисоких кургани, розташовані в одній компактній групі з семи насипів на двадцятиметровому узвишші на місці колишнього хутору Чернігівка. Розкопки проводились методом паралельних траншей за допомогою бульдозерів і скреперів зі штовхачем. Усі скіфські кургани були сильно розорані та пограбовані, що ускладнювало їх ідентифікацію. Проте, їх розташування підтверджувало спостереження дослідників щодо хронологічної залежності віддаленості курганів у могильниках від заплави річки: чим далі – тим час насипу більш пізній (Кубышев та ін. 1987, с. 13–54).

Наступного 1987 року в Якимівському районі Херсонська експедиція розкопала ще вісім скіфських курганів та одне впускне скіфське поховання в кургані доби бронзи. Під час розкопок також використовувався найбільш поширений метод паралельних траншей із залишеними центральною і боковими бровками для точної фіксації стратиграфії та поховань (Кубышев та ін. 1988, с. 9). Один з курганів був знайдений у групі, що складалася з п'яти насипів, на південному заході від південної околиці с. Вовче. Він мав одне пограбоване скіфське поховання і яму з рештками коня (Кубышев та ін. 1988, 152). Інші входили до групи з 11 курганів біля с. Шелюги, розташованої на відстані до 0,5 км на захід від правого берега Молочного лиману. Найбільший скіфський курган у групі виявився кенотафом з двома незавершеними поховальними ямами. Також

порожньою або незавершеною була центральна могила кургану 10, до якої пізніше впустили поховання середньовічного кочовика (Кубышев та ін. 1988, с. 104–105). Особливу цікавість у цій групі викликали поховання жінок зі зброєю, що, як виявилось під час досліджень, було досить поширеним явищем на правобережжі Молочної (Фіалко 1991, Кубышев, Купрій 1992, с. 156).

Цього ж року курган скіфського часу розкопано на території кар'єру заводу з виробництва будівельних матеріалів у м. Генічеськ Херсонської області, на відстані лише 80 м від сучасного узбережжя. Його розкопки проводив загін Херсонської експедиції під керівництвом В. Саєнко. Насип кургану було пошкоджено оранкою, а основне поховання – грабіжницьким лазом. У ньому знайдені три поховання, два з яких, зокрема, основне – скіфського часу (Кубышев та ін. 1988, с. 94–97).

У 1988 році Присивашський загін під керівництвом С. Купрія та О. Симоненка завершив дослідження курганної групи біля с. Новомихайлівка Новотроїцького району Херсонської області. Ця група складалася з дев'яти курганів, розташованих в 2 км на північний схід від села, у відкритому степу. П'ять курганів належали до скіфського часу. Майже всі, окрім одного, мали єдине скіфське поховання і декілька пізніших. Останнім був досліджений курган 6, розкопки центральної могили якого завершили дослідження скіфських поховань у групі. С. Купрій у своїй публікації результатів розкопок біля Новомихайлівки вказує на специфічні риси цієї групи, що проглядаються у ровах з декількома розривами, які були присутні у двох курганів (Купрій 1993, с. 31–41).

Одні з останніх розкопок Херсонської експедиції у Приазов'ї відбулись біля с. Чонгар Генічеського району Херсонської області, найпівденнішої групи скіфських пам'яток у регіоні. У 1990 р. там були досліджені чотири скіфські кургани, у яких відкриті шість пограбованих скіфських поховань, хронологічні

рамки яких вкладалися у кінець V – IV ст. до н. е. Дослідники відзначили конструктивну особливість двох курганів цієї групи у подвійних ровах, що оточували їх насипи (Куприй, Кубышев 1992, с. 49–50).

З 1980 по 1988 роки Запорізька експедиція Інституту археології досліджувала кургани у Токмацькому та Михайлівському районах Запорізької області. Територія дослідження включала в себе правий берег верхів'я Молочної та її приток і більш віддалену від джерел води степову частину на захід від річки. Серед понад 100 розкопаних курганів лише шість містили скіфські поховання, що становить значно меншу кількість, порівняно з середньою і нижньою течією Молочної. В двох випадках поховання були основними, у решті – впускними в кургани доби бронзи. На думку Ю. Рассамакіна, така незначна кількість скіфських пам'яток свідчить про те, що ця територія не була місцем постійного проживання кочовиків, а їх перебування там мало характер короткочасних появ (Рассамакін 1989, с. 129–131).

У ці ж роки у басейні Молочної проводила розкопки Приазовська експедиція під керівництвом Ю. Болтрика. Вона була створена на початку 1983 року в Інституті археології АН УРСР для проведення рятівних розкопок курганних могильників в зоні будівництва Приазовської зрошувальної системи. Упродовж 1983-1984 років експедиція проводила розвідки на узбережжі Азовського моря від м. Генічеськ до м. Бердянськ та у басейнах степових річок Ташенак, Молочна, Корсак, Лозоватка (Болтрик, Гаврилюк, Фиалко, Буйских 1985, с. 77). У перший рік експедиція розкопала 14 курганів у Мелітопольському і Якимівському районах Запорізької області. Вони були сконцентровані в чотирьох місцях: три з них, де і були розташовані скіфські пам'ятки, знаходились довкола с. Нове, четверте – між селами Зелений Луг і Ленінське (нині Мирне) (Фиалко 1987, с. 171).

Біля с. Нове скіфськими виявились сім з дев'яти курганів, в яких були відкриті десять поховань. Кургани розташовувались компактною групою довкола великого насипу доби бронзи (Фиалко 1987, с. 186). Як і більшість скіфських пам'яток на цій території, кургани були розорані та пограбовані. Антропологічні визначення показали, що половина поховань у цій групі належали жінкам. Усі вони, за винятком лише одного, містили зброю і залишки обладунків. Знайдені там фрагменти грецьких амфор дозволили датувати комплекс IV ст. до н.е. (Фиалко 1987, с. 186).

Масштабні розкопки розгорнулись у наступний польовий сезон 1984 року. Експедиція була поділена на три загони, які працювали у Запорізькій області. Основні роботи проводились біля смт Якимівка однойменного району і с. Високе Мелітопольського району, де планувалось будівництво зрошувальних систем. Окрім цього, окремий невеликий загін досліджував кургани у Приазовському районі біля сіл Ботієве та Строганівка (Болтрик, Гаврилюк, Фиалко, Буйских 1985, с. 1).

Ланцюг курганів, що від смт Якимівка простягнувся на 3 км у південно-західному напрямку, поділявся на три невеликі групи. З них досліджені 13 насипів, дванадцять з яких були споруджені у скіфський час, і ще один – бронзової доби, мав впускне скіфське поховання. Кургани 7 і 8, вірогідно, склали єдиний культовий комплекс. Обидва розташовувались на краю групи та поруч один з одним. Там були відсутні сліди поховальних споруд, натомість на поверхні кургану 7 були знайдені уламки ліпної кераміки і грецьких амфор зі слідами золи, а в заповненні рову кургану 8 – фрагменти кісток тварин (Болтрик, Гаврилюк, Фиалко, Буйских 1985, с. 23–24).

Поблизу с. Високе було відкрито скіфське поховання впусне в центральній частині довгого кургану доби бронзи. Воно виявилось не пограбованим, тому його інвентар, який складався з предметів озброєння і ліпної посудини, дозволив

обмежити дату поховання першою половиною V ст. до н.е. (Гаврилюк, Болтрик 1990, с. 75–83). Серед іншого у похованні був знайдений сфероїдний камінь зі слідами перебування у вогні. За допомогою розрахунків нагрівання каменю дослідники довели фізичну можливість приготування їжі з його допомогою, проте зазначили, що етнографічно подібних випадків не було зафіксовано, а самі скіфи мали широкий асортимент кухонного посуду. Натомість, посилаючись на текст Геродота, вони припустили існування у сфероїдів сакральної функції в якості переносних курильниць (Гаврилюк, Болтрик 1990, с. 79–82). Згодом ця версія була спростована на підставі аналізу знахідок з курганів Рогачицького курганного поля, і так звані пращові камені усе ж були трактовані як нагрівальні елементи для приготування їжі (Болтрик, Фиалко 2010, с. 319–320).

Околиці с. Ботієве становили особливий інтерес для дослідників через те, що кургани утворювали собою характерні алеї, що могли відображати напрямки давніх шляхів. Вони складались із пар курганів і підходили до села з чотирьох боків. Один з таких курганів розкопаний у 1984 р. Він був останній у ланцюзі з восьми курганів, розташованих на плато правого берега р. Корсак. Єдине знайдене у ньому поховання виявилось пограбованим, але залишки панцирних платівок свідчили, що в ньому могло знаходитись скіфське воїнське поховання. Насип кургану складався з ґрунту першої тераси р. Корсак, це, на думку дослідників, могло пояснюватись тим, що на плато, поряд із ним, проходив древній шлях (Болтрик, Гаврилюк, Фиалко, Буйских 1985, с. 77–80).

З 1985 по 1988 роки з перервою у 1986 році Приазовська експедиція дослідила шість інших невеликих курганних груп на правобережжі р. Тащенак (Болтрик, Левченко, Фиалко 1988, 1; Болтрик, Фиалко 2010, с. 220). Пам'ятки розташовувались на захід від м. Мелітополь з прив'язкою до сіл Новомиколаївка, Удачне та Долинське. З 28 розкопаних насипів до скіфського часу належали вісім, а ще чотири поховання були впущені в кургани доби бронзи. На півночі

цієї території знаходився курган Шульговка, досліджений М. Веселовським наприкінці XIX ст. (Болтрик, Фиалко 2010, с. 220).

В околицях с. Новомиколаївка розкопки проходили у 1985 та 1987 роках. П'ять курганів, досліджених у перший рік, знаходились в глибині степу, а дві курганні групи розкопані у 1987 році – на вододілі біля Ташенаку (Болтрик, Левченко, Фиалко 1988, с. 26). Перша складалась із насипів доби бронзи, але у двох з них. із кільцевими ровами, були скіфські поховання. Чотири скіфських кургани знаходились у останніх групах, що безпосередньо межували з курганом Шульговка (Болтрик, Фиалко 2010, с. 220–221). Сім курганів біля с. Удачне розпадалися на дві групи: на вододілі, що на захід від р. Ташенак, та на південний захід від них, в 200 м від правого берега річки. Серед них були два насипи скіфського часу та два впускних скіфських поховання у кургани доби бронзи (Болтрик, Фиалко 2010, с. 243–246). Ще два скіфські кургани знаходились у складі групи з чотирьох курганів на схід від с. Долинське (Болтрик, Фиалко 2010, с. 247). Усі досліджені насипи були пошкоджені розорюванням і від цього ледь помітні на поверхні. Хронологічні визначення усіх поховань цієї групи знаходяться у типових для цього регіону межах кінця V-IV ст. до н.е. (Болтрик, Фиалко 2010, с. 255).

Основну частину відкритих пам'яток складала рядові скіфські поховання, що розширює розуміння демографії кочовиків у IV ст. до н.е. Утім, особлива увага все ж приділялась дослідженню саме великих курганів. По обидва боки Каховського водосховища археологи дослідили наповнені золотими знахідками поховальні пам'ятки, у першу чергу – Гайманову та Товсту Могили. У 1971 році краєзнавець з м. Бердянськ О. Огульчанський також вирішив спробувати розкопати великий курган на правому березі р. Берди, біля с. Нововасилівка, що сьогодні вже є частиною Бердянська (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 140). Пізніші роботи на кургані засвідчили, що ці розкопки завдали значної

руйнації насипу (Болтрик, Фіалко, Чередніченко 1994, с. 140; Чередніченко, Мурзін 1996, с. 69; Мурзін, Фіалко 1998, с. 82; Болтрик 2016, с. 28). Ситуацію ускладнила відсутність звітної документації за винятком фрагментів щоденника та малюнків співробітниці музею Г. Міщенко (Мурзін, Фіалко 1998, с. 82). Вони свідчили про те, що розкопки спочатку проводились у центральній траншеї, після зняття верхньої частини кургану, а згодом – у бокових схилах із використанням бульдозера, що сильно пошкодило насип. У результаті його висота становила 4 м, тоді як первісна сягала 8,4 м, що робило його найвищим курганом скіфського часу серед відомих у Приазов'ї (Болтрик, Фіалко, Чередніченко 1994, с. 140; Чередніченко, Мурзін 1996, с. 70). На схилах кургану та прилеглому просторі розташовувався могильник ногайців, які назвали Бердянський курган - *Мизарлік Тюбе*, що означає курган-кладовище (Болтрик 2016, с. 28).

У 1977 р. дослідження цього кургану було передано Приазовській експедиції Інституту археології АН УРСР на чолі з М. Череднічком. Роботи тривали рік і два тижні, оскільки через складність, значну глибину поховальних споруд та осипання каолінової глини, шахтарям двічі довелося закріплювати підземелля (Болтрик 2016, с. 27). Дослідження залишків насипу здійснювали траншеями з півдня на північ із застосуванням бульдозера. Шістьма стратиграфічними перетинами дослідники намагалися зловити структуру насипу (Чередніченко, Мурзін 1996, с. 70). Так, вони прослідкували те, що тіло насипу, як і інших великих скіфських курганів, складалося з блоків дерну. Іншою поміченою особливістю, властивою саме для Приазовських курганів, було використання камки в заповненні вхідної ями та у внутрішньому оздобленні. Нотатки О. Огульчанського свідчили про те, що на поверхні кургану знаходилась кам'яна конструкція, яка частково була розібрана ще до початку розкопок. Ці спостереження дозволили дослідникам детально проаналізувати архітектуру

пам'ятки та спробувати реконструювати її первинний вигляд (Мурзін, Фіалко 1998, с. 82–91). Всього в кургані знайдено три поховальні камери, що склали єдиний одночасний комплекс кінця V – початку IV ст. до н.е. (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 152).

Інший великий курган, досліджений у цьому регіоні, Ташенак, знаходився в 5 км на північний захід від Мелітополя (Болтрик, Фіалко 1990, с. 7). У 1989 році була досліджена більша частина його насипу та західна могила. Центральна могила і пов'язане з нею поховання коня розкопувалися наступного року. На другий рік також були відтерміновані розкопки ходу №2 Західної катакомби, оскільки початково він був визначений як камера центральної могили, порушення якої могло нести загрозу обвалу. Насип кургану досліджувався методом паралельних траншей орієнтованих напрямком лісосмуги, що проходила по східному боку кургану. Вхідні ями всіх трьох поховань розбирались вручну, а екскаватор використовували для зняття шарів материка і порушених частин зводу підземної поховальної споруди. Дослідження показали, що поховання не були одночасними: Західну могилу введено до насипу кургану через щонайменше третину століття. Проте, обидва комплекси датувались у межах IV ст. до н.е. (Болтрик та ін. 1992, с. 12–13). У південному (“сліпому”) ході західної могили були знайдені рештки поховання молодої жінки, вірогідно, залежної особи. Усі поховання виявились пограбованими, однак вцілілий інвентар, до якого входили численні коштовні срібні та золоті прикраси і посуд, створили картину багатого поховання представників верхівки скіфського суспільства (Болтрик, Фіалко 1990, с. 7–8).

Тоді ж, в 2,5 км на схід від с. Костянтинівка Мелітопольського району був досліджений курган Кара-Тюбе. У ньому відкрита одна поховальна споруда і лаз у східній частині насипу. Центральна катакомба виявилась пограбованою. Рештки кісток людей були виявлені не лише у поховальній камері, але й у

заповненні дромосу та вхідній ямі, що свідчить про поховання в останніх залежних осіб. За кількістю супутніх поховань Кара-Тюбе перевершує інші подібні кургани скіфської знаті правобережжя Молочної. Проте ці спостереження сильно обмежені ступенем пограбованості пам'яток. Східний лаз виділявся своєю рекордною глибиною – 15,85 м від рівня давнього горизонту. У ньому були знайдені 12 кінських черепів і фрагменти амфор, ще три черепи знаходилися біля вхідної ями. На думку дослідників кургану Ю. Болтрика та О. Фіалко, ця споруда виконувала культову функцію. На користь цього свідчило те, що вона не містила слідів поховань, хоча і не була пограбована, але її атрибуція як грабіжницького лазу також не отримала підтвердження розкопками. Знахідки у ній світильника та рогів корів, вірогідно, мали вотивний характер. Хронологічні ж визначення кургану обмежуються другою чвертю IV ст. до н.е. (Болтрик 1993, с. 183–197).

Нові відкриття дозволили прослідкувати концентрацію великих курганів скіфської знаті довкола м. Мелітополь на північній околиці всього масиву пам'яток нижньої течії р. Молочної. На думку Ю. Болтрика та О. Фіалко, розташування курганів Кара-Тюбе, Мелітопольський, Ташенак і Шульговка ланцюгом по обидва береги річки свідчить про проходження там через броди торговельного шляху, що міг бути частиною більшої магістралі від Кам'янського городища через усе північне узбережжя Азовського моря (Болтрик 1993, с. 183; Болтрик, Фіалко 2010, с. 220).

Польові дослідження в північно-західному Приазов'ї докорінно змінили уявлення про цей регіон. За менш ніж 20 років розкопок нові пам'ятки заповнили до того майже білу пляму на мапі Європейської Скіфії. Цей час вивчення скіфських пам'яток не був позбавлений суттєвих недоліків, зумовлених передусім інтенсивністю досліджень та визначенням місця розкопок відповідно до напрямку меліоративних робіт. Такі умови призвели, зокрема, до того, що

велика частина звітної документації не була опублікована і відповідно у достатньому обсязі введена до наукового обігу. Проте, за час роботи експедицій на чолі з передовими фахівцями Інституту археології суттєво удосконалилася техніка розкопок великих степових курганів, що у першу чергу стосується надзвичайно глибоких споруд, що є типовими для Приазов'я.

1.6. Новобудовні експедиції 1970-х–1980-х років: басейн р. Кальміус

У Донецькій області археологічні дослідження курганів відбувалися менш інтенсивно через меншу площу новобудов. У 1976 році внаслідок будівництва водопостачальних мереж для промислових підприємств, насамперед заводу ім. Ілліча біля м. Маріуполь (тоді Жданов), експедиція під керівництвом О. Біляєва розпочала розкопки в нижній течії Кальміуса. Одне впускне ранньоскіфське поховання було знайдено у кургані доби бронзи Київським загonom біля с. Приморське. Воно зберіглося не порушеним, що дало змогу зафіксувати первісне положення тіла і поховального інвентарю. Знайдена у похованні посудина дозволила датувати його доволі раннім періодом – кінцем VIII – початком VII ст. до н.е. (Беляев 1977, с. 4–5).

Розкопки 1970-х років у басейні Кальміусу були пов'язані у першу чергу з діяльністю Донецької експедиції ІА АН УРСР на чолі з С. Братченком, одним з фундаторів методики розкопок курганів механізмами. У 1977 році під його керівництвом було розкопано унікальний для цієї території могильник біля с. Кременівка (колишнє грецьке село Чердакли). На південний захід від села розташовувався великий курганний могильник, на місці якого планувалось будівництво зрошувальної системи. З 20 пам'яток, що входили до зони проектування іригації, було досліджено вісім. Ці кургани розташовувалися ланцюгом вздовж вододілу і лише два, №5 і №7, стояли поодаль на пологому

схилі (Братченко та ін. 1977, с. 1). Обидва не містили слідів поховань та, вірогідно, складала єдиний комплекс скіфського часу. У кургані №5 бульдозером були зроблені траншеї через центр і паралельно на східній та західній полах до кам'яної споруди. Залишки центральної частини розкопувалися вручну. Виявилось, що ця конструкція виглядала як суцільний панцир, зроблений з гранітного каміння, на якому були помітні сліди обробки в кар'єрі. Під нею знайдені лише уламки амфор, що і дозволили датувати пам'ятку скіфським часом (Братченко та ін. 1977, с. 16–17). У сусідньому кургані №7 насип зовсім не простежувався, але його периметр охоплювало кільце гранітного каміння. Через площу кургану було прокладено шість траншей з бровками, а центральна частина з кромлехом досліджувалась вручну. Знахідки, серед яких бронзовий литий казан і численні уламки амфор, вказували на залишки тризни у цьому місці (Братченко та ін. 1977, с. 25–27, Гершкович, Ромашко 2013, с. 65–75).

Наступного року Донецька експедиція розкопала ще одне впускне скіфське поховання біля с. Лисиче в Амвросіївському районі Донецької області у верхів'ях р. Мокрий Яланчик. У заповненні було знайдено лише череп людини без решти кістяка, а також залишки кісток тварин, фрагменти амфор і ліпної кераміки (Братченко 1979, с. 111).

Упродовж літа та осені 1977 р. була досліджена найбільша скіфська поховальна пам'ятка басейну Кальміуса – Двогорба Могила. За рятівні розкопки, не зважаючи на відсутність у перші місяці фінансування, взялась Приморська експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею та обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури (Привалова, Зарайская, Привалов 1978, с. 1; Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 148).

Курган знаходився у центрі групи, яка складалась із 10 насипів і тягнулась ланцюгом з південного сходу на північний захід. Під час розкопок його насип було повністю знесено за допомогою бульдозера. Для фіксації стратиграфії

залишили три бровки: центральну, східну і західну. Також було зроблено сім перетинів поли кургану для вивчення структури крєпиди і прилеглого простору. Двогорба Могила відрізнялась складністю надкурганних конструкцій. Насип оточувало потрійне кільце кромлеха з різних видів каміння, рови, крєпиди, а у південно-західній частині кургану під крєпидою була знайдена гранітна стела зі слідами обробки. Усередині кургану виявлено дев'ять поховань, які, за винятком одного пізньокочівницького, належали до скіфського часу, а також три ями зі скіфським інвентарем (Привалова, Зарайская, Привалов 1978, с. 3–6). Центральну поховальну камеру частково зруйнував грабіжницький лаз і, крім кісток людини та тварин, у ній був відсутній поховальний інвентар. Більша частина цінних знахідок, зокрема залишки дерев'яної колісниці, знаходилась у супутніх трьох катакомбах. В одній з них були розміщені 19 гераклейських амфор, що стояли в чотири ряди впритул одна до одної. На підставі цих знахідок курган був датований першою чвертю IV ст. до н.е. (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 162–178; Монахов 1999, с. 162 -163).

З 1978 р. розпочала свої роботи новобудовна археологічна експедиція Донецького державного університету під керівництвом А. Моруженко. У 1980 р. вона досліджувала кургани, які знаходились у зонах будівництва зрошувальних систем на території Володарського і Тельманівського районів Донецької області. Скупчення курганів, серед яких розкопки виявили насипи скіфського часу, знаходилося в околицях с. Шевченко на підвищеннях правого берега Кальчицького водосховища (Моруженко та ін. 1981, с. 4–5; Моруженко 1989, с. 45; Зарайская, Привалов 1992, с. 118). Найчисельніша серед досліджених курганна група №1, що складалася з 21 насипу, розтягнулась зі сходу на захід на гребні вододілу. Серед них три кургани належали до скіфського часу. Вони розкопувались чотирма траншеями за допомогою бульдозера. Вручну розчищались переважно гранітні конструкції, крєпиди та кромлехи, що як і у

більшості курганів регіону, широко використовувались у будові насипу. Поховання у кургані №3 відрізнялось особливим багатством інвентарю, хоча і було пограбованим. Окрім залишків панцира та зброї, у ньому знайдені кінський обладунок та дрібні золоті предмети. Ще один скіфський курган був виявлений у другій групі, розташований на південь від першої і складалася з чотирьох насипів. Він мав досить складну конструкцію, яка складалася з двох одночасних земляних насипів, розділених щільним кам'яним панциром. У його центрі зафіксовані чотири жертвних скупчення кісток тварин, в двох з яких були черепи коней, звернені на захід. На схід від центру знаходилась кінська могила. Основне поховання, в якому виявлені рештки чотирьох людей, виявилось пограбованим. Не зважаючи на це, у ньому були зафіксовані численні предмети озброєння разом з коштовностями, характерні для поховань цієї групи (Моруженко та ін. 1981, с. 49–65).

Найбільш відомий скіфський курган досліджений експедицією, а також одна з найбагатших пам'яток IV ст. до н. е. у Донецькій області – Передеріїва Могила. Розкопки кургану відбувалися у 1988 р. також під проводом А. Моруженко. Його насип був найвищим у групі з семи курганів, що простягались ланцюгом по вододілу біля с. Зрубне Шахтарського району на захід від р. Міус. Його сучасна поверхня була не орана і подекуди вкрита камінням, що в результаті розкопок виявилось частиною кrepіди. По периферії насипу під камінням були знайдені сліди вогнища, рештки кісток тварин і амфор. Найбільш відома знахідка, пов'язана з цим курганом - золотий конус або велика ворворка із зображенням батальних сцен зі скіфського життя. Основну могилу пограбували через грабіжницький лаз, в якому і було знайдено більшу частину решток поховального інвентарю. Окрім цього, у центрі насипу знаходилося ще одне поховання, яке, однак, не містило жодних речей, а від скелету залишились лише кістки ніг. Підстав для датування останнього виявилось недостатньо, проте хронологічні

рамки основного поховання і пов'язаної з ним тризни були визначені IV ст. до н.е. (Моруженко 1992, с. 67–75).

Решта скіфських пам'яток регіону переважно належить до впускних поховань в курганах доби бронзи. Однак, порівняно з регіоном Молочної, ці поховання частіше виявлялись не пограбованими. Так, у 1984 році експедиція Донецького державного університету проводила рятівні розкопки біля р. Кринка, притоки Міуса, в Амвросіївському районі Донецької області. У найбільшому в групі кургані, що насипаний за доби бронзи, було знайдене впускне скіфське поховання. Непотривожений пограбуванням скелет похованого супроводжували рештки напутньої їжі та інвентар, до якого входив чорнолаковий канфар (Моруженко, Санжаров, Посредников 1985, с. 36–47). За спостереженнями Н. Зарайської, ця пам'ятка має помітні елементи сарматського поховального обряду, а саме, присутність дзеркала у похованні чоловіка (за антропологічним визначенням), і плит пісковика поруч із тілом небіжчика, форми ножа і ліпної посудини. На її думку, ця пам'ятка має синкретичний характер, обумовлений тим, що східна частина Північного Приазов'я була контактною зоною кочовиків (Зарайская 1992, с. 95).

В урочищі Хомуш-Оба біля с. Старогнатівка Тельманівського району у 1991 р. загін археологічної експедиції Донецького держуніверситету виявив впускне скіфське поховання. Воно було здійснене у кургані доби бронзи, розташованому на високому правому березі р. Дубовка. До нього відносились і залишки тризни на поверхні та у верхніх шарах насипу. Пізня хронологія інвентарю і нетипова для місцевих пам'яток конструкція поховальної споруди також свідчає про зв'язок із сарматськими пам'ятками (Кравец 1993, с. 179).

Ще одне впускне скіфське поховання було знайдено двома роками раніше біля с. Ново-Андріївка Волноваського району. У червні – липні 1986 р. Єнакіївська археологічна експедиція “Еврика” Донецької обласної організації

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом В. Клименко проводила охоронні розкопки семи курганів неподалік м. Волноваха. Пам'ятки досліджувались траншеями за допомогою бульдозерів. Курганна група, в якій було знайдене поховання скіфського часу, складалася з трьох курганів, розташованих в 2 км на південь від села (Клименко 1987, с. 1–13). Поховання знаходилось серед семи різнокультурних поховань у східній частині північного краю центральної бровки у кургані №3. Непограбовані залишки зберегли деталі інвентарю та положення похованого (Клименко 1987, с. 15–16).

Дослідження курганів у Донецькій області принесли меншу кількість скіфських курганів порівняно із сусідніми регіонами. Однак, знайдені могильники біля сіл Шевченко і Кременівка свідчили про унікальний культовий характер місцевих пам'яток, а також інтенсивне використання місцевих покладів граніту для спорудження супутніх кам'яних конструкцій. Також звертає на себе увагу значний відсоток одиночних впускних скіфських поховань в курганах доби бронзи, що може свідчити про нечисельний та нетривалий характер скіфської присутності. Натомість, великі кургани з багатим інвентарем і працезатратними підземними спорудами свідчать про особливу цінність цієї місцевості для номадів. Хронологічні рамки розглянутих пам'яток басейну Кальміуса співпадають з датуванням скіфських поховань басейну Молочної, проте обидва регіони мають відмінності у конструкціях насипів.

1.7. Місце Приазов'я у сучасних дослідженнях скіфських пам'яток

Починаючи з 1990-х років, кількість досліджень у Приазов'ї суттєво зменшується, тоді як більша увага надається публікаціям та осмисленню відкритих комплексів. Розвиток курганної археології та стрімке накопичення

відкритих джерел у другій половині ХХ ст. зумовили потребу у систематизації масового матеріалу поховальних пам'яток. Увага дослідників, до того спрямована передусім на великі кургани скіфської знаті, стає прикута до чисельніших, однак часто подібних рядових курганів. Однією з ранніх масштабних спроб каталогізувати і узагальнити зібрані матеріали розкопок, проведених до 1980 року включно, була праця “Скифские погребальные памятники Северного Причерноморья” (Черненко та ін. 1986). Однак, велика частина пам'яток правобережжя Молочної досліджена пізніше і до переліку не ввійшла.

У 1997 році розкопки біля сіл Володимирівка і Вовчанське Якимівського району були опубліковані у праці “Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье)” авторства С. Поліна та А. Кубишева. Дослідники навели детальний опис скіфських пам'яток, культурно-хронологічні характеристики, що зробило цю працю одним з небагатьох ґрунтовних досліджень, присвячених новобудовним розкопкам Херсонської археологічної експедиції у Приазов'ї. У ній також був здійснений комплексний порівняльний огляд могильників у контексті сусідніх пам'яток Приазов'я оскільки публікація була зроблена після завершення робіт більшості експедицій.

Спробу концептуалізувати Приазов'я в рамках історичної географії, зокрема у питанні локалізації гавані Кремни, здійснили О. Фіалко та Ю. Болтрик. Їх аргументація ґрунтувалась на аналізі палеотопографії місцевості біля с. Ботієве, де були прослідковані курганні алеї. Здійснивши реконструкцію давньої берегової лінії Меотиди, дослідники дійшли висновку, що гирло р. Корсак було сприятливою акваторією для розташування античної гавані (Болтрик, Фіалко 1987, с. 40-46). Також, на тісні контакти з грецькими центрами вказують знахідки в курганах Ташенак та Бердянському рідкісних для степового регіону античних кратерів (Фіалко 2001, с. 86).

Поховання жінок зі зброєю у могильниках Нове, Шелюги та Якимівка окремо досліджувались О. Фіалко в контексті питання скіфських амазонок. Дослідниця відзначила, що серед скіфських курганных груп на лівобережжі Дніпра, саме район Молочної є місцем, де концентрується найбільша кількість подібних поховань (Фіалко 1991, с. 13). Серед усіх пам'яток, використаних О. Фіалко у дисертаційному дослідженні, помітна частка (17%) поховань жінок зі зброєю у Придніпровському регіоні походять саме з території Приазов'я (Фіалко 2020, Фіалко 2023).

Загалом, порівняно із працями середини ХХ ст. територія Приазов'я дослідниками розглядається скоріше в широкому контексті Понтійських пам'яток, тоді як проблема окремої локальної групи вийшла з широкого вжитку. Одна з причин цього полягає в тому, що значна кількість досліджених у другій половині ХХ ст. курганів показала суттєву неоднорідність скіфських груп у регіоні. Територія Молочної та Присивашся розглядається дослідниками як східна периферія Придніпровських пам'яток, тоді як розкопки курганів у басейні Кальміусу свідчать про менш помітні сліди скіфської присутності принаймні у IV ст. до н. е. Проте більше ніж півтора століття досліджень зробили можливим розуміння докладної історії перебування скіфів у Приазов'я та показали важливість продовження польових робіт і подальшої концептуалізації цієї території.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДКУРГАННОГО ПОХОВАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Планування підкурганної архітектури, оздоблення і розташування супровідного інвентарю пов'язані з послідовними етапами організації поховальної споруди, в буквальному та метафоричному центрі якого знаходилося тіло похованої особи. Строга регламентація планіграфії, розмірів могильних споруд та їх декорування створювали не лише ідеалізовану репрезентацію прижиттєвого статусу людини, але й нову посмертну ідентичність. Політична суб'єктність “предків” у скіфському суспільстві підтверджується згадкою Геродота про заклик скіфів до Дарія завдати курганам шкоди як приводу для війни. Але й з погляду поховальної обрядовості, уважне ставлення до тілесності небіжчика, як такої, що могла бути як шанованою, так і спаплюженою, демонструє її соціальний вплив.

Археологічний аналіз поховального ритуалу, хоча й обмежений матеріальними рештками, дає змогу прослідкувати низку повторюваних дій, що призвели до їх появи. Отже, в центрі уваги дослідження стає визначення стандартизації і, що не менш важливо, варіативності елементів поховальної обрядовості. Така інтерпретативна модель дозволяє виявити і пов'язати цілеспрямовані ритуальні практики зі ставленням до смерті та конструюванням ідентичності небіжчика.

Усього до числа досліджених курганів увійшли 162 пам'ятки з 243 похованнями (Табл. 1). Ключовим критерієм їх включення була достатня кількість інформації доступна в публікаціях або польових звітах. Оскільки датування більшості пам'яток у Приазов'ї вкладається у вузький хронологічний період, у цьому розділі вони розглядаються єдиним масивом.

2.1. Сучасний стан поховальних споруд

Більшість скіфських поховань у регіоні не збереглися у своєму початковому стані. За свідченнями авторів розкопок, лише 30,5% споруд можна вважати уцілілими. Основні причини руйнувань – це пограбування і природні чинники, такі як нори гризунів, лисиць або обвали. Також в окремих випадках (2%) скіфські поховання були зруйновані сарматськими або середньовічними могильними ямами. Водночас “елітні” кургани Приазов’я частіше ставали об’єктами грабіжницьких дій, порівняно з рядовими. Схоже спостереження зроблено Н. Гаврилюк і М. Тимченко для курганів степу, хоча у більшій вибірці доля непорушених рядових поховань виявилась ще більш значною (Гаврилюк, Тимченко 2016, с. 130).

Пограбування, або принаймні руйнування початкової цілісності курганів, ймовірно, відбувалось неодноразово. Участь у цьому самих скіфів нерідко підтверджується точністю розташування воронок (Полин 2017, с. 527), проте початок заселення степу у XVIII ст. населенням, яке не було пов’язане з кочівницькими традиціями, спричинив нову значну хвилю пограбувань (Полин 2003, с. 17). Натомість, як вважає Ю. Болтрик, подібна узгодженість “лазів” з внутрішньою архітектурою курганів свідчить про те, що вони могли бути частиною поховальної конструкції і лише згодом використовуватись грабіжниками, тоді як відсоток справжніх грабіжницьких лазів у скіфських курганах невеликий (Болтрик 2000, с. 135). Виключати ритуальні чинники як-то будівництва додаткових дромосів, чи повторного “відкриття” могил їх сучасниками дійсно не можна, хоча обмеженість етнографічних даних для іранських кочівників зменшує інтерпретаційні можливості для цього. Детальний огляд постпоховальних обрядів народів Євразії зробила М. Очір-Горяєва, де висловила гіпотезу, що основною метою проникнення і маніпуляції з рештками

похованого була легітимізація влади наступниками через отримання його статусних регалій (Очир-Горяєва 2016, с. 120). За її спостереженнями більшому руйнуванню підлягали передусім центральні, планіграфічно “престижні” поховання заможних курганів (Очир-Горяєва 2016, с. 122). Кількісний аналіз поховань у Приазов’ї показує таку саму тенденцію: загалом 89,5% поховань, розташованих у центрі кургану, були пограбовані або зруйновані іншим чином, тоді як серед бокових ця частка складає лише 35,6% (Табл. 1). Більшість вцілілих центральних поховань становлять скіфські поховання в курганах доби бронзи, а також жіночі поховання. Якщо ж взяти лише дані з курганів, де в скіфський час були зроблені декілька поховань, то картина співвідношення пограбувань стає ще виразнішою. Усі, за винятком одного¹, центральні поховання в таких курганах були пограбовані, тоді як серед бокових, такі випадки складають 30,7%. Значний рівень кореляції між розташуванням могили та її цілісністю ($p = 3.74e-18$ – загалом, $p=2.31e-13$ – для колективних поховань) свідчить про те, що ймовірність того, що пограбування центрального, а не бокового/супровідного поховання було випадковим – вкрай низька. Той факт, що грабіжники часто детально знали план розташування центральної гробниці (Полин 2017, с. 530), не дає підстав сумніватись, що існування інших поховань було для них невідоме. Звісно, неоднорідний рівень збереженості комплексів створює завідомо викривлену ситуацію, проте бокові/супровідні поховання в курганах еліти не поступалися за кількістю речей, вироблених з дорогоцінних металів, центральним. Навіть у курганах, в яких усі поховання були пограбованими, значно більша кількість виробів із золота (переважно деталі костюму) збереглись у бокових супровідних жіночих похованнях. Так, хоча Північна катакомба Мелітопольського кургану також зазнала ушкоджень, так само як і рештки основної похованої, велика кількість цінностей була залишена на місці. На думку С. Поліна, у цьому випадку

---

¹ Сивашівка к. 7 п. 2, де одне з двох одночасних центральних поховань виявилось цілим.

грабіжники змогли забрати лише найбільші речі, які, ймовірно, також знаходилися у похованні, і залишили дрібні (Полин 2017, с. 533). Проте, це підтверджує, що численні золоті прикраси і оздоблення, хоча й також виносились грабіжниками (про що свідчать знахідки в лазах), не були їхньою основною метою, тоді ж як статусні атрибути вождів і воїнів становили більший інтерес. При цьому, вони не обов'язково могли бути зроблені з дорогоцінних металів. Досить часті випадки коли казани, які початково були присутні у похованні, згодом виносились з нього, залишивши лише бронзові окисли на кістках тварин, що у ньому знаходилися. Слід зазначити, що те, що цінні речі згодом забирали з поховань, не суперечить тому, що ці дії могли бути соціально регламентовані. Поховальний інвентар виконував основну роль саме в процесі траурної церемонії і підготовки небіжчика до потойбіччя, а згодом, наприклад, після розкладання його тіла, вони завершували свою функцію і могли далі використовуватись громадою.

Окремо доцільно врахувати ставлення грабіжників до тілесності покійника. Хоча природні фактори також суттєво впливали на погану збереженість тіла, пограбування могили зазвичай супроводжувалось знищенням решток тіла, або їх винесенням з поховання. Так, С. Бессонова пов'язує це явище із культом предків. На її думку, знищення та пограбування саме чоловічих поховань мало намір позбавити вороже плем'я їх захисту (Бессонова 1983, с. 63). Помітні також випадки демембрації: передусім, відтяття голів чи рук небіжчиків. У кургані Водославка 6 черепи двох похованих, чоловіка і жінки, були знайдені під стінкою, відділеними від тіла, хоча решта скелетів лежали в анатомічному порядку, а велика частина коштовностей залишилась неушкодженою (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 185). До актів паплюження можна віднести й розбиття антропоморфних стел, що також могли слугувати відображенням пам'яті про похованого. Окрім згаданого С. Поліним випадку у могильнику

Золота Балка (Полин 2017, с. 533), розбита на дві частини стела була знайдена у заповненні вхідної ями центрального поховання кургану Володимирівка 3.

Примітно також, що пограбування могил коней вкрай рідкісні. У Приазов'ї серед небагатьох окремих кінських могил суттєво пошкодженою була лише катакомба під центральною частиною кургану Тащенак, а також, ймовірно, яма у кургані Хутор Вовчий.

Окремим варіантом відкритих поховань є підзахоронення у вже існуючій могилі. Випадків, де скіфське підзахоронення відбувалося після здійснення первинного поховання, у Приазов'ї прослідковано небагато. Так, за свідченнями дослідників, поховальна споруда у кургані Федорівка 1, ймовірно, використовувалась повторно, і певний час, між спорудженням першого і другого дромосів, залишалася відкритою. Проте, кількість похованих у ній осіб не була встановлена через руйнацію камери під час пограбування (Кубышев 1978, с. 66). Друга вхідна яма, зазвичай розташована гармонічно з усім комплексом (на одній глибині й осі), скоріше може вважатись окремим конструктивним типом первинних поховань (Болтрик, Фиалко 2010, с. 251).

Так чи інакше, наведені спостереження є наслідком комплексу різноманітних факторів як випадкових, так і навмисних, більша частина яких, найімовірніше, не може бути доступною для розуміння сучасними дослідниками. Натомість, основні архітектурні та планіграфічні характеристики споруд здебільшого зберігаються достатньо добре, незалежно від грабіжницьких дій, а послідовність пізніших змін помітна під час розкопок. Лише в окремих випадках, наприклад, Мала Тернівка к. 23 п. 2 та в похованнях 3 і 2 відповідно курганів 7 та 8 с. Радивонівка, масштаби пошкоджень не дозволили дослідникам впевнено визначити тип, форму і розміри поховальної споруди. Тому, на відміну від решток похованого та інвентарю, які зрідка зберігають свій початковий стан,

архітектурні параметри найчастіше є опорними характеристиками, на яких базуються основні класифікаційні системи поховань скіфів.

2.2. Розташування поховань під курганом

Кількість та складність підкурганних споруд є основним фактором, який визначає положення скіфських поховань під курганом. Із цього боку/з цього погляду за структурою пам'ятки можна поділити на дві групи: прості та комплексні. Перші є похованнями особи або в окремих випадках групи осіб, а також кенотафи в єдиній поховальній споруді. Такі пам'ятки є слідами одиначної події в часі, після якої вона склалась остаточно. Пізніші підзахоронення представників інших культур, а також пограбування не впливають на цю групу, якщо аналіз формування пам'ятки обмежується лише скіфським часом. Прості рядові поховання в курганах скіфського часу, як правило, мали найбільш поширену, гомогенну структуру. Так, усі споруди цієї групи знаходяться в межах трьох метрів від центру насипу. Таке розташування також характерне й для скіфських впускних поховань у курганах доби бронзи. Загалом, у 62,2% впускних поховань скіфського часу в кургани доби бронзи розташування тяжіло до центру і лише в окремих випадках вони розташовувалися на периферії, переважно в північному секторі. Окрім цього, єдине відоме у Приазов'ї скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе, також знаходилося у центральній частині середнього насипу зрубної доби (Гаврилюк, Болтрик 1993, с. 75). Отже, положення поховання в центрі кургану можна вважати стандартом обряду для одиначних споруд.

Комплексні пам'ятки включають комбінації декількох синхронних або послідовних поховань, з суттєвим переважанням перших. Організаційна структура комплексу також різноманітна й може бути ієрархічною, з поділом на

центральні та супровідні. Проте, серед рядових курганів найчастіше суттєвих конструктивних відмінностей не спостерігається. Елітні скіфські кургани є найбільш яскраво вираженими прикладами комплексних ієрархічних поховальних споруд. У кургані Двогорба Могила разом із центральною двокамерною катакомбою в західній частині крепіди знаходились ще п'ять одночасних поховань, які не мали слідів окремої поховальної конструкції. Також біля входу в одну з “господарських” катакомб, на рівні давнього горизонту були знайдені рештки підлітка (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 156–161). Подібні поховання “охоронців” знайдені й у Бердянському, Мелітопольському курганах, а також Тащенаку і Кара-Тюбе (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 151). Такі пам'ятки могли мати декілька окремих споруд у центральній частині кургану (Бердянський курган), з яких одна слугувала для розташування тіла основного небіжчика, а інші – для зберігання інвентарю, або ж одну, що складалася з кількох камер (Мелітопольський курган). Суттєві тенденції у розташуванні бокових супровідних поховань прослідкувати складно через унікальність подібних пам'яток. Проте, й загалом у планіграфії всіх комплексних конструкцій спостерігається значна варіативність. У курганах з двома похованнями супровідне характерно розташоване широтно по відношенню до центрального поховання, що узгоджується з типовою планіграфією надкурганних споруд: ровів і перемичок. У випадках коли поховань більше, то вони найчастіше влаштовані в східному і північному секторах кургану.

Дитячі поховання є ще одним прикладом соціально стратифікованих поховань. Зазвичай вони знаходяться на периферії кургану і майже не містять інвентарю. Наприклад, у кургані №11 біля с. Новомиколаївка поховання хлопця-підлітка розташовувалось за межами рову, але символічно перекривало вхід на курган (Болтрик, Фиалко 2010, с. 230).

Окремим варіантом комплексних поховань є кінські могили, які у більшості випадків притаманні елітним курганам. Як й інші супровідні поховання, вони також розташовані широтно, за винятком могили у кургані Тащенак, яка була знайдена в 1,3 м на північ від вхідної ями центрального поховання (Болтрик та ін. 1992, с. 14).

2.3. Типи поховальних споруд

Найбільш поширеною поховальною спорудою скіфського часу на території Приазов'я були підбої та катакомби. До їх основних елементів належать вхідні ями і камери, у які поміщали тіла покійних. Іноді до архітектури катакомби входив коридор-дромос, що поєднував вхідну яму з камерою. На думку В. Ольховського, підбійні могили є одним із підвидів катакомбних поховань, оскільки принципових відмінностей між ними та іншими земляними камерними спорудами немає: вони мають спільні елементи конструкції та перехідні форми (Ольховский 1991, с. 27).

Будівництво катакомб набуло масового характеру у IV ст. до н.е., тоді як до кінця V ст. до н.е. випадки їх використання у якості поховальних споруд – поодинокі (Ольховский 1991, с. 151). Традиційно катакомбний поховальний обряд асоціюють з племенами царських скіфів, які у класичну добу встановлюють контроль над східним степовим Причорномор'ям (Клейн 1963, Артамонов 1974). Його походження досі залишається дискусійною темою. Одним з перших це питання детально розглянув В. Мурзін, який пов'язував його з місцевим передскіфським населенням, що залишило пам'ятки чорногорівсько-новочеркаського типу (Мурзин 1984, с. 63). Подібних висновків дотримувався й В. Ольховський. Він відзначив тісний зв'язок традиції будівництва катакомб зі степовим Причорномор'ям та Нижнім Подонням, де

вони були поширені з часу середньої бронзи. У першу чергу це стосується катакомб I і II типів. Він припускав, що хронологічна лакуна між передскіфськими і скіфськими катакомбами може бути пояснена неточністю датувань та неповнотою дослідженості території (Ольховский 1991, с. 39). Якщо генезис I варіанту I типу дослідником пов'язується з еволюцією підбоїв у стінках поховань в ямах (Ольховский 1991, с. 39–40), інші типи могли бути привнесені у степ у готовому вигляді з інших територій. На думку Д. Гречка, катакомби щонайменше III типу з'явилися у степу внаслідок міграції груп скіфів з південних регіонів лісостепу у середині V ст. до н.е. (Гречко 2017, с. 85).

У Приазовському степу катакомби функціонують вже як стала і цілком оформлена традиція. Серед 239 поховань з визначеною формою конструкції 193 (80,8%) були саме камерними похованнями порівняно з 30 (12,6%) похованнями в ямах. Окрім цього, невелика частина поховань була зроблена у насипу та/або не мала слідів могильної споруди. Це співвідношення на користь катакомб майже вдвічі перевищують спостереження на території усього Північного Причорномор'я (Ольховский 1991, с. 27). Така поширеність катакомб у Приазов'ї пов'язана з більш пізнім часом появи там скіфського населення порівняно з сусідніми лісостеповими територіями. Останні вже були заселені кочовиками на час проникнення туди наприкінці V ст. до н.е. нової хвилі скіфів, що зумовило співіснування різних поховальних традицій. Тоді як на території Північного Приазов'я (як і в степу загалом, за винятком кургану VI ст. до н.е. біля с. Семенівка Каховського району) майже немає скіфських пам'яток архаїчного часу, а отже поховальний обряд формувався у менший проміжок часу і був більш уніфікованим.

Також характерно, що степові катакомбні поховальні споруди притаманні як елітним, так і рядовим курганам з різницею передусім у розмірах та глибині

споруд (Граков 1964, с. 127; Мурзін, Фіалко 1998, с. 88; Полин, Кубышев 1997, с. 36).

Варіантом інтерпретації символіки катакомби у поховальному обряді є імітація нею кібітки (Гей 1999 с. 91, Гречко, Шелехань 2012, с. 90–91). Вхідна яма та камера, таким чином, уособлюють основні структурні елементи повозки, запряженої кіньми, скелети яких досить часто зустрічаються похованими перед входом до камери чи дромосу. Подібність підбоїв до житлових приміщень кочовиків відзначалась дослідниками у курганних групах Новомихайлівка та Водославка (Куприй 1994, с. 107).

Поховання у ямах переважно досліджені у басейні Кальміусу та характеризуються більш ранньою хронологією. Також у ямах частіше зроблені скіфські підзахоронення в кургани доби бронзи. Майже половина ям (48%) були впускними, що суттєво перевищує показник в цілому у регіоні.

Відомі також споруди з унікальними для Приазов'я конструкціями. Впускне поховання №2 у кургані 1 Хомуш-Оба можна було б віднести до V типу катакомб, враховуючи прилягання дромосу до довгої стінки поховальної камери. Проте, найімовірніше ця споруда споріднена з ранньосарматськими дромосними катакомбами, територіально поширеними у Південному Приураллі (Смирнов 1978; Мошкова, Малашев, Мещеряков 2011). На користь цього свідчать специфічне розташування дромосу, дерев'яне перекриття входу до камери і плахи, що вірогідно, були частиною конструкції уздовж ходу дромоса, а також орієнтація споруди від краю до центру кургану. Проте, наявні і суттєві відмінності цієї могили від ранньосарматських пам'яток. У більшості з останніх дромосні катакомби були основними похованнями та нерідко налічували декілька похованих осіб, тоді як тут вона введена в курган доби бронзи і містила рештки лише однієї людини. Символічне значення таких споруд у поховальному ритуалі сарматів, згідно з гіпотезою К. Ф. Смірнова, полягає у імітації житла для родових

спільнот. Такі поховання зазвичай виділялися серед інших багатством і складністю та, вірогідно, призначалися для найбільш привілейованих членів колективу (Смирнов 1978, с. 62).

Нестандартну форму має й поховання №3 в кургані Шелюги 8. Воно також складалося з вхідної ями і дромосу без слідів поховальної камери. Це поховання було визначене дослідниками як безінвентарний кенотаф (Кубышев, Куприй 1992, с. 152). Ще одна нестандартна споруда – “східний лаз” у кургані Кара-Тюбе, який також не мав поховання, хоча був споруджений одночасно з центральним комплексом. На це вказує відсутність слідів поховання і аналогів подібних кенотафів, а також специфічний інвентарний набір, який включав в себе черепи коней та вотивні роги корів (Болтрик 1993, с. 193). Ця споруда також унікальна за формою і глибиною розташування камери: з глибини 4 м вхідна яма переходила в похилий дромос, який шістьма сходинками спускався у камеру на глибині 15.85 м (Болтрик 1993, с. 190).

2.4. Формальні системи класифікації скіфських поховальних споруд

Розвиток курганної археології та стрімке накопичення матеріалів у другій половині ХХ ст. обумовили розвиток методів класифікації масового матеріалу (Demina 2018, р. 91). Увага дослідників, до того спрямована передусім на великі елітні кургани, стає прикута до більш численних, проте часто подібних між собою рядових курганів (Граков 1964; Бунятян 1985).

Найбільш масштабна та широко використовувана система класифікації поховальних споруд була викладена в дисертації, а пізніше у статтях та монографії В. Ольховського (Ольховский 1977; Ольховский 1991). В її основу покладено форму та планіграфічне співвідношення поховальних споруд. Перевагою цієї класифікації є її універсальність, оскільки вона мала охопити усе

різноманіття скіфських ритуальних конструкцій. З іншого боку, на локальному рівні цей принцип є скоріше недоліком, адже зазначена класифікація не завжди відображає особливості всередині найбільш поширених видів. Так, серед восьми виділених В. Ольховським видів поховальних споруд у Приазов'ї трапляються лише два перших: ями та катакомби. Останні у свою чергу поділяються на десять типів, залежно від форми вхідної ями та орієнтації осі камери, і п'ять варіантів за кількістю дромосів та камер (Ольховский 1991). З них переважна більшість випадків припадає на лише один – яму з підбоям. Проте, ця класифікація не враховує форму підбоя, що особливо важливо для виокремлення трапецієподібних споруд, розміри, а також вертикальне співвідношення ями та підбою. Також немає окремого типу для споруд із двома вхідними ямами. На думку В. Ольховського, друга вхідна яма свідчить про пізніше додаткове підзахоронення до камери із заваленою першою вхідною ямою, тому він класифікував подібні поховання за частиною споруди, яка вважалась оригінальною (Ольховский 1977, с. 109; Ольховский 1991, с. 33).

Ця схема була покладена в основу класифікації степових скіфських поховальних пам'яток, першої масштабної спроби каталогізувати та узагальнити усі зібрані на той час матеріали розкопок курганів (Черненко та ін. 1986). Її автори також відзначають деяку умовність критеріїв класифікації В. Ольховського, оскільки вона не враховує форму, розміри та інші особливості дромосів та поховальних камер. Додамо, що вона також не відображає залежність форми підземної споруди від її місця в підкурганному просторі. Приміром, периферійні або бокові супроводжуючі могили залежали від ситуації, яка була створена первинним обвалуванням кургану.

Проте, оскільки класифікація, що включала б у себе усі індивідуальні характеристики споруд була би перенасичена деталями, автори обмежились тим, що додали в існуючу схему три нових типи з притаманними лише для Криму

похованнями та декілька варіантів, що враховували б додаткові форми вхідних ям та однокамерні багатодромосні катакомби з однією вхідною ямою (Черненко та ін. 1986, с. 7–8). Незважаючи на зазначені недоліки, відхилення від класифікаційної система В. Ольховського загалом зустрічаються нечасто й описуються як окремі випадки, вона є найбільш апробованою у дослідженнях курганних поховальних конструкцій (Забавін 2018; Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994).

2.4.1. Планіграфія камерних поховань

Визначення типів зроблено для 166 (86%) катакомб (Рис. 2). Для решти пам'яток були відсутні ілюстрації, або ж текстовий опис споруди не містив достатньо інформації про її планіграфічні характеристики.

Для катакомб I типу притаманне паралельне розташування довгих вісей вхідної ями та підбою (Рис. 3). На території Приазов'я більшість, а саме 117 катакомб (70,5%), належали до типу I(1) камерних споруд – ями з підбоєм. Ще 10 (6%) також належали до цього типу, але варіанту 2 – однокамерних однодромосних катакомб. Це підтверджує спостереження про переважання споруд I типу, хоча їх питома вага у Приазов'ї на 14% більша, ніж у вибірці В. Ольховського (Ольховский 1991, с. 27).

Натомість, на території Присивашся були поширені поховання III типу з перпендикулярними по відношенню один до одного вісями вхідної ями і дромосу (Рис. 4). Усього у вибірці налічується 18 поховань цього типу (10,8%), серед яких половина належить до варіанту 1, а інша – 2. Передусім, подібна структура характерна для могильників Новомихайлівка (4 поховання) і Водославка (11 поховань). Сім з них відносились до підваріанту А і п'ять – до Б. Також, до останнього можна віднести центральне поховання у кургані

Водославка 6, проте, наявність другої вхідної ями відрізняє його від інших споруд цього типу.

Решта типів камерних поховань представлені одиничними пам'ятками та не формують тенденції.

У катакомбах II типу довга вісь камери відходить від однієї з коротких стінок вхідної ями, тобто вони лежать на одній лінії (Рис. 5). До таких споруд належать вісім пам'яток (4,8%), з яких сім споруд без дромосів належать до 1 і а одна – до однодромосного 2 варіанту.

До типу VIII (1) із круглими вхідними ямами біля довгої стінки камери належали Якимівка к. 11 п. 3 і Вовчанське к. 16 п. 1. Округлу форму мала друга вхідна яма п. 1 к. 1 біля Калинівки, розташування дромосу по відношенню до камери не до кінця зрозуміле.

Два поховання (Вовчанське к. 5 п. 19, Шелюги к. 6 п. 1), камери яких розташовані під кутом до вхідної ями і відходять від її короткої стінки, належать до VI типу.

Також, формально, до IX типу з круглими вхідними ямами, розташованими біля короткої стінки камери, можна віднести кенотаф у кургані Шелюги 8, проте, як зазначалось раніше, ця споруда скоріше не відноситься до поховальних катакомб.

Серед рядових курганів інші типи класифікації В. Ольховського не представлені у вибірці. Через конструктивні особливості або ступінь збереженості окремі пам'ятки не віднесені до жодного типу. Поховання з двома вхідними ямами (5,7%) також в більшості випадків визначалися як окремий планіграфічний тип. Такі споруди переважно зосереджені біля р. Молочна (Охрімівка к. 1 п. 1 і п. 2, Радивонівка к. 12 п. 1, Новомиколаївка к. 7 п. 1 та к. 11 п. 3), а також в Присивашші (Водославка к. 1 п. 1, к. 2 п. 1, к. 6 п. 1, Калинівка к. 2 п. 2). Питання одночасності їх спорудження визначалось дослідниками

по-різному. Ями поховань у Водославці, Калинівці та Охрімівці, в яких були знайдені рештки кількох осіб, за свідченнями авторів розкопок супроводжували пізніше підзахоронення до вже існуючої камери (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 186; Кубышев 1985, с. 169; Кубышев 1988, с. 73). Тим часом поховання у кургані 7 Новомиколаївки містило рештки однієї особи, а обидві вхідні ями з коротким дромосом у центрі і довгим на півночі розташовувались паралельно та на одній лінії. Так само вхідні ями поховання 3 у кургані Новомиколаївка 11 плавно переходили дромосами в камеру з колективним похованням. У цьому випадку орієнтація довгих вісей вхідних ям не співпадала: одна була розташована паралельно, інша – перпендикулярно поховальній камері. (Болтрик, Фиалко 2010, с. 225–231). Якщо розглядати кожну вхідну яму у цих комплексах окремо у парі з камерою, вони повністю відповідають 2 варіанту I – II типів класифікації В. Ольховського. Враховуючи ймовірну синхронність комплексів та близьке розташування курганів, ці поховання можна виокремити в окремий варіант з двома вхідними ямами у відповідних типах. Проте, відкритим залишається питання функціонального призначення двох (чи більше) вхідних ям за наявності лише однієї поховальної камери. Обидві пам'ятки були пограбовані, тому точно визначити кількість похованих осіб у них неможливо. У похованні кургану 11 знайдено кістки щонайменше трьох людей, проте у кургані 7 – лише однієї. Тривалий час наявність декількох входів до могили найчастіше пояснювалась тривалим функціонуванням споруди в якості сімейних чи родових усипальниць. У такому разі одна з вхідних ям могла розглядатись як первинна, решта – вторинні, хоча і близькі у часі (Ольховский 1991, с. 34). Натомість, Ю. Болтрик тривалий час обґрунтовує необхідність перегляду цієї традиції. Аргументація на користь розгляду таких пам'яток як синхронних багатокomпонентних споруд була побудована на аналізі стратиграфії насипу і планіграфії підкурганного простору великих скіфських курганів Причорномор'я

(Болтрик 2005, с. 64–65). Тож на думку дослідників курганів Новомиколаївської групи, довгі дромоси в обох випадках були спорудженими одночасно додатковими входами до підземної поховальної камери, а не вторинними пізнішими конструкціями (Болтрик, Фиалко 2010, с. 251).

Схожа ситуація склалась з похованням 1 у кургані Федорівка 1. Як вже було зазначено вище, автори розкопок пам'ятки припускають, що початково підкурганна споруда складалась із вхідної ями, дромосу і камери. Отже, вона належала б до 2 варіанту типу I однодромосних однокамерних, паралельно орієнтованих катакомб. Пізніше у камеру, вірогідно, було здійснене підзахоронення, для чого був споруджений другий дромос і розширена вхідна яма (Кубышев 1977, с. 66). Проте, як і у випадку подвійних вхідних ям, у класифікаційній системі немає варіантів з двома чи більше дромосами, оскільки вони розглядаються лише у якості пізніших видозмін оригінальної споруди.

Конструкція поховання 2 кургану Давидівка 10 складається з ями з двома послідовними підбоями. У північній стінці поховальної камери, розташованої паралельно вхідній ямі, був влаштований ще один підбій, в якому знаходилися рештки похованої особи (Кубышев та ін. 1987, с. 50). Бездромосні багатокамерні споруди, у яких підбої переходили б один в інший, зустрічаються хоча і рідко у пам'ятках типу IV (Ольховский 1991, с. 224). До подібних пам'яток належить, наприклад, колективне скіфське поховання у кургані 45 групи Білозерки, досліджене Г. Скадовським (Скадовский 1897, с. 102). Проте, у цьому випадку вхідна яма, камера і підбій були широтно орієнтовані та розташовані паралельно, що не дозволяє віднести пам'ятку до цього типу.

2.4.2. Поховальні споруди курганів знаті

Усі поховання в аристократичних скіфських курганах Приазов'я є камерними спорудами, яким притаманна присутність декількох приміщень різного призначення: камера основного поховання, поховання залежних осіб, господарські приміщення та схованки, культові споруди. Окремі могили коней були зафіксовані лише у Мелітопольському кургані та Тащенаку.

Ці пам'ятки були сильно пошкоджені численими пограбуваннями, проте в більшості випадків дослідники змогли детально зафіксувати основні архітектурні характеристики споруд. Не до кінця з'ясоване питання залишається з формою підземної частини Двогорбої Могили, яку через складну та небезпечну ситуацію авторам розкопок, ймовірно, не вдалося простежити.

З точки зору планіграфії та класифікації в системі В. Ольховського їм притаманна суттєва варіативність, хоча тип I усе ж є більш поширеним. Проте, окрім 1 і 2 варіанту типових для рядових курганів, більш складний 4 варіант визначається для катакомб у Мелітопольському та Шульговському курганах, схожість між якими та впускним похованням Солохи відмічав В. Ольховський (Ольховский 1991, с. 27). За винятком поховань у Бердянському кургані, усі споруди вирізняються просторими дромосами, в яких часто знаходились супровідні поховання. Хоча в останньому всі катакомби мають відносно просту форму, підкурганний комплекс також складається з окремих приміщень різного призначення.

Двогорба Могила

Конструкція центральної катакомби (ЦК) кургану Двогорба Могила складалась із вхідної ями з двома камерами, влаштованими в північній і західній стінках, поєднаних дромосами, які на рівні дна мали однакову довжину. Північна камера була повністю зруйнована і не містила слідів поховання. У центральній

частині стелі катакомби знаходився круглий отвір одного з грабіжницьких лазів. Західна камера, на думку дослідників, скоріше за все мала господарське призначення, проте вона також була повністю пограбована (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 163–165). Загалом, структура споруди відноситься до типу V(5Б). Втім, слід зазначити, що на міркування Ю. Болтрика, яке він висловив у розмові з автором, з огляду на значну глибину поховальної споруди (10,15 м) та однорідність і подібність воложистого “щільного” заповнення і стінок з материкової глини на цій глибині, форма її підземної частини могла бути й іншою, і вдвічі більшою за площею.

ЦК Двогорбої Могили оточували ще чотири додаткові катакомби. У одній з них були знайдені залишки супровідного поховання, решта три виявились господарськими приміщеннями з поховальним інвентарем.

Катакомба 1 містила рештки людини, але була сильно пошкоджена грабіжниками, тому автори дослідження зазначають, що наданий ними опис параметрів приблизний. Вхідна яма і камера були широтно орієнтовані та поєднані коротким дромосом (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 165–166). На підставі цього опису це поховання віднесено до типу I(2).

На схід від основної гробниці розташовувалась катакомба 2. У ній містилося поховання без інвентарю. Сама споруда мала невеликі розміри і відносилась до типу I(1). Овальна вхідна яма розширювалась біля дна, а у її довгій південно-західній стінці знаходився підбій з господарським інвентарем та кістками жертвних тварин (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 166–170).

Катакомба 3 знаходилась на південний захід від центральної гробниці. Вона також представляла собою підбійну могилу. Вхід у підбій знаходився у південно-західній стінці вхідної ями. Під південно-східною і північно-західною стінками камери на дні були відкриті канавки прямокутної форми, між якими

лежали залишки дерев'яної плахи (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 171–172).

Як і попередні, остання катакомба 4 належала до типу І(1). Вона розміщувалась у західному напрямку від центральної гробниці. Форма вхідної ями та підбою була видовжена, ближче до квасолеподібної. Зверху знаходилося дерев'яне перекриття, сліди якого прослідковувалися у заповненні ями. Камера з амфорами була у її довгій східній стінці (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 172).

В усіх випадках підбої відділені від вхідної ями сходинкою з різким пониженням рівня дна.

Під крепідною, в її західній частині знаходилися рештки ще п'яти супровідних поховань. У похованні 3 була частково відкрита західна стінка, за якою можна припустити, що могильна яма мала форму овалу. В усіх інших випадках контури поховань не простежувались (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 156–159).

Кара-Тюбе

Єдина поховальна споруда у кургані Кара-Тюбе знаходилась під центром насипу. Вона являла собою широтно орієнтовану вхідну яму прямокутної форми і паралельну їй відділену дромосом камеру. Конструкція катакомби відноситься до 2 варіанту І типу камерних поховань (Болтрик 1993, с. 186–188). Вхідна яма з північного боку відділена від дромосу і камери потужним кам'яним закладом. Поховальна камера мала трапецієподібну форму з ширшою північною стінкою. У західній стінці камери були влаштовані дві невеликі ніші, які виявились порожніми. (Болтрик 1993, с. 194).

Бердянський курган

Вхідна яма Центральної могили (ЦМ) прямокутної форми. У північно-східному куті знаходився вхід у камеру, закладений дерев'яним перекриттям. Широтно орієнтована поховальна камера трапецієподібної форми безпосередньо прилягала до вхідної ями. Планіграфічно ця споруда відноситься до VI(1) типу за класифікацією В. Ольховського. Проте, на думку інших дослідників, вона не має прямих аналогів і повинна бути віднесена до розряду унікальних (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 143). На користь цього свідчать такі конструктивні параметри як великий розмір споруди, значна різниця у 2,5 м між рівнем дна вхідної ями і камери, а також наявність ровика уздовж дальньої стінки камери (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 143).

Південна могила (ПдМ) типу I(1) розташовувалась на південь від Центральної. Відстань між вхідними ямами обох споруд становила лише 0,8 м. Прямокутна вхідна яма орієнтована по лінії схід–захід. Вхід у поховальну камеру був влаштований у довгій південній стінці. Овальної форми камера орієнтована паралельно вхідній ямі.

У південно-східній частині насипу біля крєпиди знаходилась Східна могила (СМ), також типу I(1). Її вхідна яма була прямокутної форми та орієнтована по лінії північний схід–південний захід. Камера розташовувалась безпосередньо під довгою північно-західною стінкою та відділялась від входу деталями дерев'яного возу. За формою поховальна камера близька до трапеції, широкою основою повернутою у північний бік. Її довга вісь була орієнтована так само як і вхідна яма.

Мелітопольський курган

Верхня частина вхідної ями Центральної гробниці (Г2) була частково зруйнована обвалом в результаті пограбування. Майже кругла на рівні

похованого чорнозему, з глибини 3 м вона зберегла свою початкову форму і розміри. На рівні дна вхідна яма мала форму прямокутника із заокругленими кутами та була орієнтована зі сходу на захід. Прохід до поховальної камери ретельно схований камінням і землею уздовж західної стінки на дні ями. Щілину, яка вела у камеру, перекривала кам'яна плита, що мало ускладнювати доступ грабіжників до поховання. Вхідну яму і камеру поєднував короткий дромос з похилим дном. Поховальну камеру прямокутної форми довгою віссю також було орієнтовано по лінії схід – захід. У її північно-східному куті знайдено не помічену грабіжниками схованку овальної форми. За своїми планіграфічними характеристиками Центральна могила Мелітопольського кургану відповідає типу П(2А).

Північна супровідна катакомба (Г1) знаходилась на північ від Центральної і являла собою досить велику і складну конструкцію. Вона була витягнута з півночі на південь і складалася з вхідної ями, просторого дромосу, поховальної камери та підсобного приміщення. Гробниця частково пошкоджена неодноразовим пограбуванням, проте глиняний обвал допоміг зберегти її основні конструктивні елементи. Вхідну яму прямокутної форми витягнуто у широтному напрямку. Перпендикулярно ямі, у південно-східному напрямку був витягнутий дромос. В кінці його західної стінки влаштована поховальна камера, а в короткій південній – допоміжна ніша. Овальну поховальну камеру орієнтовано під кутом відносно довгої вісі дромосу з північногосаходу на південнийсхід. Допоміжна ніша мала вигляд вузького лазу, розташованого по лінії коридору, знаходилась на підвищенні порівняно з дном дромосу (Тереножкин 1955, с. 24–25; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 22–41). За спостереженнями В. Ольховського подібні ускладнені варіанти типу І(4А) досить рідкісні й притаманні лише похованням скіфської аристократії. Проте, розташування споруди на периферії кургану і

меридіональна орієнтація свідчать про її супровідний характер (Болтрик 1997, с. 33).

Тащенак

Центральна катакомба (ЦК) належить до типу I(2) і складається з вхідної ями і камери, поєднаних коротким дромосом. Стінки верхньої частини вхідної ями частково зруйновані грабіжницьким лазом, але на рівні дна вона зберегла форму прямокутника, орієнтованого за лінією схід– захід. Від її середини починався заклад з вапнякових плит, що відділяв прохід у поховальну камеру, зроблений у південній стінці ями. Камера у формі витягнутої трапеції повернена довгою основою на схід, тобто орієнтована паралельно вхідній ямі.

Західна катакомба (ЗК) мала більш складну конструкцію. Паралельно орієнтовані вхідна яма і камера відділені закладом з вапняку та камки. Дромос починався в південно-східному куті ями. Окрім нього, уздовж північної стінки камери йшов додатковий хід, відділений від неї материковою перемичкою. Він розгалужувався на два окремих входи, в одному з яких знаходилося супровідне поховання (Болтрик, Фіалко 1990, с. 7–8).

Поховання коня у катакомбі типу I(2) розташоване в 1,3 м на північ від Центральної могили. Вхідна яма прямокутної форми орієнтована за лінією схід–захід, на рівні дна з невеликим відхиленням на північ західного краю. Яму пошкоджено грабіжницьким лазом, який спричинив обвал ґрунту з поверхні. Під її північною стінкою був влаштований підбій, у який вели дві сходинки короткого дромосу. Камера мала форму трапеції, розгорнутої основою на північ. У центральній частині вона мала коритоподібне заглиблення, до якого прилягав нижній виступ дромосу. Цю особливість автори дослідження пов'язують із традицією так званих “кінських могил з материковою перемичкою” (Болтрик та ін. 1992, с. 14–16).

Шульговський курган

Центральна катакомба (ЦК) Шульговського кургану складалась із вхідної ями, довгого дромосу, який закінчувався широкою поховальною камерою та трьома додатковими приміщеннями. Вхід до гробниці розташовувався із західного боку і був закладений вапняковою плитою. У кінці північної стінки дромосу перпендикулярно розташована прямокутна поховальна камера. У підлозі камери, по центру, влаштоване невелике заглиблення, а в північному напрямку рівень дна поступово підвищувався, утворюючи лежанку. Зліва від камери, в західній стінці і в південно-західному куті дромосу знаходились три ніші у вигляді коридорів, розділені тонкими стінками (Ольховский 1991, с. 221; ОАК 1892, с. 16–19; ОАК 1893, с. 69–70). Хоча у цьому випадку кількість підсобних приміщень відрізняється від Г1 Мелітопольського кургану, за визначенням В. Ольховського, типологічно ця споруда також належить до варіанту 4А катакомб I типу.

Друга супровідна катакомба, ймовірно, належить до типу IX(1A). Її глибока вхідна шахта мала круглу форму, а зі східного боку безпосередньо до неї короткою стінкою прилягала камера. Вхід до останньої так само був закладений потужним шаром вапнякових брил. М. Веселовський також наводить опис схованки біля входу до камери, але її розміри і розташування не до кінця зрозумілі (ОАК 1892, с. 18).

2.4.3. Планіграфія поховань у ямах

Розподіл за типами і їх варіантами у системі В. Ольховського базується на формі ями і співвідношенні її сторін, а також наявності в ній кам'яних та дерев'яних конструкцій (Ольховский 1991, с. 16).

Публікації поховань у ямах, особливо скіфських підзахоронень, рідше супроводжувались ілюстраціями, тому за планіграфічними параметрами були проаналізовані лише 43% (13) поховань.

Проте, кількісні параметри довжини і ширини дозволяють припустити приналежність ями до певного типу. Так, можна стверджувати, що більшість поховань, а саме 69% належали до найпростішого типу I (Рис. 6). В середньому найбільш поширене співвідношення сторін було 2.2:1, що майже співпадає з висновками В. Ольховського за матеріалами Причорномор'я (Ольховский 1991, с. 17). Поховальна яма в кургані Шевченко 1 г. 2 – єдина, яку можна впевнено віднести до типу II (з майже рівними сторонами). Її розміри перевищують середні, що також властиво для подібних пам'яток (Рис. 7).

Вузька щілиноподібна форма також не притаманна ямам у цій вибірці. За співвідношенням сторін до типу III належать лише кінське поховання у кургані Якимівка 11, яке, ймовірно, було споруджене таким чином для підтримання вертикального положення коня. Проте, В. Ольховский також зазначає, що для цього типу притаманна довжина від 3.5 м (Ольховский 1991, с. 23), тому ця атрибуція не повністю відповідає зазначеним параметрам. Інше поховання коня, яке також не можна точно віднести до конкретного типу, – це шестикутна споруда розмірами 1,1×1×2,5 в кургані Хутір Вовчий 5. Це свідчить про те, що стандартизація конструкції поховальної споруди відігравала меншу роль у супровідних похованнях коней.

Визначити конкретні типологічні варіанти можливо було для менше, ніж половини пам'яток. Найчастіше вони належали до варіанту 1 – з прямокутним чи трапецієподібним перетином. Складніші конструкції також присутні серед пам'яток Приазов'я. Так, яма кургану 6 в Маріуполі відноситься до 2 варіанту першого типу: з глибини 1,6 м її південна сторона була викладена камінням (Пиневич 1927, с. 10; Гречко 2017, с. 82). Ще одна споруда – центральне

поховання у кургані Шелюги 8, що у профілі подібна до типу I(5). Ймовірно, до цього ж типу можна віднести і поховання 4 у кургані Вовчанське 4.

У трьох випадках, усі в межах Кальміуського регіону (Лисиче 1 п. 3, Шевченко к. 10 п. 1, к. 1 г. 2 п. 1), в одній зі стінок ями був влаштований невеликий підбій, де зберігалась частина інвентарю похованого.

2.5. Внутрішній простір поховань

2.5.1. Розміри поховальних споруд

Кількісні архітектурні параметри, розміри і глибина цілої споруди та її частин, складають найбільш якісно задокументований та повний набір даних про підземні поховальні конструкції. При цьому, у камерних похованнях найбільша увага приділялась опису саме підбоїв. Хоча б один ключовий параметр (довжина, ширина, глибина) відомий для 98% поховань, а всі три для 75,6%. Враховуючи поширену кореляцію між цими показниками, наявність навіть одного з них вже могла бути достатньо інформативною. Окрім цього, у частини катакомб (49,2%) було зафіксовано розміри склепіння, що додавало ще один ключовий вимір – висоту камери.

Оскільки могильні ями не часто мали правильну геометричну форму, визначення сукупної площі поховання може бути здійснено лише з певною долею умовності. Більше того, простір споруди міг розширюватись за рахунок додаткових ніш і схованок, якщо цього потребували поховальний ритуал та кількість залучених до нього осіб.

2.5.1.1. Площа

Катакомби

Розміри та форма вхідних ям в більшості поховань достатньо стандартизовані (Табл. 2.1). Як ширина, так і довжина мають близькі середні значення (довжина: $\bar{x} = 2,3$, $M = 2,2$; ширина: $\bar{x} = 1,1$, $M = 1$), на які незначним чином впливають викиди, передусім через великі поховання. Площа вхідних ям камерних поховань зазвичай корелювала з розмірами поховальних камер та споруди в цілому. Між сторонами також спостерігається виражена позитивна кореляція ($r=0,66$, $p=2,03 \cdot 10^{-18}$) із найбільш поширеним співвідношенням 2:1 (Рис. 8). Проте, помітні також і винятки, до яких входять як рідкісно маленькі і великі вхідні ями, так і такі, що відрізняються за формою.

Отже, за розмірами і співвідношенням сторін їх можна поділити на чотири основні групи:

- прямокутні/овальні площею до $5,28 \text{ м}^2$: 149 (72,7%) вхідних ям. Найбільш поширений варіант споруд, які притаманні передусім підбійним могилам рядових поховань;

- прямокутні/овальні площею від $7,1 \text{ м}^2$ до 15 м^2 : 13 (6,3%) вхідних ям. Притаманні передусім для елітних курганів, а винятки ймовірно зумовлені пізнішим розширенням внаслідок постпоховальних дій (Федорівка к. 1 п. 1, Волчанське к. 5, п. 19);

- круглі/квадратні: 19 (9,3%) вхідних ям; Також поширений варіант в елітних курганах, хоча частіше притаманний супровідним спорудам. Як правило, такі ями мають в середньому більшу площу ($3,9 \text{ м}^2$). Примітно, що у похованнях з двома вхідними ямами ця форма часто зустрічається хоча б у однієї з них.

- вузькі щілиноподібні: 10 (4,9%) вхідних ям. Рідкісний тип вхідних ям із загально меншою середньою площею ($1,6 \text{ м}^2$), проте більшою довжиною ($2,6 \text{ м}^2$).

Як і вхідні ями, камери також значною мірою стандартизовані (Табл. 2.2). Форма найчастіше була неправильно прямокутною. Довжина і ширина збільшувались пропорційно одна одній, що означає, що зі зміною розміру поховання його форма залишалася однаковою. Проте, більші за площею споруди частіше мали форму трапеції чи квадрату, ніж овалу/прямокутника.

У середньому камери мали 2,9 м довжини та 1,8 м ширини, а половина всіх споруд знаходилась у діапазоні 2,6 – 3,3 м довжини та 1,15 – 2,3 м ширини. Суттєвого розділення на групи за параметром площі немає, спостерігається скоріше лінійне зростання розмірів камер (Рис. 9).

Площа поховальної камери зазвичай відрізнялась від типу споруди. Підбої у катакомбах типу І(1), як правило, були менші за розмірами і простіші, ніж у катакомбах інших типів, що мало впливати й на сам процес поховання. Невеликі підбої могли використовуватись винятково для поміщення туди тіла похованого і супровідного інвентаря, тоді як спорудження більших гробниць вимагало можливості людей тривалий час знаходитись у них.

Також площа поховання зростає у геометричній прогресії відповідно до кількості похованих. Якщо середня площа камер з рештками однієї людини становить $4,7 \text{ м}^2$, то з двома вона збільшується приблизно на 4 м^2 і складає $8,49 \text{ м}^2$, а з трьома – $15,5 \text{ м}^2$. Тобто кожного разу площа зростає у 1.8 рази залежно від попереднього. Винятком є єдине поховання із рештками чотирьох людей у кургані Данило-Іванівка 6 ($4,8 \text{ м}^2$), проте в цьому випадку в камері були також присутні додаткові ніші для кожного похованого. Більша площа камери характерна і для поховань з двома вхідними ямами (9 м^2).

Висота камер рідко була зафіксована на момент розкопок і могла також відрізнитись від оригінальної. В більшості випадків вона становила близько 1 м, проте, якщо не враховувати підбійні могили, в решті випадків вона була суттєво вищою і в середньому складала 1,4 м. Очікувано вищий звід спостерігався в

більш комплексних спорудах. Максимальний показник висоти (3 м) був зафіксований у Г1 Мелітопольського кургану, хоча дослідники зазначають, що початково він навряд чи перевищував 2 м (Тереножкин, Мозолевский 1988, 28). Слід зазначити, що висота склепіння поховальної камери могла залежати від локальних властивостей материкової породи, в якій його вирубували. Не виключено, що ця обставина впливала і на глибину залягання всієї споруди. Тобто давні будівничі обирали міцні прошарки глини для облаштування зводу поховальної камери.

Камера в більшості випадків безпосередньо прилягала до вхідної ями, відділяючись порогом або тамбуром. Коридори-дромоси зустрічаються нечасто, переважно в елітних курганах і похованнях з двома вхідними ямами, при чому в цих випадках вони, як правило, одночасно присутні в обох. У багатших похованнях дромоси були не винятково транзитним приміщенням, а скоріше продовженням простору камери, де розташовувалась частина інвентарю і супровідні поховання.

Довжина дромосу помітно варіювала між похованнями, проте зазвичай не перевищувала 2,5 м, а в середньому становила 1,4 м. Найдовший дромос (8,5 м) досліджений у Г1 Мелітопольського кургану спрямовано в бік центрального поховання. Ширина в окремих випадках, переважно у рядових катакомбах I та III типу, могла перевищувати довжину або наближатись до неї. У середньому вона становила 1,2 м.

Окрім самого поховання, для зберігання інвентарю чи розташування світильників могли використовуватись ніші у стінах чи підлозі (9,8%), а також окремі приміщення (8,7%). За винятком центральної катакомби Бердянського кургану, схованки присутні у всіх елітних похованнях. В останній з цією метою була споруджена окрема катакомба, яка відділялася від основної тонкою стінкою. Найбільший комплекс із трьох господарчих приміщень простежений у ЦК

Шульговського кургану, який сукупно мав площу 11,7 м². Серед рядових курганів виділяється поховання 3 у кургані Данило-Іванівка 6, в трьох стінах якого були зроблені 5 вузьких схованок. У сусідньому кургані Данило-Іванівка 3 також зафіксована незвичайна ніша з двома додатковими “відгалуженнями”. Усі поховання були вщент пограбовані, тому схованки виявились порожніми.

Ями

Як вже зазначалось, поховання у ямах були нетиповими для курганів Приазов'я, а їх розміри та конструкція суттєво відрізнялися залежно від контексту поховання (Табл. 2.1.). Загалом, основні скіфські поховання типові передусім для Кальміуського регіону – прямокутних пропорцій, подібні до камер у катакомбах (у середньому: 2,7 м × 1,5 м) (Рис. 10). Зрідка вони мали підбої в одній зі стінок, в яких зберігався супровідний інвентар. Найбільша ніша площею близько 2,7 м² зафіксована під південною стінкою поховання 1 Шевченко 1 г. 2. Без урахування господарських підбоїв, найбільше поховання у ямі на території Приазов'я походить з кургану 6 Ногайської групи, проте детальна характеристика цієї споруди, на жаль, не наводиться у публікаціях.

Менші ями (2,2 м × 1 м) притаманні супровідним похованням на периферії скіфських курганів. Часто вони належали дітям або підліткам, що також могло зумовлювати їх невеликі розміри.

2.5.1.2. Глибина

Розкопки елітних курганів у Приазов'ї, передусім Мелітопольського, Бердянського, Двогорбої Могили й Шульговки, показали, що для цього регіону характерні найбільш глибокі поховальні споруди при порівняно невисоких насипах, що ще у 1988 р. відзначив Б. Мозолевський (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 157–158). Вже після виходу книги були досліджені ще декілька курганів

з глибокими спорудами: Кара-Тюбе, Тащенак і Передерієва Могила, які тільки підтвердили спостереження, що ця особливість побутувала упродовж усього скіфського часу і поширювалась зі сходу на захід.

Глибокі поховання притаманні як камерним спорудам, так і ямам, хоча перші в середньому глибші. Принаймні, на думку дослідників Мелітопольського кургану, показник глибини в Приазов'ї не міг відображати соціальний статус похованого, оскільки не корелював із висотою споруди (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 157), найглибші споруди характерні для елітних курганів. Глибина центральних поховань вже згаданих Бердянського, Мелітопольського і Шульговського курганів сягає 12 – 15 м. Проте, найглибша досліджена споруда у Приазов'ї зафіксована у Східному лазі кургану Кара-Тюбе. У більшості ж поховань глибина знаходиться у діапазоні між 1,9 та 3,9 м і в середньому становила 2,6 м. Серед них також помітна кореляція між розташуванням поховання у центрі кургану та більшою глибиною, хоча загальна структура розподілу є досить подібною (Рис. 11). Це також може пояснюватись одночасністю спорудження поховань у кургані.

У більшості випадків перепад між глибиною вхідної шахти, розташованою, як правило, трохи вище, й відділеною сходиною, та камери був незначний – від 0,1 м до 0,5 м. Більша різниця простежена у 24% поховань, а максимальна у 2,5 м – в ЦМ Бердянського кургану. У 5% споруд, серед яких катакомба Двогорбої Могили та ЗК кургану Тащенак, камера розташовувалась вище вхідної ями. Також ще у 5% перепад не був зафіксований, а дно споруди знаходилося на одному рівні.

Таке розташування закономірно вимагало можливість доступу до поховання як у процесі спорудження, так і поховальної церемонії. Ймовірно, з цією метою в стінках вхідних ям були зроблені сходинок. Кількість сходинок зазвичай була невелика – до чотирьох і в більшості випадків (39%) була лише одна. Хоча

глибші ями очікувано мали більшу кількість сходинок, в елітних курганах вони рідко простежені. Це дає привід припускати, що рух між камерою поховання й поверхнею мав забезпечуватись іншими засобами. Ю. Болтрик припускає, що для цього у найглибших похованнях використовувались конструкції з канатів, а в менших – невеликі заглиблення у стінах (Болтрик 2005, с. 65). Досить часто у вхідних ямах елітних курганів були простежені рештки деревини, які могли бути залишками тих, чи інших допоміжних конструкцій: двохметрова жердина у Г2 Мелітопольського кургану, дерев'яні бруси у Кара-Тюбе, в інших – зотліла деревина. Проте, достеменно стверджувати їх існування і тим більше спосіб їх використання на підставі цих знахідок неможливо.

2.5.2. Орієнтація за сторонами світу

Катакомби

Орієнтація довгих вісей поховальної споруди і відповідно положення тіла мали значну роль в організації культового простору поховання. Про це свідчить переважання широтної орієнтації камер та її узгодженість з надземними елементами кургану. Відображення солярних культів у скіфському обряді, а також їх залежність від сезонних змін руху світил, детально вивчались дослідниками (Генинг, Генинг 1985, с. 136–152). Але важливо відмітити, що орієнтація могил помітно варіювала між регіональними і хронологічними групами пам'яток (Ольховский 1991, с. 102–105). Це показує, що космологічні уявлення, так само як і роль тіла похованого в якості медіатора між світами, не були сталими і залежали від низки факторів, передусім навколишнього середовища та соціальної структури.

Цей показник було зафіксовано для 82,7% катакомб і ям. В обох видах споруд чіткий напрямок схід–захід є основним і зустрічається у 41,6% випадків

(Рис. 12). Ще 31,3% поховань були зроблені з частковим відхиленням при збереженні умовно широтної орієнтації. Серед них переважає напрямок південний схід – північний захід. Ця закономірність зберігається і стає більш виразною, якщо відкинути фактор супровідних могил і врахувати лише кургани з одиничним скіфським похованням. Таке розташування могил найчастіше зустрічається в чотирьох могильниках: Якимівка, Мала Тернівка, Давидівка і Нове. У випадку, якщо орієнтація поховань відображала точки сходу і заходу сонця, то ці поховання мали бути зроблені в літній період, а протилежний напрямок, північний схід – південний захід – зимовий. Отже, можна припускати, що найрідше поховальні споруди будувались у зимовий час. Помітно також, що перші в середньому мали меншу глибину (2,4 м), ніж строго широтні (2,8 м), тоді як другі – майже однакові.

Поховання з меридіональною орієнтацією зустрічались достатньо рідко і часто були супровідними похованнями залежних осіб, наприклад, у крепіді Двогорбої Могили. Поширеними серед них також були дитячі поховання (Новомиколаївка к. 11, п. 1; Вовчанське к. 5, п. 12). З цього масиву пам'яток вирізняються катакомби у Присивашському регіоні, передусім група Новомихайлівки і Водославки. Ці поховання при широтно орієнтованих вхідних ямах мають просторі трапецієподібні камери із довгою віссю по лінії північ–південь. У кургані Новомихайлівка 5 перемички у рові також розташовані меридіонально, що утворює разом із камерою єдину вісь. Помітна також певна схожість конструкції підземних споруд в цьому кургані з похованням у Водославці 6, де друга вхідна яма розташована так само відносно основного комплексу. На жаль, у всіх похованнях Новомихайлівки рештки тіл не збереглися достатньо добре, що не дозволяє зробити висновки про кількість похованих і їх положення у камері. Проте, положення кістяків у кургані Водославка усе ж реконструюється як широтне (головою на захід). Враховуючи територіальну

близькість та конструктивну спорідненість цих пам'яток, це можна вважати локальною особливістю. Ймовірно, саме розташування тіла основного похованого, а не саме по собі співвідношення сторін споруди, відіграло важливу роль у поховальному ритуалі, а отже зазначені поховання цілком вписуються в загальну картину пам'яток цього соціального рангу.

Серед поховань у ямах, лише в трьох (Вовчанське к. 4, п. 4; Лисиче к. 1, п. 3; Шелюги к. 8, п. 4) була зафіксована меридіональна орієнтація. Проте в усіх них співвідношення сторін досить сильно відрізняється на поверхні, де воно було майже рівномірне, і в придонній частині.

Орієнтація довгих вісей споруди також дозволяє розглянути співвідношення її елементів, передусім вхідної ями і камери.

У 82,5% випадків зі встановленою орієнтацією, розташування вхідної ями і камери за сторонами світу співпадало. З них більшість належала до типів I(1), I(2), які й передбачають паралельність осей споруди.

Окрім цього, друга вхідна яма у кургані Водославка 6 та друга камера ЦК Двогорбої Могили, яка за припущенням дослідників була господарським приміщенням, хоча і належали до складних конструкцій III та V типів, також мали паралельну орієнтацію.

Як правило, поховання з паралельною планіграфією були розташовані довгою віссю у напрямку схід–захід. Поширеними є також відхилення відносно сторін світу при зберіганні балансу осей конструкції. У чотирьох похованнях цих типів спостерігались незначні відхилення між частинами споруди. Проте, присутні також і поховання з орієнтацією північ–південь (11% від поховань з паралельним плануванням), до яких часто належать другі вхідні ями.

У похованнях із перпендикулярними вісями (III, IV і V типи) розподіл між напрямками вісей більш різноманітний: половина розташована широтно, інша –

меридіонально. Варто одразу відзначити, що перша була притаманна для споруд III типу без дромосів, натомість друга – для дромосних споруд III та V типів.

Три поховання VI типу розташовані діагонально, але в усіх випадках довга вісь камери направлена за лінією південний схід – північний захід, хоча вхідні ями мали різну орієнтацію.

У похованнях із круглими вхідними ямами VIII та IX типів орієнтація камери була широтною. Усі ці поховання є масштабнішими, ніж інші катакомби з такою самою орієнтацією камери.

2.5.3. Інтер'єр

Уцілілі поховання дозволяють стверджувати, що значна увага приділялась не тільки спорудженню катакомб, але також декоруванню їх внутрішнього простору.

Стіни та склепіння камер ретельно оброблялись та нерідко загладжувались. Виразним прикладом оформлення поховань є кургани Новомихайлівської групи. Дослідники відмічають, що поховання у курганах 1 і 2 мали своєрідну конічну форму зводу, яка імітувала юрту (Купрій 1993, с. 40–41). Проте, в інших пам'ятках регіону подібні стелі зустрічаються рідше і зазвичай мають просту аркову форму. На склепінні поховання кургану 2 простежені сліди побілки. У цьому та сусідніх курганах підлога або нижня частина стін (Новомихайлівка к. 6, п. 2) також була вкрита щільним шаром крейди. Окремі ділянки з крейдою також простежені у дромосному похованні кургану Хамуш-Оба, хоча підлога камери була переважно вкрита корою. Остання, частіше зустрічається в якості покриття долівки вхідних ям, тоді як підлога камер, окрім крейдяної посипки, іноді вкривалась рослинною/очеретяною підстилкою. Поховальна доріжка, що вела до ЦМ Бердянського кургану, була вистелена гіллям і камкою. Судячи з того, що

вона декілька разів чергувалася з шаром чорнозему, доріжка неодноразово поновлювалась у процесі будівництва (Мурзін, Фіалко 1998, с. 87–88).

У більш заможних курганах стіни могли задрапіруватись тканиною, про що, на думку Ю. Болтрика, можуть свідчити залишки залізних цвяхів у стінах (Болтрик 2005, с. 65). Сліди повсті вкрай рідко зберігаються у похованнях, але, судячи зі знайдених решток тканин у Центральній і Східній могилах Бердянського кургану, а також у Передерієвій Могилі, для декорування приміщення скіфи віддавали перевагу текстилю червоних і пурпурових відтінків. На нижній сходинці вхідної ями кургану Володимирівка 1 під шаром шкіри знайдено три види тканини: темно–сіра, світло–сіра грубого плетіння і біла. Сама камера була вкрита двошаровим рослинним килимком, який розділяв шкіряний прошарок бордового кольору. В окремих випадках тканина додатково прикрашалась металевими елементами. Так, кам'яний заклад у сліпому ході ЗК Тащенака був вкритий рядном, розшитим бронзовими бляшками.

Центральне місце поховального простору займав настил, на який вкладалося тіло покійника і супровідний інвентар. Поширеним варіантом в рядових похованнях була проста рослинна або очеретяна підстилка, яка іноді вкривалась циновкою грубого плетіння. Під голову похованого могли покласти рослинну або камкову подушку (Білоярівка к. 5, п. 1, Вовчанське к. 22, п. 1). У дитячому похованні 3 в кургані Вовчанське 8 під черепом була простежена пляма порошку яскраво–бірюзового кольору. Багатошаровий настил з крейди (з обох боків), кори, камки і очерету, на якому лежав покійник у кургані Долинське 3, мав трапецієподібну форму (2,8×1,15) і простягався за його головою на 0,9 м.

Дерев'яні домовини за винятком Бердянського кургану були поширені серед пам'яток на захід від Молочної. Стан деревини на момент розкопок в більшості випадків не дозволяв реконструювати вигляд конструкції, але судячи з окремих знахідок, використовувались переважно плетені дерев'яні труни, подібні до

знайденої у Вишневій Могилі (Прилипко, Болтрик 1991, с. 20–26), а також зроблені з суцільної колоди. Внутрішня поверхня труни перед вкладанням туди тіла також вкривалась рослинною підстилкою. У похованні 2 кургану Давидівка 4 між скелетом похованої та входом був зроблений заслон з шести вертикально встановлених дерев'яних плашок 0,63 м завдовжки. Окремо три плашки поставлені перед блюдом з напутньою їжею.

Предмети меблів, принаймні у відносно цілому стані, майже відсутні у Приазовських курганах, хоча окремі знахідки деревини разом із залізними деталями зустрічаються доволі часто. У Північній Катакомбі Мелітопольського кургану знайдені 16 добре оброблених дерев'яних плашок, які за реконструкцією Ю. Болтрика та О. Фіалко представляли довгий табурет або стіл висотою 0,5 м і розмірами 0,9×0,5 м, на який була поставлена одна з амфор (Болтрик, Фіалко 2013, с. 181–182, Болтрик, Фіалко 2019, с. 578–580).

Світильники у Приазовських похованнях, навіть у курганах знаті, майже не зустрічались. Винятками є знахідки придонної частини амфори зі слідами використання горючої речовини в Східному лазі кургану Кара-Тюбе, а також залізний світильник у вигляді чаші з ручкою в центральній частині поховання у кургані Водославка 6. Географія поширення світильників свідчить про те, що їх використання у поховальному обряді було більш притаманними для Правобережжя Дніпра, що пов'язано з тіснішими контактами з представниками античного населення і процесами седентаризації скіфів (Синика, Тельнов 2015, 183–203).

2.5.4. Заклади і заповнення

Після завершення поховальної церемонії вхід до приміщення з покійником і шахта ретельно закривалися дерев'яними або кам'яними закладами.

На відміну від деревини, кам'яні заклади зазвичай добре зафіксовані під час розкопок, хоча як і інші монументальні конструкції більш властиві заможним курганам (Двогорба могила, Мелітопольський курган, Бердянський курган, Тащенак) та пам'яткам в басейні р. Кальміус (с. Шевченко, с. Білоярівка, Передерієва Могила). Це не дивно, оскільки їх транспортування і встановлення потребувало значних зусиль. Так, наприклад, заклад до бічної могили Шульговки складався з тришарових брил вапняку розмірами 1×1 м. Для досягнення максимальної щільності забутовки вхідних ям переважно використовувався граніт різного розміру, а інколи і кольору, що свідчить про те, що їх мали привозити з різних місць.

Найчастіше заповнення вхідної ями складалось з чорнозему і глини, засипаних вже під час зведення насипу над похованням. Також в Утлюкському межиріччі в заповненні часто використовувалась камка. Вхідна яма Західної могили Тащенака була майже повністю заповнена камкою і в меншій мірі камінням. Шари камки перекривали всі три відкриті поховальні споруди Мелітопольського кургану. На думку С. Полина та А. Кубишева, вона мала ускладнити доступ грабіжникам до поховання (Полин, Кубышев 1997, с. 33). Проте, судячи з різноманіття способів її використання: в якості перекриття, заповнення і декорування, камка була багатофункціональним матеріалом. Поширена в районі Молочного і Утлюцького лиманів, вона використовувалася частіше в будівництві рядових курганів. Північніше ж, через потребу у транспортуванні з узбережжя Азовського моря, камка зустрічається лише в облаштуванні заможних курганів, що підкреслює її статус, як престижного матеріалу.

Незначні сліди ритуального спалення прослідковані в курганах східної частини Приазов'я: Шевченко 1 г. 2 і Передерієва Могила. В першому, рештки обгорілих плах, які, ймовірно, склали дерев'яне перекриття, були знайдені в

заповненні ями. Інших слідів вогнища в ямі не прослідковано. Прошарки попелу і рештки плах в ямі Передерієвої Могили також свідчили про існування дерев'яної конструкції, яка піддалась дії вогню.

2.6. Тіло небіжчика

Збереження цілісності тіла та запобігання його розкладанню було однією з пріоритетних, хоча й у більшості випадків археологічно невидимих частин поховальної церемонії скіфів.

Якщо виходити з припущення, що будівництво поховальної споруди починалось вже після моменту смерті, певний час проходив між початком спорудження і похованням. Упродовж цього періоду, судячи з опису Геродота, яке підтверджується археологічними спостереженнями скіфських поховань у багаторічній мерзлоті, муміфіковане і очищене тіло мало бути представлене перед усіма членами спільноти, а у випадку вождів – залежних племен.

На момент археологічних досліджень пам'яток тіло покійника перебувало у вкрай фрагментованому стані в значній частині поховань. Проте, у вцілілих комплексах рештки найчастіше знаходилися в анатомічному порядку, що свідчить про те, що цілісність тіла померлої людини продовжувала грати важливу роль у поховальному ритуалі. Натомість, у пограбованих/відкритих з інших причин комплексах спостерігались дві основні практики поводження з рештками похованого: знищення і демембрація. Часткова або повна дезінтеграція первинного стану решток характерна для більшості таких поховань. Найчастіше кістки були розкидані по камері без помітної структури, а також могли лежати грудкою в одному з кутів камери або у вхідній ямі. Рідше прослідковані випадки, коли тіла відносно цілими були переміщені в іншу частину камери. У 17%

зруйнованих поховань жодних слідів тіла не залишилось у поховальній споруді. Враховуючи те, що частка кенотафів у непограбованих похованнях вкрай низька, до того ж вони зазвичай мають нетипову архітектуру, це можна вважати свідченням вилучення тіла з поховання. У низці курганів, передусім при загальному збереженні анатомічного порядку, відсутні черепи. Окрім вже згаданого прикладу у кургані Водославка 6, двоє супровідних осіб похованих у дромосі кургана Кара-Тюбе також знайдені без черепів, тоді як рештки основного похованого були знищені повністю. У той самий час в обох катакомбах Шульговки зафіксовані лише черепи, проте в цьому випадку виключати недостатньо точний опис поховання також не можна.

Хоча в процесі декомпозиції тіло могло незначним чином змінювати свою конфігурацію, збережені рештки показують домінування витягнутого положення на спині. Усі випадки, коли покійник був знайдений зібгано на боку походять із пограбованих поховань. Так, у похованні 1 кургану Володимирівка 3 похований знаходився на боку з підігнутими в колінах ногами біля стіни, його голова також була відтята від тіла. Схожа ситуація простежена в кургані Вовчанське 14 п. 2, де від покійника збереглась лише нижня частина, що також лежала на боку.

Орієнтація похованого найчастіше повторювала напрям поздовжньої вісі камери/ями. При цьому широтне положення було більш поширеним навіть у випадках, коли вісь поховання була іншою. Натомість, навпаки, в усіх похованнях, де покійник лежав меридіонально, він мав таку саму вісь як камера (за винятком супровідних поховань у кургані Кара-Тюбе). Це означає, що хоча архітектура камери в цілому корелює з положенням похованого, оскільки й створювалась для розташування в ньому тіла, вона має похідне від нього значення. Північно-західний, західний і північний напрямки та меридіональне положення тіла є найбільш характерними для Присивашся й переважає в катакомбах III типу, особливо в групах Сивашівка і Водославка. На території

Правобережжя, Молочної, Кальміусу й у підбійних катакомбах I типу суттєво переважає східний напрямок положення голови небіжчика (Рис. 13).

2.6.1. Статеві-віковий розподіл поховань за антропологічними визначеннями

Всього антропологічні визначення були зроблені для 91 (37,8%) поховання (Табл. 3). Окрім цього, ще в 11 пам'ятках автори розкопок у публікаціях/звітах зазначали стать похованого. Хоча останні не можна вважати надійними джерелами для аналізу демографічних показників, вони можуть враховуватись в якості додаткових факторів для порівняння в умовах вкрай обмежених антропологічних даних.

Антропологічні визначення передусім обмежуються могильниками Вовчанське, Володимирівка, Нове, Якимівка, Охрімівка, Радивонівка, Акермень, Подове, Давидівка, Водославка, Сивашівка, а також курганами знаті. Скелетні рештки з окремих пам'яток в Кальміуському басейні (Приморське, Білорівка, Хамуш-Оба) також були досліджені антропологами.

Розподіл між жінками і чоловіками дещо нерівномірний на користь останніх (57,6%), проте відрізняється за територіальними групами. Наприклад, у могильниках Вовчанське і Сивашівка кількість чоловіків більше, ніж вдвічі перевищує кількість жінок, у той час як у групах Якимівка і Давидівка жінок дещо більше. В решті випадків співвідношення між статями майже рівномірне.

Чоловічі та жіночі скелетні рештки мали однакову ступінь збереженості, наскільки дозволяє судити невелика вибірка: частка анатомічно цілих і зруйнованих скелетів була схожа в обох групах, хоча кількість тіл з відділеними черепами/кінцівками більша у чоловіків.

При збереженні переважно широтної орієнтації тіла, помітне суттєве переважання східного напрямку у чоловічих похованнях. Більшість одиночних

чоловічих поховань, орієнтованих на захід, походить з могильника Сивашівка (Рис. 14). Окрім цього, цей напрямок є переважаючим у колективних (Подове к. 3, п. 2, Водославка к. 6, п. 1, Охрімівка к. 3 п. 1) або бокових (Радивонівка к. 7, п. 2, Приморське к. 1, п. 3) похованнях (Рис. 15). У той час серед жіночих поховань помітна більша строкатість. Лише в могильнику Нове усі поховання як центральні, так і бокові були орієнтовані головою на схід. В інших випадках як в одиночних, так і колективних похованнях переважає західний напрямок.

У рядових парних/колективних похованнях спостерігається переважання поховань осіб різної статі (Рис. 16). Натомість, в курганах знаті, наприклад, Бердянському, разом з основним похованим найчастіше знаходяться супровідні особи тієї ж статі. В похованнях з двома особами, які складають 12,9% від усіх поховань з визначенням статево-вікових параметрів, найчастіше зустрічаються пари чоловік–жінка. Поодинокими винятками є поховання у кургані Радивонівка 12, де у взвішеному стані була знайдена молода жінка з дитиною, а також центральне поховання Тащенка з рештками трьох людей: чоловіка, жінки і підлітка. В могилах з трьома і більше скелетами кількісно переважають чоловіки, хоча зазвичай принаймні одна жінка присутня серед похованих.

Віковий розподіл відрізняється між статями. Серед жінок, зокрема в курганах з одиничними похованнями, переважає група до 25-30 років. У той час чоловічі поховання найчастіше належать до групи 45-60 років. Дитячі та підліткові поховання складають 22% поховань з антропологічними визначеннями (Рис. 17). Більшість підлітків були поховані у катакомбах і мали супровідний інвентар. Проте, серед дитячих поховань значну частку складають безінвентарні та здійснені у насипу або ж в рову. У кургані Токмак на схід від входу у катакомбу поховання 16 знайдено поховання немовляти, покладене під зруйнованим скіфським горщиком.

2.6.2. Одяг та прикраси

Поховані були одягнені в парадний костюм чи броню, а також прикраси. Останні, ймовірно, нерідко виносились грабіжниками, тому серед усіх поховань, де були зафіксовані рештки похованих, лише в половині випадків їх вдалося віднести до конкретних осіб. Тканини та рештки одягу в Приазовських похованнях також майже не були простежені. У випадках (Нове к. 6 п. 2, к. 8, п. 1), де зафіксовані залишки повсті, вона найкраще збереглась під головою та плечима. Проте, зазвичай вбрання було зафіксовано лише за декором. Так, в південно-східному куті камери Бердянського кургану зафіксовано парадний одяг, який реконструювався завдяки золотим нашивним бляшкам, і складався з короткого каптану, двох гостроконечних головних уборів, нагрудних прикрас і шкіряної сумки.

Захисний обладунок

Залізний обладунок зберігся у 12% поховань і найчастіше був представлений пластинчатою бронєю та поясом (Табл. 4.1, 4.2). Іноді броня могла бути покладена або вивішена окремо і в такий спосіб слугувала в якості супровідного інвентаря. Найбільш яскраві подібні комплекси у Приазов'ї – це Шевченко г. 2 к. 1 п. 1, де східна частина ями була відведена для зберігання зброї та броні, а також, ймовірно, центральне поховання у Бердянському кургані, де залишились сліди від залізних гаків, на яких вона могла бути підвішена. Проте, у більшості вцілілих рядових поховань захисний обладунок знаходився на тілі покійника (Рис. 18). У низці поховань (Шевченко к. 10 п. 1, Бердянський ЦМ) на це також вказували бронзові окисли на кістках, хоча сама броня була відсутня після пограбування.

Серед поховань винятково у захисному обладунку лише яма у кургані Федорівка 3 була непограбованою, хоча й сильно постраждалою від дій гризунів.

Від покійника *in situ* збереглася частина лівої руки, вздовж ліктя якої зафіксовано ряд набірних пластин від бойового поясу. У решті випадків знахідки найчастіше представляли собою залізні панцирні пластини. Броня, знайдена в центральній катакомбі кургану Тащенак, складалась із залізних і бронзових панцирних платівок, бронзових кнемід та бойового поясу. В заповненні поховання кургану Шевченко 10, окрім слідів бронзових кнемід на тілі, також знайдені уламки бронзової панцирної луски (Рис. 19). Із бронзовою пластиною від наборного поясу в районі тазу був знайдений підліток в кургані Удачне 5. Окрім останнього, за антропологічними визначеннями всі поховані були чоловіками дорослого – зрілого віку.

Присутність інших деталей гардеробу, передусім прикрас, у похованих у броні також поширена, проте достовірно стверджувати, чи вони були одягнені під час поховання складно через руйнацію комплексів. Так, наприклад, найбільш детально описаний воїнський поховальний комплекс у Приазов'ї – це поховання у кургані Маріуполь 6. В ньому похований був одягнений в повний бойовий обладунок, який складався із залізного пластинчатого панцира, бронзового шолому і бойового поясу. За свідченнями авторів звіту, він був “... суцільно вкритий залізним покривом від шиї до середини гомілок” (Черненко 1970, с. 178, Пиневич 1972, с. 10). Під кистю лівої руки знаходились дві бронзові ворворки, а біля тазових кісток – кістяна пластина з насічкою. Окремо, на підвищенні біля північної стінки, разом із супутнім інвентарем був покладений бронзовий браслет.

Положення броні та прикрас відносно покійника зафіксоване ще у двох випадках. У кургані Водославка 6 на ногах похованого чоловіка були простежені бронзові наголінники, біля фаланг правої руки знаходився золотий перстень, а біля лівої ноги – п'ять пастових бусин. Під похованим у кургані Долинське 2 п. 3

лежав розгорнутий двоскладовий залізний панцир, а на його шиї знаходилась срібна з позолотою гривна.

Ще в п'ятьох похованнях (Акермень к. 16 п. 2, Радивонівка к. 12 п. 1, Вовчанське к. 5 п. 19, Шевченко г. 2 к. 1 п. 1, Водославка к. 8 п. 1) разом із прикрасами знайдені бойові пояси. З них лише жіноче поховання в кургані Акермень виявилось вцілілим. У ньому пояс лежав окремо, в куті камери, за головою похованої, а на її правій руці були одягнені два металевих браслети – срібний і бронзовий, та шкіряний браслет-пов'язка із глазчатими намистинами.

Ймовірно, те чи інше поєднання броні та коштовного вбрання було найбільш поширеним в центральних похованнях елітних курганів, хоча з огляду на те, що саме вони найбільше постраждали від грабіжницьких дій, достатньо детальний опис неможливий. Так, в камері Шульговки в перемішаному стані були знайдені уламки залізного лускового панцира і велика кількість золотих і срібних нашивних бляшок зі слідами червоної та фіолетової фарби, гудзиків й бусин, хоча від самого похованого біля західної стінки залишився лише череп.

Прикраси

Найбільш поширеним типом прикрас, одягнених на похованих, були набірні **намиста і браслети-пов'язки** з бусин (Табл. 4.3). Вони присутні як в заможних, хоча й супровідних похованнях, так і в рядових курганах, і типово зустрічались в поєднанні намисто–браслет, хоча й могли бути одягнені самотійно. Велика кількість прикрас з бусин може бути не лише через їх поширення в час створення більшості поховань у Приазов'ї (Петренко 1978, 49), але й тому що вони могли мати меншу цінність для грабіжників і частіше зберігались. Часто ідентифікація категорії прикрас, до якої вони належали, проблематична. В окремих випадках як, наприклад, у похованні дитини в кургані Новомиколаївка 11 (п. 1), одинична бусина знайдена в районі поясу могла слугувати застібкою. Окрім цього, намиста і браслети, як й інші прикраси, могли зберігатись окремо і не одягатися на

поховану особу. Тому в якості визначального параметру використовувалось їх розташування на шії або зап'ястях рук (Рис. 20).

За матеріалом бусини в більшості випадків зроблені зі скла і пасти. У складі намист спостерігається більша варіабельність із включенням піритових і кістяних бусин. Також іноді зустрічаються намистини і рурочки з коштовних металів: срібла (Нове к. 6 п. 2) і золота (Шелюги к. 4 п. 1, Володимирівка к. 1 п. 2). В кургані Нове одна з бусин у срібному намисті мала окуття із золотої фольги і в першій публікації комплексу ідентифікувалася як підвіска (Фиалко 1987, 177). Намисто в кургані Троїцьке 12 п. 1 складалось із пастових, скляних, бурштинових бусин і свинцевої підвіски. Похована в кургані Вовчанське 5 дитина (п. 5) мала на собі намисто зі скляних глазчатих бусин і декількох кам'яних і металевих підвісок, серед яких мініатюрна модель казана та персні. У цілому, більша кількість амулетів зустрічається саме в дитячих похованнях (Табл. 4.4), що збігається зі спостереженнями у Причорноморському регіоні (Алексеева 1975, 11).

Кількість бусин в намистах в середньому становить від 20 до 40 одиниць, проте може доходити й до кількох сотень (Рис. 21). Найбільш численні та різноманітні прикраси цієї категорії зафіксовані у похованій в дромосі Г1 Мелітопольського кургану. В склад намиста входили 266 різнотипних скляних і кам'яних бусин, а також підвіски: амфороподібні, зуби оленя та клешні краба. Браслети-перев'язки знайдені на обох руках і так само складались із порівняно значної кількості намистин (ліва рука – 273, права рука – 97). У основної ж похованій у цій катакомбі намистини знайдені лише в коробочках в складі інвентаря, а не на тілі. Ще один комплекс з браслетом, який складався з незвично великої кількості намистин, – це чоловіче поховання у кургані Володимирівка 3. Усі 83 скляні різнокольорові бусини кільцевого типу знаходилися біля зап'ястя лівої руки.

Наступною категорією за поширеністю в похованнях є зйомні прикраси, до яких належать сережки, зокрема, скроневі кільця, металеві браслети, персні. В одиничних випадках серед прикрас були присутні нашійні гривні і шпильки.

Сережки в більшості випадків зроблені з коштовних металів, менше – з бронзи (Табл. 4.5). Типологічно вони належали до калачиковидних з різноманітною орнаментациєю та декором (Якимівка к. 11 п. 3, к. 3 п. 6) або до круглих дротяних (Мелітополь 1, Давидівка к. 7 п. 2, Тащенак 2, Сивашівка к. 16 п. 1). В усіх випадках вони знаходились в парі по обидва боки голови (в Якимівка к. 3 п. 6 одна з сережок була під черепом) похованих. Скроневі кільця загалом зустрічаються в похованнях в одиничних екземплярах (Подове к. 3 п. 2, Радивонівка к. 7 п. 4, Водославка к. 2 п. 1, к. 5 п. 3, к. 8 п. 4, к. 10 п. 3) за винятком дитячого поховання 2 у кургані Мала Тернівка 21 (обидва знаходилися біля лівої скроні).

Металеві браслети на руках похованих знайдені у дев'яти похованнях (Табл. 4.6). У двох – два браслети з різних матеріалів були одягнені одночасно: Акермень к. 16. п. 2 – бронзовий і срібний, які поєднувалися з пов'язкою з намистин на правій руці, Охрімівка к. 3 п. 1 – залізний і срібний на обох руках. У “служниці” в Мелітопольському кургані знайдені три – два залізних і один бронзовий. В кургані Хомуш-Оба на похованому були одягнені спіральний браслет і шийна гривна з електруму, а бронзовий браслет знайдений за межами катакомби. Загалом, браслети як металеві, так і пов'язки, частіше були одягнені на праву руку, у той час як на лівій руці вони зазвичай знаходилися в комплекті з браслетом на правій.

Персні зустрічаються в похованнях значно рідше, завжди в комбінації з іншими прикрасами, передусім з намистами і браслетами (Табл. 4.7). З розташуванням на руках вони впевнено асоціюються в п'яти випадках (Якимівка к. 2 п. 2, Водославка к. 6 п. 1, к. 2 п. 1, Новомиколаївка к. 11 п. 3, Нове к. 6 п. 2 –

усі на правій руці, Шевченко г. 2 к. 1 п. 1 – біля бедра,). В похованні кургану Якимівка 2 тіло жінки було переміщено грабіжниками, проте, судячи з опису, п'ять щиткових перснів (три золотих і два срібних) залишились на фалангах пальців.

Окрему групу складають **нашивні прикраси** одягу та головних уборів: пластини, очільні стрічки й гудзики (Табл. 4.8). У 20 з 26 поховань групи складають золоті прикраси. Найчастіше вони походять з найбільш заможних курганів, проте як і у випадках з іншими категоріями артефактів матеріальної культури, саме в цих похованнях первинне розташування прикрас визначити найскладніше. Окрім загальної зруйнованості поховань внаслідок грабіжницьких дій, ідентифікація ускладнюється тим, що коштовні прикраси часто могли зберігатись передусім в схованках та окремих камерах-сховищах, а не бути одягненими на похованого. Останнє звісно також було поширеною традицією як для жіночих, так і чоловічих костюмів, судячи з частково вцілілих комплексів (напр. Куль-Оба). Проте, як показує приклад центральної могили Бердянського кургану, в якому знаходився жіночий головний убір (Клочко 2016, с. 94, Ліфантій 2018, с. 191), знахідки прикрас і деталей одягу могли й не мати безпосереднього відношення до особистого вбрання похованих. Коштовні предмети одягу також виступали в якості сакральних дарів, ймовірно, підкреслюючи особливий зв'язок з похованим (Бессонова 1983, с. 115, Клочко 2017, с. 50). У кургані Водославка 6 частина золотих деталей одягу знаходилась передусім в районі грудей та голови похованої жінки. За реконструкцією О. Ліфантій вони склали оздоблення парадного головного убору та коміру сукні (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 206–207). Велика кількість золотих платівок знайдена на тілі небіжчиці похованої в камері Г1 Мелітопольського кургану. Вони простежені на місці голови, вздовж хребта, ребер і стоп та відповідно були прикрасами головного убору, сукні та взуття. В кургані Якимівка 11 п. 3 золоте оздоблення, яке

складалося з набору платівок і гудзиків зафіксовано з правого боку, від вуха до хребта покійної. *In situ* збереглась частина правої руки похованого №1 в кургані Новомиколаївка 11 п. 3. Біля неї зафіксовані дрібні золоті нашивні пластини разом з намистинами і срібним кільцем. В кургані Вовчанське 8 п. 2 золоті бляшки складали оздоблення головного убору (разом з калачиковидними підвісками), а також намисто або прикраси коміру сукні.

В решті поховань (Володимирівка к. 4 п. 1, Якимівка к. 2 п. 2, Шульговка, Бердянський курган) коштовне оздоблення було знайдене в заповненні катакомб.

Загалом, на похованих спостерігається часте поєднання виробів з одного металу в усіх категоріях прикрас, які були на них одягнені. Це особливо помітно в більш рідкісних випадках, коли прикраси зроблені з електруму чи заліза, але притаманно для всієї вибірки. Також помітна кореляція між більшим різноманіттям категорій прикрас, їх кількістю та наявністю виробів з коштовних металів. Якщо намиста та браслети-пов'язки (в меншій мірі металеві) часто виявлялись єдиним видом прикрас одягнутих на похованого, то сережки, очільні прикраси, персні та особливо нашивні прикраси одягу, зазвичай комбінувалися з іншими категоріями. Серед усіх поховань, в яких хоча б частково реконструювалися деталі вбрання, від сукупної вибірки найбільше відрізняються Водославка к. 6 п. 1 (обидва) і Г1 Мелітопольського кургану. Це пояснюється двома факторами: значною кількістю та різноманіттям прикрас з коштовних металів і унікальних категорій (напр. шпильки), та їх відносною збереженістю порівняно з іншими заможними похованнями цього часу в Приазов'ї.

2.7. Супровідний інвентар

Предмети, що супроводжували поховану людину, могли відноситись до його особистої власності, дарів і приношень чи решток поховальних обрядів. Проте, в

ритуальному контексті усі з них набували символічної двозначності, яка конструювала і підтверджувала, порушені в смерті, статусні, гендерні й релігійні структури суспільства. Поєднання утилітарного і магічного значення – спільна особливість всіх представлених категорій матеріальної культури. Одним із виявів такої необхідності є виготовлення спеціально для похорон парадних варіантів військового обладунку або навпаки предметів низької якості. Інша особливість, притаманна поховальному інвентарю – це навмисне руйнування, яке найчастіше спостерігається у випадку зброї й кінського обладунку.

Як і в попередніх частинах, основна увага в аналізі матеріальної культури поховань приділяється частотності знахідок та їх розташуванню по відношенню до тіла небіжчика. Отже, дослідження просторового розподілу і стандартизації використання дозволяє прослідкувати спосіб використання тих чи інших предметів на різних етапах поховальної церемонії.

2.7.1. Їжа та посуд

Частування померлого та звичай ділити з ним їжу – один з найбільш універсальних звичаїв у поховальній церемонії. Вона надавала можливість одночасно проявити піклування про особу і реінтегрувати її у суспільство в новому статусі (Сапн 2018, с. 5–6). Кількість археологічних ідентифікаторів, пов'язаних із цим звичаєм, передусім кісток тварин у похованні в контексті супровідного інвентарю: ножів, дерев'яних блюд і казанів, а також детальний опис Геродота (Herodotus IV, 71-73) підтверджує широке розповсюдження та важливість частування у скіфському поховальному обряді.

Кістки тварин зафіксовані в 46% поховань, причому частка знахідок як в центральних, так і бокових майже однакова (Табл. 5). Ще у 10% поховань, усі з яких вщент зруйновані, зафіксовані рештки ножів і дерев'яних блюд, але не

кісток тварин. Можна припустити, що поширеність цієї практики була більша, оскільки в звітній документації кісткам тварин не завжди приділялась достатня увага. Також не виключено, що окремі матеріальні атрибути супровідної їжі могли слугувати символічним замінником жертвоприношенню тварини в ситуації обмежених ресурсів.

Кістки коня і дрібної рогатої худоби майже в рівній кількості зустрічаються в похованнях. Суттєво рідше була зафіксована велика рогата худоба, хоча в частині випадків, особливо під час знахідок одиничних кісток, розрізнення кісток коня та бика не було зроблене. У 35% поховань, переважно в заможних курганах, знаходилися рештки декількох видів тварин. У Бердянському, Мелітопольському та Шульговському курганах в складі супровідної їжі були представлені всі три види тварин, а сама кількість особин значно перевищувала середнє (хоча точні підрахунки ускладнені загальною рідкістю зооархеологічних визначень для курганів Приазов'я). За статеві-віковими параметрами, принаймні за антропологічними даними, суттєвої різниці у розподілі як частотності, так і видів тварин не спостерігається.

Серед поховань, де визначались види кісток помітне переважання кінцівок і передньої частини скелету у всіх тварин. У випадках коней і дрібної рогатої худоби найбільш поширеними знахідками були ребра, кінцівки та хребці, проте, вівці нерідко були знайдені й цілими. Для великої рогатої худоби найбільш поширеними були лопатки та стегнові кістки, але також зустрічалися й кінцівки і ребра. Серед кісток не було зафіксовано кальцинованих, інші ознаки приготування також відсутні, тому, ймовірно, вони закладалися безпосередньо перед похованням.

Ножі найчастіше з кістяною, рідше – дерев'яною ручкою знаходились у 38% поховань (Табл. 4.9). Лезо найчастіше представлено уламками і типово фіксувались як черешкові з горбатою спинкою. Дерев'яні блюда вкрай рідко

зберігались (11 випадків), але їх наявність могла ідентифікуватись завдяки металевим деталям оковки. Отже, можна припустити, що вони були присутні принаймні в 12% поховань. Серед частки поховань хоча б з одним із цих видів інвентарю, в 22% ножі і блюда знаходились разом (Рис. 22).

Знахідки казанів у похованнях поодинокі, що пояснюється як непересічним значенням цих предметів, так і відповідно їх цінністю для грабіжників. Проте, іноді їх присутність могла бути зафіксована завдяки мідним оксидам на кістках тварин. Отже, можна припустити, що казани початково знаходились принаймні у 10% поховань у Приазов'ї. Судячи зі співвідношення з іншими деталями інвентарю, вони були більш притаманні похованням з воїнським обладунком (залишки панцирів, мечів), проте також зустрічаються і в супровідних “жіночих” (Бердянський СМ, Вовчанське к. 8 п. 2, Мелітопольський Г1). Окрім кургану Маріуполь 6, де за свідченнями авторів розкопок був знайдений залізний казан (Пиневич 1927, с. 11), усі інші належали до різних типів бронзових казанів (з вертикальними ручками: Мелітопольський Г1, Двогорба п. 2, Вовчанське к. 8, п. 2; з горизонтальними ручками: Бердянський ПдМ; з вертикальними і горизонтальними ручками: Бердянський ПдМ, Долинське к. 3 п. 2). Часто вони мали сліди кіптяви та ремонту.

Найчастіше (67% від усіх визначених) їжа знаходилась за головою похованого, біля стінки або в одному з кутів (Рис. 23). Значно рідше вона була зафіксована в ногах або з боків покійника. В останньому випадку переважало положення праворуч біля плеча або коліна. За спостереженням О. Ромашко казани зазвичай розташовувались біля входу в поховальну камеру та у дромосах (Ромашко 2015, 111).

Металеві деталі дерев'яних чаш зустрічались лише в тринадцяти похованнях. В шести (Якимівка к. 11 п. 3; Бердянський ЦМ; Нове к. 4 п. 1; Шевченко к. 3 п. 1, Ташенак ЗК, Високе 1) зафіксовані золоті деталі оббивки

чаш: пластини, стрічки, цвяхи. В кургані Шевченко 1 г. 2 п. 1 золоті та срібні деталі від чаши і, ймовірно, інших дерев'яних посудин знаходились у підсобній ніші та заповненні ями. Варіанти з бронзовою оковкою були знайдені в трьох похованнях (Володимирівка к. 4 п. 1, Сивашівка к. 9 п. 1, к. 11 п. 1).

Ліпний посуд переважно представлений окремими уламками або розвалами цілих посудин (від однієї до чотирьох) і зустрічається у 22% похованнях (Табл. 4.10). Реконструйовані екземпляри найчастіше відносяться до плоскодонних горщиків, іноді з прикрасами у вигляді наколів чи пальцевих вдавлень по шийці. Інші варіанти посуду порівняно рідкісні. У кургані Радивонівка 12 п. 1 знаходився ліпний кубок з відігнутим вінцем. Невелику конічну мисочку було знайдено в дитячому похованні Вовчанське 8 п. 3. У кургані Якимівка 2 зафіксована мініатюрна дворучна посудина, прикрашена насічками по вінцю і штрихованим орнаментом з боків. Інвентар обох скіфських поховань був перемішаний внаслідок руйнування комплексу, але, судячи з опису, найбільш ймовірно, вона відноситься до поховання 2.

Рідкісними є знахідки металевого посуду. Імпортний сервіз, який складався зі срібного кіліка, бронзових лутерія, ойнохої і ручки від неї (Болтрик, Трейстер, Фіалко 2009, с. 40), знайдений у СМ Бердянського кургану біля південної стінки поруч із входом у камеру та похованням супровідної особи-підлітка. У кургані Водославка 6 п. 1 біля супровідної їжі зберігся набір зі срібного кіліка і кубка. Ручки та кільцева ніжка від срібного кіліка також зафіксовані у Г1 Мелітопольського кургану, зліва від голови покійниці. Також в заповненні дромоса цього ж поховання знаходився срібний предмет у формі лунниці, що ймовірно, був ручкою від посудини. Фрагментовані деталі посудин (піддони, ручки) зафіксовані у ЦК Шульговки і сліпому ході Ташенаку. У заповненні поховання 1 кургану Новомихайлівка 5 зафіксована фрагментована срібна чаша із електровою ручкою, прикрашеною штампованим зображенням грифонів. У

господарчій ніші кургану Шевченко 1 г. 2 п. 1 поруч з кістками тварин й рештками іншого посуду знаходились бронзовий черпак і сито з ручками у формі лебединої голівки.

Амфори найчастіше зустрічаються серед уламків червоноглиняних і чорнолакових посудин (Табл. 4.11). Серед них зазвичай знаходяться лише стінки, але також присутні придонні частини.

Три комплекси з найбільшим амфорним набором належать до заможних курганів Молочної та Кальміусу: Двогорба Могила п. 4 (19 гераклейських амфор), ЦМ Бердянського кургану (20 біконічних фасоських амфор, чотири скіфоси і червонофігурний оксибаф), Г1 Мелітопольського кургану (11 червонофігурних мендейських амфор, мисочка і чорнолакові кілік, пеліка та кришка лекана). Окремо виділяються два поховання зі знахідками червонофігурних кратерів: ЦМ Бердянського і ЗК Тащенака. У степовому поховальному інвентарі ці посудини є досить рідкісними та престижними предметами (Фіалко 2001, с. 86). Античний імпортований посуд також представлений чорнолаковими канфарами і кіліками.

Примітно, що в Бердянському кургані простір для споживання їжі та розпиття напоїв територіально розділені. Для першого відведена Південна катакомба з двома казанами, доверху заповненими кістками тварин, поруч з якими знаходився бронзовий черпак. Тоді як кратер разом з амфорами, п'ятьма червонофігурними та чорнолаковими скіфосами і чашами знаходилися біля південної стінки Центральної катакомби. Неподалік від них, в південно-західному куті, була похована одна з двох супровідних осіб, “виночерпій”, поруч з яким лежали залишки свіринги. Подібне поєднання посудин для зберігання, змішування й розпиття вина та відділення для цього простору окремо від їжі, свідчить не лише про запозичення “цінних” грецьких предметів, але й перейняття культурних норм і практик, передусім симпосію.

Хоча про відтворення класичного грецького ритуалу, ймовірно, не йдеться, його аранжування могло суттєво трансформуватись в залежності від місцевих звичаїв². Так чи інакше, для скіфської соціальної верхівки участь в розкішних бенкетах, ймовірно, була однією з основних статусних подій, які сприяли виділенню еліт, тісно пов'язаних з греками.

2.7.2. Зброя

Стріли є найбільш поширеною (62%) категорією знахідок в похованнях (Табл. 4.12). Одна з основних причин такої чисельності – їх багатофункціональність. У значній частині поховань зафіксовані лише одиничні екземпляри. Спостереження за їх розташуванням *in situ* показує, що такі знахідки зазвичай знаходилися між кістками скелету (в тілі покійника) або в районі зап'ястя/шиї, тобто в складі намиста. У кургані Шелюги 5 п. 1 окрім сагайдака з 21 стрілою, в районі грудей небіжчика зафіксовані три бронзових і одна залізна стріла, які можливо, і стали причиною його смерті. Окремі стріли могли використовуватись в якості застібок на сагайдаках, як наприклад, у кургані Долинське 3 п. 2. У дитячих похованнях (Вовчанське к. 5 п. 12, к. 8 п. 3) стріли також нерідко розкладені навколо тіла. У кургані Якимівка 2 п. 2 кістяне вістря було розташовано в куті камери (ногах), разом із стержнем веретена, мініатюрною посудиною і залізними обіймами, які могли складати деталі єдиної конструкції.

Найменший набір стріл в одному похованні, зафіксований разом з рештками сагайдака, складався з 15 стріл (13 залізних, 2 бронзових) і був знайдений у кургані Білоярівка 5 п. 1. Також невеликий набір з 13 бронзових стріл

---

² Так, якщо однією з ключових характеристик грецького симпозію була характерна напівлежача поза учасників на спеціальному дивані, бенкет у Галлів міг проходити сидячи на підлозі (Craven 2002, 101). Також характерною відмінністю як Етрусського, так і Гальського обряду бенкетування була участь у них жінок як рівних учасниць.

супроводжував небіжчика у кургані Володимирівка 3 п. 1, проте по інший бік тіла знаходився сагайдак з 20 стрілами. Загалом, якщо не враховувати елітні кургани, за кількістю стріл в сагайдаках виокремлюються чотири групи з середнім значенням 21 (7 наборів), 52 (6 наборів), 81 (5 наборів) та 134 (3 набори) одиниці. Зазвичай вони були розташовані смугами, вістрями спрямованими до ніг похованого, з лівого боку біля стегна або плеча (Рис. 24). Розташування з правого боку вкрай не характерне і частіше зустрічається у похованнях з двома колчанами (з обох боків). Проте у трьох похованнях (Шелюги к. 5 п. 1, Якимівка к. 4 п. 1, Двогорба п. 2 у крепіді) набори стріл знаходились винятково з правого боку. Унікальними є набір сагайдаків з ЦМ Бердянського кургану. Він складався з восьми комплектів бронзових стріл і одного – з кістяними (по 83-161 одиниць у кожному), які разом з іншою зброєю висіли на залізних гачках уздовж стін. Окрім цього, в заповненні камери та лазу були розкладені ще 187 бронзових і кістяних вістрь, які на думку В. Мурзіна та О. Фіалко, складала сагайдачний набір “охоронця” та основного похованого (Мурзін, Фіалко 1998, с. 103). В окремих похованнях біля стріл зустрічались рештки сагайдаків з деревини (Високе п. 1 – із крем’яною застібкою, Нове к. 5 п. 2) та шкіри (Шевченко г. 2 к. 1 п. 1 – також розшитий срібними стрічками). Золотий горит з Мелітопольського кургану являв собою особливий парадний екземпляр античного виробництва. Він знаходився у схованці Центральної катакомби разом з бронзовими стрілами, портупейним поясом і стрічкою, розшитою коштовними платівками. Один з сагайдаків в кургані Хомуш-Оба п. 2 був оздоблений скляними рурочками та намистинами, а в другому – деревки стріл на кінцях розфарбовані трьома смугами: чорною між двома червоними. Проте, це єдині достатньо детально описані випадки, тоді як в більшості рядових курганів серед оздоб сагайдаків були зафіксовані лише металеві застібки і

ворворки. Маркування древків стріл червоною фарбою простежено також в Г1 Мелітопольського кургану, Охрімівка к. 3 п. 1, Подове к. 3 п. 4.

У вибірці поховань із зафіксованим розташуванням стріл (38% від загальної кількості поховань зі стрілами) невеликі набори до 10 стріл найчастіше складались із бронзових екземплярів (Рис. 25). Залізні та кістяні стріли зустрічаються лише в наборах разом із бронзовими. Також заслуговує уваги та обставина, що кістяні стріли жодного разу не зустрічаються в тілі особи, що свідчить про малу ймовірність їх використання у військових конфліктах. У двох жіночих похованнях групи Нове (Нове к. 5 п. 1, Нове к. 6 п. 2) були знайдені дерев'яні вістря стріл. Ще одна знахідка дерев'яної стріли зафіксована в похованні молодого чоловіка в кургані Сивашівка 6.

Ще два варіанти розташування вістер стріл, окрім сагайдачних наборів: складені купою біля голови покійника (Вовчанське к. 15 п. 1 – між колінами), або розкидані навколо нього. В кургані Аккермень 17 п. 9 біля лівого стегна покійника зафіксований набір стріл, тоді як ще близька 90 вістер були розкидані по всій площі ями, хоча частина з них, ймовірно, розтягнуті тваринами. Досить часто стріли також зустрічаються в заповненнях вхідних ям в результаті або грабїжницьких дій, або поховального ритуалу. Так, в катакомбі кургану Калинівка 2 набір з 52 бронзових наконечників знаходився в невеликому заглибленні на дні однієї з двох вхідних ям.

Списи та дротики принаймні у фрагментованому стані збереглись в 36% поховань (Табл. 4.13). Серед знахідок найчастіше були присутні наконечники та втулки (80%), рідше – втоки (50%). Дротики як самостійний вид озброєння не зустрічається у похованнях і найчастіше поєднується зі списками. Лише в комплексах Подове к. 3 п. 2 і Удачне к. 9 п. 2 вони знайдені винятково зі стрілами. Кількість екземплярів в одному похованні зазвичай не перевищує двох. Розташовані вони найчастіше з правого боку, вістрями до голови небіжчика

(Рис. 26). Варіанти з лівого боку менш поширені, проте також не виняткові (Рис. 27). В окремих похованнях зафіксовані списи встромлені в долівку камери (Акермень к. 16 п. 2 – два списи біля входу) або горизонтально в стіну (Вовчанське к. 15 п. 3 – два списи поряд, Високе п. 1 – вбитий в стіну ніші втулкою у напрямку до тіла). В ЦМ Бердянського кургану списи та дротики були перев'язані залізним дротом і висіли на гачках разом з іншою зброєю. Зрідка на списках були простежені залишки тканини від чохла (Нове к. 5, п. 1, Новомиколаївка к. 11 п. 3, ЦМ Бердянського кургану) та ворворки, які слугували прикрасами або застібками.

Клинок зброя зустрічається в 12% поховань і переважно представлена уламками леза (Табл. 4.14). Навершя та перехрестя мечів збереглись лише у восьми комплексах. Найчастіше вони знаходились біля рук з боків покійників (Рис. 28). У Бердянському кургані два парадні мечі Чортотлицького типу були прив'язані до бойових поясів і доповнювали набір зброї, що висіла на торцевій стінці Центральної катакомби. Руків'я коротшого меча мало характерне для інших “царських” курганів золоте плакування руків'я, яке на думку Д. Топала, накладалося безпосередньо перед похованням (Топал 2021, с. 281). Ще один довгий меч знаходився біля супровідного поховання “охоронця”, проте його детальний опис не наводиться у публікаціях. Другим парадним екземпляром є епонімний однолезовий меч разом із золотими піхвами в Шувльговському кургані. Окрім нього, в заповненні Центральної катакомби також був знайдений залізний кинджал у срібних піхвах. До типу Чортотлик також, ймовірно, відноситься меч з овальним навершям, псевдотрикутним перехрестям і прорізним лезом у кургані Подове 7 п. 1. Винятковим є комплекс у кургані Маріуполь 6, оскільки це єдиний в Приазов'ї випадок, коли біля покійника зафіксовані два меча: короткий і довгий. Тип другого невідомий, а довгий меч за визначенням Є. Черненка належав до групи з простим антенovidним навершям (Черненко 1970, с. 178). В

звіті П. Пиневича вказано, що обидва знаходились біля правої руки небіжчика, а довгий – пропущений під кісткою (Пиневич 1927, с. 11). Два меча з антенovidним навершям і метеликоподібним перехрестям знайдені в курганах Якимівка 11 п. 3 (збережена довжина 25,5 см) та Вовчанське 15 п. 3. В останньому клинок був на 5 см вбитий в кут короткої північно-західної стінки. Решток самого небіжчика в похованні не виявлено. У кургані Сивашівка 7 п. 2 залізний акінак (довжина леза – 40 см) зафіксований біля лівої руки похованого. Судячи з польового опису, він мав частково збережене навершя “... у вигляді двох кілець та серцеподібне перехрестя” (Кубышев та ін. 1981, с. 213). Довгий меч (62 см) з брусковидним навершям та метеликоподібним перехрестям знаходився біля правої руки похованого у кургані Високе (Рис. 29). Ще в одному комплексі (Охрімівка к. 4 п. 1) збереглося лише перехрестя метеликоподібної форми.

Окрім наведених пам’яток, в чотирьох похованнях зафіксовано положення меча. В двох випадках (Федорівка к. 3 п. 1, Радивонівка к. 7 п. 2) мечі знаходилися зліва від небіжчика, в одному (Маріуполь к. 7 п. 1) – з правого боку. В кургані Акермень 17 п. 9 нижня частина леза лежала на коліні лівої ноги.

Бойові сокири різних типів знайдені лише в чотирьох похованнях. Чотири масивних залізних клевців та один – грацильний біметалевий були підвішені до східної стінки ЦМ Бердянського кургану. Останній має нехарактерне для скіфської образотворчості антропоморфне оформлення обуха. Клевець цього ж типу (Шелехань 2012, с. 6) знайдений у грабіжницькому лазі Г2 Мелітопольського кургану, з якої він, ймовірно, і походить. У кургані Володимирівка 3 п. 1 з лівого боку небіжчика знайдена бойова сокира, яка лежала паралельно тілу руків’ям до ніг (єдиний випадок, де сокира зафіксована поряд з похованим). Ще три залізні сокири походять з кургану Новомихайлівка 5 п. 1, з яких принаймні одна, судячи з опису, належала до бойових чеканів з

клиновидним лезом. Окрім наведених випадків, у кургані Водославка 1 бойова сокира була вбита рукояткою на схід над вхідною ямою центрального поховання.

Пращові камені знайдені в 16 (9%) похованнях, хоча принаймні в трьох випадках на них зафіксовані сліди перебування у вогні, тому їх атрибуція в якості зброї до певної міри умовна (Табл. 4.15). У більшості випадків вони представлені одиничними екземплярами і не мали стандартизації розташування. Винятково чисельними є набори каменів в курганах Якимівка 2 п. 1 (7), 13 п. 4 (6) і СМ Бердянського кургану (13). Хоча контекст положення предметів не був визначений, ці пам'ятки об'єднує те, що за антропологічними визначеннями в усіх трьох були поховані жінки (в курганах Якимівської групи – у парі з чоловіками).

Унікальними для Приазов'я є дві знахідки руків'я нагайок: дерев'яної – в кургані Аккермень 16 п. 2 (дерев'яна) і кістяної – в ПдМ Бердянського кургану. У першому випадку контекст знахідки невідомий, оскільки її розташування не було зафіксовано у польовому звіті. Проте, звертає на себе увагу сам факт присутності цього статусного предмета в похованні жінки (Фиалко 2012, с. 47–48). У другому – нагайка, оформлена в звіриному стилі, лежала на дерев'яному настилі окремо від іншого інвентаря (Фиалко 1993, с. 197).

Загалом, якщо не враховувати поховання із знахідками одиничних стріл, найбільш поширеною комбінацією зброї є спис і стріли. Якщо ж за вхідний поріг кількості стріл вважати найменший сагайдачний набір, тобто 13 стріл, то поховань лише зі списом буде дещо більше (33%), проте пара спис+сагайдак (стандартне розташування: перший біля правиці, другий – за лівим плечем) також складає значну частину (23%) комплексів. Мечі також частіше зустрічаються сукупно зі списками, аніж окремо (лише фрагментами в дуже пограбованих комплексах) чи з іншою зброєю. Більшість поховань цієї групи мають як мінімум два списи, а також стріли в тілі небіжчика, що підтверджує їх

воїнський статус. Окремо виділяється, на жаль, пограбоване поховання 1 в кургані Новомихайлівка 5 з рештками чотирьох списів, меча і трьох сокир. Інше поховання з нестандартним збройним набором – Володимирівка к. 3 п. 1: сокира зліва, два сагайдачні набори з обох боків, бойовий ніж між ногами. Стріли без списів, хоча й нехарактерні для непограбованих скіфських поховань (Мелюкова 1964, с. 35), частіше зустрічаються в супровідних похованнях, передусім серед дітей і підлітків. Також сагайдачний набір складає єдину категорію зброї, зафіксовану в Г2 Мелітопольського кургану, проте знахідка клевця в грабіжницькому лазі, а також загальний непересічний статус споруди дає привід припускати, що така бідність набору є наслідком руйнування комплексу. Схожа ситуація, ймовірно, склалась в основному похованні Передерієвої Могили, де в заповненні були знайдені лише окремі залізні стріли. Натомість, найбагатший воїнський набір зафіксований у ЦМ Бердянського кургану, де всі представлені види озброєння були розвішані уздовж стін. Близьким до нього, хоча суттєво менш збереженим, є комплекс у Шульговському кургані. Також більша кількість озброєння притаманна для поховань Кальміуського регіону.

2.7.3. Кінське спорядження

Кінська зброя, не враховуючи інвентар з окремих могил, зустрічається у 25 (12%) похованнях (Табл. 4.16.1). Найчастіше вона супроводжувала захоронення коней у вхідній ямі або, рідше, поряд з небіжчиком, хоча й не обов'язково була на них одягнена.

Серед поховань з рештками скелетів коней, у восьми випадках вузда знайдена разом з ними. У кургані Вовчанське к. 15 п. 1 загнuzданий кінь із залізними псаліями у роті лежав на лівому боці з підігнутими ногами у вхідній ямі та супроводжував поховання підлітка. Також у вхідній ямі кургану Федорівка

1 п. 1, проте в перемішаному стані разом з кістками коня (кінцівки, зуби) знайдені фрагменти залізного псалія та, ймовірно, бронзових нащічників (Полин, Дараган 2021, с. 358–359). Залізні вудила і бронзова бляшка (С. Полін, проте, припускає, що вона могла бути фрагментом античної посудини) знаходились у заповненні камери. У кургані Генічеськ 1 п. 2 рештки коня (ребра, кінцівки) у вхідній ямі супроводжувались знахідками залізних вудил і бронзового вуздечного кільця. Скелети коней разом зі зброєю знаходились також у вхідних ямах курганів Водославка 1 п. 1, 2 п. 1, 8 п. 4 і 15 п. 2. В останньому випадку у ямі був зафіксований лише череп, тоді як решта кісток в перемішаному стані знаходилась у заповненні підбою. У поховальній камері кургану Данило-Іванівка 3 п. 1 кістки коня разом з бронзовою бляхою зі слідами шкіряного ремня лежали біля схованки в лівому куті. У дромосі ЦК Шульговки кістки коня супроводжувались знахідками залізних вудил, бронзових блях та коштовного оздоблення, проте, всі вони були зафіксовані в перемішеному стані. Ймовірно, до цієї групи можна додати курган Володимирівка 3 п. 1, оскільки фрагмент залізних вудил знаходився серед кісток великої тварини (коня?) в південно-східному куті камери.

Окремо від коня деталі вузди зафіксовані в чотирьох комплексах. У кургані Шевченко 3 п. 1 кістки двох коней (1 – череп, грудна клітка, лопатки з кінцівками, 2 – грудна клітка, лопатки з кінцівками) знаходились в камері біля входу. Між ними, судячи з відбитків на дні, стояв бронзовий казан, вкрадений грабіжниками. Це дає привід припускати, що це – рештки супровідної їжі, проте нетипова для таких випадків наявність черепа та відсутність бронзових окислів на кістках дає привід припускати, що їх могли помістити окремо. Два набори кінської вузди були навмисно зруйновані і поміщені компактною групою ближче до небіжчика. Вони склались із чотирьох бронзових псаліїв, кільця, трьох бронзових блях (за припущеннями дослідників комплексу – нащічники і

наносник), скульптурний наносник у вигляді голови орла, сім ворворок, сім бляшок-підвісок та пари залізних вудил. Схожу картину зафіксовано в кургані Якимівка 11 п. 3, де кістки коня знаходились під східною стінкою камери (в ногах) разом з рештками вівці, на яких були простежені бронзові окисли від казана, проте в цьому випадку на кістках коня лежав залізний ніж. Окремо від них, біля входу в камеру, знаходились залізні вудила і комплект бронзового оздоблення: пара псаліїв, нащічників, блях і наносник. У кургані Водославка 6 п. 1 покладений на бік в північному напрямку кінь з відтятим черепом був похований у другій вхідній ямі. В заповненні першої вхідної ями і камери знаходились деталі кінського спорядження: 24 бронзових та сім срібних блях. Проте, дослідники припускають, що ці предмети також могли бути пов'язані з оздобленням поховальних возів (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 188).

Численна група знахідок кінської вузди походить з поховань без решток коней. Фрагменти спорядження в перемішаному стані зафіксовані в заповненні курганів Новомихайлівка 5 п. 1 (бронзова бляха і кільце), Якимівка 13 п. 4 (залізні псалії). У вхідній ямі кургану Мала Тернівка 25 п. 1 в різних шарах знаходилися залізні вудила, два псалії різних типів і, на самому дні, два залізних налобника. Проте, у звіті зазначається наявність кісток тварин (без уточнення), тому можна припустити, що речі могли супроводжувати коня. Кінський обладунок присутній, хоча і з різним ступенем збереженості, в “елітних” похованнях Північно-Західного Приазов'я. В ЦМ Бердянського кургану деталі вузди і оздоблення знайдені в заповненні вхідної ями і біля південної стінки. Останні складались з двох наборів, які разом із озброєнням раніше були підвішені на гачках. До них належать найбільш коштовні знахідки кінського оздоблення серед Приазовських пам'яток: золотий пластинчастий налобник в звіриному стилі, золотий наносник та три нащічні бляхи, а також позолочені круглі бляхи, бронзові ворворки, псалії, залізні вудила і нагрудні прикраси,

виготовлені з фрагментів дзеркал (Болтрик, Фиалко 2007). В СМ Бердянського кургану усі деталі оздоблення (залізні вудила і псалії, бронзові ворворки, бляхи, нащічники, бронзовий і залізний налобники, а також прикраси нагрудника і шкіряний ремінь) знаходились у схованці №1. Там само знаходились і чотири бронзових навершя від візка, що створює спільний контекст оформлення парадного оздоблення кортежу. В Мелітопольському кургані вузда збереглась у більш фрагментованому вигляді. Хоча в кургані була споруджена окрема кінська могила, фрагменти обладунку (бляхи і дзвіночок) зафіксовані у викиді під час перших розкопок. Ще один великий набір кінського спорядження (сім бронзових псалій, чотири цілих і половина налобника, 11 нащічників? в зооморфному стилі, 34 бронзових кільця, 12 ворворок, псалії, залізні вудила) був знайдений під час досліджень кургану “Гостра Могила”, хоча деталі і контекст його розташування невідомі.

Окремі кінські могили відкриті у восьми курганних комплексах (Табл. 4.16.2). В більшості випадків вони здійснені в ямах на периферії насипу, разом із спорудженням центрального поховання. В курган зрубного часу Подове 2 без досипки були впущені скіфські поховання (п. 2, п. 3) і яма з рештками лошати. Тварина вкладає на лівий бік з підігнутими ногами, головою назад та не мала супровідного інвентарю. У всіх інших похованнях на конях простежені деталі обладунку. В кургані Хутор Вовчий 5 яма шестикутної форми розташовувалась впритул до вхідної ями скіфського поховання. Скелет коня та залізні уламки зброї знаходились в переміщеному стані. Кінська могила в кургані Водославка 6 знаходилась на західній периферії насипу. Коня було покладено з підігнутими ногами, головою на схід, у напрямку центрального поховання. На його черепі зафіксовані залізні псалії. Зі східного боку насипу, проте також головою до центральної могили (на захід) похований кінь у кургані Шевченко 1 г. 2. Він знаходився в лежачому положенні на животі з підібганими ногами. Всі

деталі вузди, а саме залізні вудила з бронзовими псаліями (в зубах), бронзові ворворки зі слідами шкіряного ременю (одна – в зубах, дві – на лопатці) та бляха-наносник (під черепом) були знайдені в робочому положенні. В Мелітопольському кургані відкрита єдина у регіоні кінська могила з рештками двох особин. Подібно до інших споруд у комплексі, вхід до неї був перекритий кам'яними плитами і шарами камки. Скелети розташовані один на одному та орієнтовані головами у напрямку Центральної катакомби. Обидва коня були загнuzдані окремим комплектом вузди і оздоблення, які складались із залізних вудил з псаліями, бронзових блях оголів'я, прикрас ременів та нагрудників (бронзові та кістяні ворворки, бронзові лунниці, пряжка, дзвоники).

У вертикальному положенні похований кінь в кургані Якимівка 11. Для цього в стінах та дні ями були зроблені спеціальні уступи й перемички. Як і в інших пам'ятках, кінь був покладений головою в напрямку центральної могили. Комплект вузди вдягнений на нього складався із залізних вудил і бронзових псалій, нащічників, оформлених у звіриному стилі, блях-розеток, ворворок, кілець і бронзових обойм від ременю. Материкові перемички і уступи в стінах для утримання вертикального положення тварини зафіксовані в кінській могилі кургану Тащенак. Вона також є єдиною в регіоні камерною спорудою, створеною для поховання коня. Внаслідок грабіжницьких дій, скелетні рештки майже не збереглись, однак окремі знахідки обладунку з коштовних металів (золота обойма від ременю) свідчать про колись багате оздоблення. Окрім цього, в могилі знайдені бронзові прикраси нагрудника (лунниці, дзвіночки), бляхи і пряжка.

2.7.4. Вози

Порівняно з кінським обладунком, знахідки возів рідко зустрічаються в Приазовських похованнях. До них відносяться фрагменти окуття коліс та наверхів, які зазвичай мали різний контекст місцезнаходження і, ймовірно, призначення. Колеса й інші дерев'яні і залізні фрагменти возів знайдені у вхідних ямах катакомб Якимівка к. 13 п. 4, Водославка к. 8 п. 4, СМ Бердянського кургану, Г1 Мелітопольського кургану. В Якимівці, за припущеннями авторів розкопок, віз перекривав вхід до камери поховання (Болтрик та ін. 1984, с. 48). У курганах Водославка 6 п. 1 і Новомихайлівка к. 5 п. 1 залізні елементи коліс знаходились в заповненні камер (не виключено, що були переміщені). Чотири бронзові фігурні наверхів знайдені в схованці №1 СК Бердянського кургану разом із вуздою та оздобленням. За реконструкцією М. Чередніченко та О. Фіалко колеса з вхідної ями і наверхів належали до деталей урочистого візка, який міг бути пов'язаний із шануванням жіночого божества (Чередниченко, Фіалко 1988, с. 162–165).

2.7.5. Побутові та магічні предмети

Наступними за поширеністю у похованнях категоріями інвентарю після озброєння, кінського обладунку і прикрас є дзеркала, веретена, гребні і кам'яні плити. Разом ці предмети часто складали інвентарний набір жіночих поховань та, ймовірно, інтерпретувалися відповідно як жіночі гендерні маркери (Фіалко 2020, с. 189–196)

Дзеркала знаходились в 23 (11%) похованнях (Табл. 4.17). Більшість ідентифікованих екземплярів (10) належали до бронзових дисковидних дзеркал з дерев'яним, рідше кістяним руків'ям. Унікальні для регіону дзеркала походять з пам'яток Радивонівка к. 12 п. 1, де знайдено руків'я з волутоподібним наверхівям,

Нове к. 6 п. 2 – із цільним бронзовим дзеркалом в заповненні вхідної ями та в кургані Якимівка 3 п. 6 – з різьбленим у звіриному стилі руків'ям. В одному випадку, Охрімівка к. 1 п. 1, зафіксовані два схожих дзеркала з дерев'яними руків'ями, тоді як у решті поховань зустрічається лише одне. Під одним із дзеркал в цьому похованні були помічені сліди тканинного футляру. Подібний футляр з мішквини знайдений біля дзеркала в кургані Якимівка 11 п. 3. Також, у шкіряному футлярі знаходилось дзеркало “служниці”, похованої в сліпому ході ЗК кургану Тащенак.

У розташуванні дзеркал не простежується стабільна закономірність (Рис. 30). Проте, зазвичай вони усе ж були покладені біля рук небіжчика: справа чи зліва (Рис. 31), в ногах, а також в одному випадку – за головою. В двох (Давидівка к. 7 п. 2, Нове к. 6 п. 2) катакомбах дзеркала знаходились у вхідних ямах. В кургані Якимівка 11 п. 2 дзеркало, яке знаходилося біля плеча небіжчика, було поставлене на ребро. Поряд лежало руків'я від нього, на якому простежені сліди ремонту (принаймні два рази зламане у давнину).

За антропологічними визначеннями більшість дзеркал походять з поховань жінок. Знахідку дзеркала із залізним руків'ям у чоловічому похованні в кургані Білоярівка 5 автори пов'язують із сарматським впливом (Зарайская 1991, с. 94).

Деталі веретена, до яких передусім відносять стержні та пряслиця, знайдені у 34 (16%) похованнях (Табл. 4.18). Серед пряслиць найбільш поширеними є свинцеві (23 екземпляри), а також зустрічаються глиняні і керамічні (сім екземплярів). Бронзові пряслиця зафіксовані лише в трьох випадках, в жодному з яких інші деталі веретена не знаходились у похованні. Серед них примітною є знахідка пряслиця у вигляді моделі колеса в кургані Володимирівка 1 п. 2, яка лежала в ногах похованої разом із дзеркалом і бронзовим кільцем. Кругле вапнякове, а також друге керамічне пряслице і кістяні деталі веретена знайдене в кургані Володимирівка 4 п. 1. Проте, внаслідок пізнішого підзахоронення всі

предмети були розташовані в заповненні вхідної ями. Загалом, пряслиця частіше зустрічалися (13 комплексів) в комплексі з іншими деталями веретена: кістяними стрижнями і насадками. В похованні Троїцьке к. 12 п. 2 глиняне пряслице знайдене разом з кам'яним грузилом в ногах небіжчика. Сліди дерев'яного веретена простежені в отворі свинцевого пряслиця в кургані Якимівка 11 п. 2.

Антропологічні визначення показують, що усі знахідки деталей веретена асоціюються переважно з жіночими похованнями. Досить часто вони розташовувались поруч із дзеркалами в ногах або з обох боків особи і таким чином складала гендерно маркований магічно-побутовий комплект. До цієї групи можна додати поодинокі знахідки гребнів. Два жіночі поховання (Володимирівка к. 4 п. 1, Давидівка к. 3 п. 3) із кістяними наборними гребінцями також мали схожий інвентарний склад, як то веретено, нашивні бляшки і прикраси з намистин. В ЦМ Бердянського кургану два кістяних гребінця (один прикрашений різьбленням у формі лева і голови оленя) знаходились у шкіряній сумці, покладеній разом з іншим парадним одягом.

Окремо варто описати комплекси з плитами для розтирання фарби і пігментами. В кургані Якимівка 11 п. 2 за головою небіжчиці знаходилась трапецієвидна кам'яна плита зі слідами розтирання жовтого, червоно-малинового і білого пігменту. Усі три відповідні мінерали знайдені в ногах біля дерев'яної піксиди з рештками білил. Також поруч знаходився алебастровий диск з перламутровим відливом і залізний стержень (шило?) зі слідами дерева. Цікаво, що на плиті також помічені сліди деревини, тому не виключено, що стрижень міг використовуватись в якості своєрідного пензля для макіяжу або малювання. Схожа трапецієвидна плита знайдена в кургані Давидівка 4 п. 3. Вона знаходилась біля правого плеча похованої, але в цьому випадку у глибокій борозні від розтирання зафіксовані сліди сажі. Кам'яне блюдо неправильно овальної форми було розташоване в заповненні кургану

Подове 3 п. 3. Предмет зашлифований з боків, а на нижній поверхні мав сліди червоної фарби. Ще одна знахідка білил, на цей раз на гальці для розтирання, зроблена також у жіночому похованні в кургані Троїцьке 12. Інших предметів, які могли бути пов'язані з розтиранням чи зберіганням фарби в цьому похованні не простежено.

Дві мініатюрні посудини зроблені з ніжок амфори були розташовані в ногах похованих у кургані Шевченко 1 г. 2. Обидві заповнені червоно-малиновим порошком з реальгару. Поблизу них знаходилися два ікла кабана і уламки золотих спіральних смужок. Проте, хоча останні, ймовірно, так само асоціюються з похованою жінкою (скелет №4), враховуючи токсичність цього мінералу, він міг використовуватись не з косметичною, а консерваційною/магічною метою.

РОЗДІЛ 3. КУРГАННИЙ НАСИП ТА ПЕРИФЕРІЯ

Створення курганного насипу супроводжувалося серією обрядових дій, які завершували сакральну трансформацію простору шанування культу предків. У текстах Геродота представлена масштабна картина проводів похованого в потойбічний світ. Похорони як царів, так і простих скіфів супроводжувалися тривалими церемоніями, в які була залучена вся родова спільнота. Бальзамоване тіло покійника сорок днів перевозили поміж споріднених племен для прощання, а після здійснення поховання учасники мали проходити через обряди очищення. У випадку ж поховань царів, урочистості не закінчувалися після похорон, адже через рік скіфи влаштовували біля курганів поминки із жертвоприношеннями слуг і коней (Herodotus IV, 71–73).

Археологічні свідчення, хоча й підтверджують здійснення бенкетів та жертвоприношень під час створення кургану, часто значно скромніші. Одна з причин цього — руйнівна дія часу, більш відчутна для надкурганних споруд, що суттєво обмежує можливості їх сучасної інтерпретації. До того ж, ситуацію ускладнює те, що курганна периферія з'явилась у фокусі польових досліджень лише в останні десятиліття. Публікації пам'яток, що були досліджені у ХІХ — на початку ХХ ст. за поодинокими винятками, такими як Шульгівка, містять вкрай обмежену інформацію про їх архітектурні особливості. Серед 175 курганів, що склали основу дослідження, частина³ не була достатньо повно опублікована, що уможливило б подальший аналіз. Отже, враховуючи наявну інформацію, база даних монументальної архітектури скіфських курганів Приазов'я налічує 162 пам'ятки.

---

³ Передусім це стосується розкопок В. Городцовим і Є. Трифільєвим курганів Щегловка, Ласпи, Чердакли, опублікованих в матеріалах до ХІІІ Археологічного з'їзду

Вона включає у себе всі типи споруд, створених у скіфський час. До ключових параметрів опису відносяться розміри та конструктивні особливості курганного насипу, периферійні споруди, передусім рови ікромлехи, а також пов'язаний з ними інвентар. Рови і тризни, пов'язані зі скіфськими похованнями в курганах доби бронзи, також проаналізовані окремо.

Метою дослідження в цьому розділі є систематизація вищезгаданих категорій матеріальної культури та ознак ритуальних дій на території курганного простору. Окрема увага приділена питанню скіфської тризни і жертвоприношень, які супроводжували фінальні етапи поховального процесу.

3.1. Монументальна архітектура поховань

У класичну добу спорудження курганів набуло більшого рівня масштабності і складності, що дало дослідникам привід припускати подібні зміни у кочовому суспільстві. Опис Геродотом поховального обряду також підкреслював прагнення скіфів зробити найвищими саме кургани царів, вирізняючи їх з-поміж рядових членів суспільства (Herodotus IV, 71). Обсяг насипу використаний Ю. Болтриком в якості ключового параметру для створення схеми соціальної структури елітних верств скіфського суспільства (Болтрик 2004). Поява подібної сталої системи регламентації поховальних споруд свідчила б про централізацію кочової спільноти і набуття нею рис державності. Рядові ж могильники були ретельно систематизовані К. Бунятян з метою вивчення класової диференціації скіфського суспільства (Бунятян 1985). Висота, деталі надкурганих конструкцій та тризна входили до одного із шести параметрів статистичного аналізу поховань – надмогильних споруд. Хоча сама лише сучасна висота насипів, як зазначає Ю. Болтрик, не може використовуватись в якості об'єктивного критерію для

визначення соціального статусу поховань еліти (Болтрик 2004, с. 85–86). Підхід, який включає в себе різноманіття надкурганних споруд та їхню складність, є виправданий для більшості рядових комплексів.

Попри відмінності у критеріях, більшість досліджень виходили зі схожого припущення: що більше затрат праці та ресурсів було витрачено на будівництво кургану, то більш високу суспільну позицію займав похований. Ця, по суті, процесуальна гіпотеза, полягає в тому, що в ієрархічній системі більша кількість статусних відносин, властива особам високого рангу, вимагає більшу корпоративну залученість у процес їхнього поховання й істотне порушення нормальної повсякденної діяльності суспільства (Binford 1971, р. 21). Отже, розмір і складність поховальної споруди, які відображають зусилля і час витрачені на проведення ритуалу, є безпосередніми характеристиками цієї залученості (Tainter 1975, р. 2).

3.1.1. Сучасний стан курганних насипів

Хоча обсяг курганного насипу є одним із визначальних факторів для аналізу соціального стану похованого, визначити початкову висоту та діаметр насипів часто заважав високий ступінь їхньої розораності (Табл. 6.1.). Лише шість курганів із розглянутих не були пошкоджені пізньою господарчою діяльністю. Це курган Якимівка 13, Вовчанське 8, Двогорба Могила, Передерієва Могила, Кременівка 5 та Шевченко 3. Перші два були найвищими курганами у своїх групах, висота наступних двох також вище за середню, що дає привід припускати – більші кургани меншою мірою зазнавали ушкоджень. З іншого боку, високі кургани також страждали від військових і цивільних забудов, оскільки часто були домінуючими точками у степовому ландшафті. Так, Мелітопольський курган потрапив до меж міста, яке розширилося в степ, і його насип був майже повністю забудований житловими та господарчими спорудами, частково вціліла лише

центральна частина насипу 3 м заввишки (Тереножкин 1955, с. 23). Інша ситуація склалась із Бердянським курганом, який пошкоджений вже у 1970-х роках під час перших невдалих розкопок, коли був зруйнований майже весь восьмиметровий насип (Мурзін, Фіалко 1998, с. 82).

Додатковим захисним фактором могла бути наявність кам'яного панцира навколо кургану, який ускладнював розорювання насипу, а також перешкоджав його природньому розповзанню. Двогорба Могила, Передерієва Могила, кургани біля сіл Кременівка і Шевченко були вкриті щільним шаром каміння, яке хоча й не врятувало їх від пограбування, проте краще зберегло цілісність насипу. Звертає на себе увагу той факт, що чотири з шести зазначених курганів знаходяться у східному ареалі досліджуваної території у басейні Кальміусу та Міусу. Це може бути пояснене знову ж таки більшою кількістю курганів з крепідною, а також тим, що сільськогосподарські процеси відбувались на цій території менш інтенсивно, у порівнянні з басейном Молочної та Дніпра. Отже, для скіфських курганів навіть часткова збереженість насипу скоріше виняток, ніж правило.

3.1.2. Висота насипів

Сучасна висота більшості курганів не перевищувала 1 м (Рис. 32), що вкладається в загальну тенденцію скіфських пам'яток у цьому регіоні (Бунятян 1985, с. 45).

Загалом, 20 курганів не мали помітного насипу, а вирізнялись на поверхні лише за відмінним кольором ґрунту. Більшість пам'яток знаходились у Якимівському районі Запорізької області у межиріччі Великого та Малевого Утлюків. Це три кургани з групи біля с. Якимівка та по два кургани біля сіл Мала Тернівка, Охрімівка і Володимирівка. Найбільша кількість повністю розораних

курганів походить з могильника біля с. Вовчанське. Також, п'ять розораних курганів були досліджені у групі Сивашівка Херсонської області.

Більшість курганів (47) мали висоту від 0,1 до 0,5 м та виглядали як ледь помітне розоране підвищення. Географічно ця група охоплює вже значно ширшу територію від Присивашся до Кальміуського басейну. Як і попередні, вони були зосереджені у Якимівському районі біля річок Великий і Малий Утлюк. Ще 25 курганів мали висоту від 0,5 м до 1 м. Вони переважно склали меншість у курганних могильниках. Винятком була курганна група біля с. Данило-Іванівка, у якій усі досліджені кургани мали висоту від 0,5 м. Отже, насипи 71% всієї вибірки курганів майже не зберегли свій первісний вигляд до часу розкопок.

Кургани від 1 до 2 м заввишки (19 пам'яток), за окремими винятками, також були суттєво пошкоджені оранкою. Проте, ймовірно, їх насип початково також був вищий. На це опосередковано вказує більша кількість поховань у кургані. Починаючи від 2 м, майже всі пам'ятки (9) належали до групи заможних поховань. Частина курганів були охоплені стіною крєпиди, яка значною мірою вберегла їх від руйнування. Початкова висота Мелітопольського кургану, за свідченням мешканців міста, сягала шести метрів, але вищеописане руйнування вдвічі зменшило його висоту (Тереножкин 1955, с. 23). Насип кургану Кара-Тюбе також був вищим, але його схили пошкоджені окопами та господарчими будівлями, що призвело до зменшення висоти та витягування насипу у широтному напрямку (Болтрик 1993, с. 184). Передерієва Могила є єдиною пам'яткою серед зазначених, що судячи з усього, не зазнала суттєвого антропогенного впливу. Поверхня насипу була вкрита травою та кущами, серед яких зустрічались брили значних розмірів від крєпиди. Також до цієї групи належить курган Якимівка 13, який за першими свідченнями у польовій документації супроводжувався досипкою одночасно з побудовою впускної могильної споруди (Болтрик та ін. 1985, с. 45). Проте, за відсутності

опублікованих креслень, підтвердити це спостереження неможливо. В групу великих насипів, які були вище 4 м, входять ще п'ять заможних курганів. Найнижчий серед них заввишки 4,2 м – курган Тащенак був частково зруйнований і, вірогідно, сягав 6 м. Подібна ситуація склалась із курганом Шульгівка, який на момент досліджень М. Веселовського мав таку саму висоту. Зазначається, що його вершина знесена скарбошукачами, а весь насип вкритий слідами численних розкопок (ОАК 1889, с. 17). Натомість насипи двох інших найвищих курганів краще збереглися до нашого часу. Двогорба Могила була оточена стіною крєпиди та не зазнала впливу сільськогосподарської або грабіжницької діяльності (Привалова, Зарайская, Привалов 1977, с. 150). Інша пам'ятка, курган біля с. Володимирівка, також була захищена крєпідією, хоча й пошкодженою грабіжницьким лазом, який проходив через її центральну частину (Яценко 1956, с. 163–164). Ймовірно, найвищим курганом у цьому дослідженні був Бердянський, який сягав висоти 8,4 м. Проте, цей показник є реконструйованим за даними топографічної мапи 1932 р. Тоді як на момент його дослідження експедицією Інституту археології, насип був пошкоджений внаслідок попередніх невдалих розкопок, після яких відомості про розміри на час початку досліджень не збереглися (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 140).

3.1.3. Діаметр та об'єм насипів

Зважаючи на високий ступінь руйнації пам'яток, висота кургану є недостатнім параметром для визначення розмірів споруд. На думку Ю. Болтрика, найбільш якісним показником для оцінки витрат праці на спорудження кургану є його об'єм (Болтрик 1998, с. 90; Болтрик 2001, с. 171; Болтрик 2004, с. 85–86), хоча антропогенна і природна руйнація пам'ятки також вносили до нього зміни. Для визначення об'єму важливими параметрами були діаметри верхньої і

нижньої частини насипу. Оскільки він, як правило, в плані мав форму неідеальної окружності, у звітній документації відзначались два спряжених діаметри: більший і менший. У таких випадках для статистичного узагальнення використовувалось середнє значення між ними.

За цими даними, діаметри курганів у Приазов'ї коливаються в межах від 10 м до 70 м (Рис. 33). Проте, більшість знаходяться у діапазоні 20–40 м. Серед них, найбільшу групу складають кургани з 20-метровим діаметром, яких налічують дванадцять пам'яток. Лише у дев'яти курганів, більшість з яких також мали й більшу висоту, діаметр перевищував 45 м. Кургани 5 та 6 біля с. Нове мали діаметри 62 м і 56 м відповідно. Проте, їх насипи досить сильно розорані та витягнуті, що ймовірно, значно викривлювало їх оригінальні розміри (Фиалко 1987, с. 173–175). Новомиколаївка 11 також зруйнований воєнним окопом та оранкою. Від цього форма насипу була витягнута і мала розміри 48×54 м. Розтягнутий у широтному напрямку також курган Кара-Тюбе, сучасний діаметр якого визначений у 65 м. Діаметр надійніше визначається у курганах, що мають крепіду. Так, кургани Тащенак та Двогорба Могила мали діаметри 53 м і 56 м відповідно. Діаметр Бердянського кургану на момент розкопок складав 70 м і також був розтягнутий внаслідок руйнування (Чередниченко, Мурзін 1996, с. 69). Проте, його мінімальний початковий діаметр, який реконструювався за зовнішнім краєм крепіди, складав 51 м. До цієї вибірки не увійшли кургани з групи Чонгар, оскільки опублікованих відомостей про їх діаметри немає. Відомо лише, що усі вони склали 10-45 м (Куприй, Кубышев 1992, с. 49), що в свою чергу підкреслює зроблені спостереження про середній діапазон.

Спираючись на вищеописані дані про висоту та діаметр курганів, можливо вирахувати їх приблизний об'єм. Проте, слід зважати на те, що цей реконструйований об'єм не є припущенням про оригінальні розміри курганів, а скоріше дозволяє зробити порівняння всередині вибірки. Більше того, ці

результати ще не свідчать в достатній мірі про витрати часу та енергії, для останніх мали бути б враховані додаткові параметри, пов'язані з будовою насипу, робочими інструментами і транспортуванням матеріалів, як, наприклад, це було зроблено для Чингульського кургану (Pickett et al 2016).

Для більшості випадків (70%), коли відомі були лише два параметри опису насипу, висота і діаметр, найпростіший спосіб вирахувати приблизний сучасний об'єм – за формулою сферичного сегменту. В аналізі зібраних даних слід зважати на те, що велика кількість зруйнованих курганів сильно викривлює будь-які отримані результати. Внаслідок цих особливостей вибірки, розподіл даних виявляється позитивно асиметричним зі значною перевагою курганів з мінімальними розмірами. Іншим вагомим фактором є наявність невеликої кількості пам'яток, розміри яких сильно перевищують параметри більшості. Так, середнє арифметичне значення об'єму курганів дорівнює 768,9 м³, тоді як медіана – 135,8 м³, що означає те, що більшість значень сконцентровані в невеликих показниках, але частина пам'яток має значно більші розміри. У той самий час стандартне відхилення вибірки дорівнює 1964 м³, що свідчить про надзвичайно сильне розсіювання даних. Для того, щоб детальніше побачити їх структуру потрібно виокремити з групи “великих” курганів. Якщо ж залишити лише кургани з об'ємом в межах 1,5 міжквартильних діапазонів (до 1602 м³), вибірка усе одно залишається виразно асиметричною. Проте, тенденції у основному складі курганів стають краще помітними.

Загалом, за цими параметрами кургани поділяються на три основні групи. Об'єм більшості курганів, а саме 61 пам'ятки, знаходиться у межах 250 м³. До них передусім входять кургани із сильно зруйнованими насипами. Серед них виділяється окрема підгрупа з п'яти курганів, для яких відомий діаметр, проте, їх насипи були повністю розорані. Оскільки їх висота не зафіксована, визначити об'єм також неможливо. Це три кургани з групи біля с. Якимівка і два кургани з

групи с. Мала Тернівка. У ненульовій частині цієї групи об'єми більшості пам'яток зосереджені у межах 40–125 м³. Друга група складається з 31 кургану, об'єми яких майже рівномірно розподілені між 250 м³ та 2743 м³. Значна частина курганів у цій групі усе ж зосереджена на нижній межі діапазону: до 1500 м³. Три найбільші кургани (Мелітопольський, Шульговка і Водославка 1) виділяються в окрему підгрупу на верхній межі цієї групи, хоча ймовірно, початкові розміри, принаймні перших двох, були суттєво більшими (Рис. 34). Третю групу складають чотири найбільші кургани, що найсуттєвіше впливали на нерівномірність загального розподілу. Серед усіх пам'яток відрізняються розміри Бердянського кургану (Рис. 35). Об'єм його насипу дорівнює 16473,8 м³, що більш, ніж у два з половиною рази перевищує розміри найближчої до нього пам'ятки – Двогорбої Могили. Наступні за об'ємом кургани це Двогорба Могила (6223 м³) (Рис. 36), Кара-Тюбе (5997,4 м³) і Тащенак (4671,8 м³). Окрім розмірів, архітектуру насипів усіх чотирьох курганів останньої групи об'єднують масивні кам'яні конструкції. Ймовірно, це було одним із факторів, що опосередковано вплинули на збереження насипу.

3.1.4. Кам'яні конструкції

Приазовська височина є однією з частин Українського кристалічного масиву, якому властиві часті виходи кристалічних порід, передусім гранітів. Особливо вони є помітними у басейні р. Кальчик (притоки р. Кальміус), течія якої розділяє Донецький кряж та Приазовську височину. Багаті місцеві родовища граніту і вапнякових порід були важливим природним ресурсом для створення масивних надкурганних кам'яних споруд, до яких відносяться суцільні кам'яні панцирі, кромлехи і крєпиди. Останні представляли собою кам'яні пояси, що оточували насип кургану. Їх спорудження, ймовірно, завершувало основні етапи створення курганного насипу (Мозолевский, Полин 2005, с. 279).

Для Північного Приазов'я ті чи інші кам'яні конструкції притаманні передусім для великих курганів, за винятком Мелітопольського. Два найбільш важливі фактори, які визначали їх частоту і масштабність – це географічне розташування кургану та соціальний статус похованого.

Пам'ятки басейну річок Кальміус та Міус помітно вирізняються кількістю і характером кам'яних конструкцій. Вони були присутні у семи насипах, споруджених у скіфський час, а саме у всіх трьох скіфських курганах біля с. Шевченко, двох пам'ятках, що складала культовий комплекс біля с. Кременівка, Двогорбій та Передерієвій Могилах.

У кургані Шевченко 3 поверхня насипу вкрита камінням на площі діаметром близько 6 м (Рис. 37). По краях він був укріплений крепідю з гранітного каміння, що здіймалася по схилу насипу на висоту 1,6 м. Вона охоплювала курган колом шириною 4,5 м. За її межами на відстані 4 м розташовувалось ще одне кільце з гранітного каміння, викладене в один шар у вигляді вимостки. Його ширина складала 1–1,5 м, а зовнішній діаметр кільця – 30 м. У північно-західній частині кромлех мав розрив шириною 6 м.

Шар гранітного каміння також вкривав поверхню кургану Шевченко 10. Найбільш інтенсивне скупчення спостерігалось у центральній, південній та західній частинах насипу. У східній частині вони були переважно представлені щебнем, а в північно-західній зовсім відсутні. Слідів виразної крепиди або кромлеху на цьому кургані не було (Зарайская, Привалов 1992, 126).

Найскладніші кам'яні споруди у цьому могильнику мав курган Шевченко 1 г. 2 (Рис. 38). Він був вкритий щільним панциром, що виходив далеко за межі земляного насипу. Діаметр крепиди становив 22 м, а потужність кам'яного шару – від 1 м біля підніжжя до 0,2 м на розораній поверхні. Вона складалась із каміння різних розмірів: великих брил граніту, пісковіку і дрібного щебню. Усі вони були ретельно розкладені й заповнювали навіть найменші прогалини у

панцирі (Моруженко та ін. 1981, с. 50). На відстані 1,5–3,5 м від підніжжя крєпиди насип охоплювало кільце кромлеху шириною 1,5–2,5 м та зовнішнім діаметром 31 м. Його склали гранітні брили середніх розмірів 0,6×0,4×0,35 м. Як і у кромлеху кургану 3 групи 1 у північно-західній частині кільце мало розрив шириною 8 м.

У центральній частині кургану Кременівка 5 під земляним насипом виявлена кам'яна конструкція овальної форми, витягнута за лінією північний схід – південний захід (Рис. 39). Її розміри становили 14 × 17 м, а максимальна висота — 1,75 м. У перетині платформа мала вигляд неправильного зрізаного конусу. С. Братченко зазначав, що щільно викладене гранітне каміння мало досить гострі грані, що вказує на його видобування у кар'єрі (Братченко та ін. 1977, с. 15–16). З боків конструкція була обкладена масивним камінням розмірами 0,9×0,6×0,4 м, кути нахилу платформи досить стрімкі – 40-80°. Одразу після спорудження платформу засипали шаром ґрунту, що зберегло первісну форму, а її поверхня була вкрита гранітним панциром шириною до 25 м.

У розташованому на схід від нього кургані 7 відкриті залишки гранітного панцира. Він був частково зруйнований оранкою і найкраще зберігся в північній і південно-східній частинах. Його діаметр складав 10 м по внутрішньому і 15 м по зовнішньому краю, зі значними розривами у південній і північній частинах.

Один з найцікавіших у Причорномор'ї ансамблів надкурганних кам'яних конструкцій був досліджений на кургані Двогорба Могила. Західна частина її крєпиди, яка збереглася гірше, складалась із брил вапняку, водночас східна частина товщиною доходила до 1 м та складалась із граніту. На межі між двома частинами кільця, що проходила за лінією ПнПнСх та ПдПдЗх, крєпиди викладена камінням усіх зазначених порід. Біля рову у західній частині кургану був знайдений окремий великий камінь зі світло-сірого граніту зі слідами обробки, який інтерпретують як заготовку під антропоморфну стелу (Привалова,

Зарайская, Привалов 1978, с. 3; Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). З усіх боків насип охоплювали три концентричні ряди каміння, поставленого на ребро, які утворювали кромлех. Насип крєпиди складався з гранітного каміння на сході та вапнякового – на заході, і таким чином повторював її орієнтацію за сторонами світу (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). Подібне скупчення гранітного каміння у східній частині кургану, а саме в облаштуванні підземного лазу мав також курган Кара-Тюбе, розташований у долині р. Молочна. Схожість його із Двогорбою Могилою у конструкції східного лазу відзначалася Ю. Болтриком (Болтрик 1993, с. 194).

Крєпиди кургану Передерієва Могила добре збереглася на всій площі насипу (Рис. 40). Вона була укладена у 2-3 шари із найбільш інтенсивною концентрацією біля входу в поховальну камеру. На відміну від Двогорбої Могили та курганів Шевченківського могильника кромлех та інші кам'яні споруди, окрім крєпиди, на пам'ятці простежені не були.

На захід від Приазовської височини, в курганних могильниках басейнів річок Молочна, Берда та Обитічна, менша кількість курганів мають кам'яні конструкції. Так, у Бердянському кургані відкрита крєпиди, яка кам'яним кільцем оточувала нижню частину насипу (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 140—142). Усередині обвалування навколо центральної могили знаходилась вимостка з гранітного каміння, внутрішні розміри якої сягали 1—1,5 м. Схожа конструкція також зафіксована під насипом кургану Тащенак (Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 142—143). У кургані 6 біля с. Обіточне доволі неоднозначно описується скупчення каміння у насипу, яке, на думку І. Яценко із посиланням на М. Веселовського, свідчило про його приналежність до “типу курганів, викладених дикарним камінням великих розмірів” і які “зазвичай були оточені кам'яною стіною” (Яценко 1956, с. 157). Ймовірно, до цього самого типу М. Веселовський відносив і курган біля с. Володимирівка, який також мав стіни з

“дикарного” каміння та два кам’яних кільця у насипу (Яценко 1956, с. 163). Уздовж правого берегу р. Молочної крєпиди із вапнякового каміння спостережені у великих скіфських курганах – Тащєнак і Шульговка, а також у кургані 8 біля с. Шєлюги (ОАК 1892, с. 17; Болтрик, Фіалко 1991, с. 7; Кубышев, Куприй 1992, с. 152).

Таким чином, у західному напрямку змінюється не лише кількість кам’яних конструкцій, але й їх різноманіття та матеріал виготовлення. У місцевостях, близьких до родовищ граніту, останній найімовірніше був пріоритетним матеріалом, у більш віддалених – його змінювало вапнякове каміння. Найчастіше їх мали лише найбагатші кургани, на будівництво яких витрачалося більше праці і витрат на транспортування. Але у місцях з кращим доступом до кам’яних ресурсів, кромлєхи та крєпиди були одночасно присутні у помітно більшій частині курганів, які склали разом архітектурний комплекс.

Окрім утилітарного використання природних матеріалів в якості будівельних матеріалів, також не можна оминати питання їх значення як елемєнту навколишнього середовища. Об’єднує їх те, що вони помітно виділялись серед рівнинного ландшафту і цим привертали увагу степових народів, які намагались будувати свої святині впритул до таких місць і, можливо, наслідувати їх формам (Деміна 2018, с. 173).

3.2. Курганна периферія

3.2.1. Архітектура курганних ровів

Кільцеві рови є поширеним периферійним елементом архітектури скіфських курганів. Більш рідкісні у добу архаїки, починаючи з V ст. до н. е., вони стають розповсюдженими серед пам'яток Північного Причорномор'я, за винятком Криму (Ольховский 1989, 105). За В. Ольховським у V ст. до н. е. серед курганів степового Причорномор'я 26 пам'яток (23,9%) мали рови, зокрема сім – довкола курганів доби бронзи, а у IV-III ст. до н.е. вони були зафіксовані у 20,5% курганів (Ольховский 1991, с. 77).

Дані цього дослідження свідчать про те, що рови були особливо притаманні курганам Приазов'я. Серед 173 скіфських курганів у 100 пам'яток, тобто у 58% з них, були присутні рови (Табл. 6.2). Отже, це удвічі більше, ніж в цілому у Причорномор'ї за попередніми спостереженнями. У більшості випадків рови одиничні (Рис. 41), але у дев'яти курганів були присутні два, та ще у двох – три рови, що асоціювались із похованнями скіфського часу. Територіально вони більш числені серед курганів Північно-Західного Приазов'я, але у двох випадках – зафіксовані на пам'ятках басейну р. Кальміус.

Подвійні та потрійні скіфські рови найчастіше зустрічалися на території Північного Присивашся, унаслідок чого дослідники припускали, що це було специфічною особливістю регіону (Куприй, Кубышев 1992, 49). Це спостереження зроблено для курганів 9 та 10 групи Чонгар, що мали по два поховання скіфського часу. Також у цьому регіоні два рови оточують основне скіфське поховання у кургані поруч з м. Генічеськ (Рис. 42). У кургані Подове 3 Новотроїцького району знайдені три рови, асоційовані зі скіфськими похованнями (Рис. 43). Один рів підковоподібної форми був пов'язаний із основним похованням, тоді як решта два – з впускним парним похованням 2, в

якому знаходилися скелети чоловіка та жінки (Кубышев, Полин 1978, с. 107–114).

Ще чотири кургани з подвійними і потрійними ровами знаходилися в різних частинах правобережного плато р. Молочна. В одному з цих випадків, у кургані Нове 9, другий рів, ймовірно, був зроблений для пізнішого сарматського поховання, що перекрило основне скіфське (Фиалко 1987, с. 180). У кургані Якимівка 2 один рів асоціюється з основним скіфським похованням, другий – з впускним, що супроводжувалось досипкою насипу (Болтрик та ін. 1984, с. 5). Ще у двох випадках такі рови оточували єдине скіфське поховання. У кургані Вовчанське 21 поховання знаходилося в центрі кільцевого рову. Другий, квадратний в плані рів, був зміщений на 1,5–2 м на захід та орієнтований по сторонах світу, (Полин, Кубышев 1997, с. 18). Не виключено, що цей рів міг бути влаштований пізнішими кочовиками, подібно до кургану під Мелітополем (Болтрик, Комар 2005).

Також три кільцеві рови оточували Хутор Вовчий 5, в якому знаходилося одне скіфське поховання та могила коня, що також є рідкісним явищем для території Приазов'я (Кубышев 1988, с. 152).

Отже, можна припускати, що додаткові рови, як правило, були пов'язані з окремими похованнями. У поодиноких випадках, коли біля курганів з одиничними скіфськими похованнями збудовані декілька ровів, їх форма відрізнялась між собою. Так, зовнішній рів кургану у Генічеську мав два характерні широтні розриви, тоді як внутрішній – вісім (Кубышев, Саенко 1991, с. 154). Ймовірно, навіть якщо їх створення було одночасним, а не викликаним пізнішим поминальним обрядом, вони несли різну ритуальну функцію.

Діаметри ровів мають діапазон значень від 8 до 58 м, але у середньому вони коливались в межах 20 м (Рис. 44). Так, серед 107 кільцевих ровів, діаметр яких був відомий, 50 % (54) мають значення від 14 до 25 м. Ще 24% (25) ровів мають

діаметри до 44 м. Більші діаметри ровів очікувано характерні для більших курганів, таких як Двогорба Могила чи Тащенак. Винятком серед них є курган 7 біля с. Подове, висота якого становить менше 1 м. Проте, як зазначається у випадку з Якимівка 11, діаметр рову якого складав 36 м, висота у таких курганів зазвичай більша і тому ці винятки можуть пояснюватись руйнуванням або незавершеністю насипу (Болтрик та ін. 1984, с. 31). Дійсно, досліджувана вибірка підтверджує стійку кореляцію між висотою/розміром курганів та діаметром рову. Більша частина курганів прямо пропорційно розподілена у діапазоні від 0 до 3 м висоти та 40 м діаметру. Однак, чотири найвищі кургани випадають із загального масиву. Два з них, зазначені перед цим, Двогорба Могила і Тащенак продовжують вказану тенденцію кореляції висоти та діаметру, відрізняючись лише суттєвим відривом від інших курганів. У інших двох діаметр рову менший, ніж очікуваний для курганів із подібною висотою. Рів у кургані 13 біля с. Якимівка, найвищому у групі, мав діаметр всього 30 м. Дослідники зробили спостереження, що він, ймовірно, викопаний вже після спорудження насипу, оскільки викид з нього лежав не на рівні похованого чорнозему, а на схилах (Болтрик та ін. 1984, с. 44–45). Рів, відкритий під час розкопок Мелітопольського кургану, мав ще менший діаметр (16 м). О. Тереножкін пояснював це тим, що він був зроблений для першопочаткового невеликого кургану над катакомбою 1, який був добудований до повного розміру під час наступного поховання у центральній гробниці (Тереножкін 1955, с. 24). Зважаючи на те, що ділянка з ровом не повністю розкопана, припущення про його метричні показники досить умовні (Тереножкін, Мозолевский 1988, с. 15–17). Проте, пізніший аналіз стратиграфії кургану показав, що його початкова атрибуція могла бути помилковою, а сам рів існував ще до зведення кургану (Болтрик 1997, с. 31–32).

Інші кількісні параметри ровів, такі як глибина та ширина, в різних частинах зазвичай неоднакові, проте ці коливання залишались несуттєвими та були викликані скоріше випадковими факторами, аніж відображали зміни у загальній тенденції. Глибина курганних ровів починається від ледь помітних 0,2 м та сягає 2,25 м. Проте, такі крайні показники зустрічаються в одиничних випадках, а найчастіше рови мають глибину близько 1 м. Ширина ровів мала більший діапазон: найменша становила 0,3 м, а найбільша, у кургані Тащенак – 2,5 – 5 м. Окрім останнього, курган Шелюги 8 також мав рів з шириною помітно більшою за середню – 2,3 м. Найбільш поширеними (41 пам'ятка) були рови з шириною від 0,6 м до 1,1 м.

Досить часто, а саме у 73% від усіх курганів з ровами, у них присутні розриви або перемички (Табл. 6.3). У більшості випадків (32 кургани) перемички розташовувались парами у широтному напрямку схід – захід або з частковим відхиленням південний схід – північний захід та північний схід – південний захід. Ширина розривів становила від 0,3 м до 2,2 м, із переважанням показників у діапазоні 0,4–0,6 м. В окремих випадках кількість перемичок була більша. У вищезгаданому внутрішньому рову, пов'язаному з похованням 2 у Генічеському кургані, усі перемички були розташовані навпроти одна одної і орієнтовані за сторонами світу (Кубышев, Саенко 1991, с. 154). Рів навколо кургану Вовчанське 21 налічував п'ять розривів, також орієнтованих за сторонами світу. Квадратна форма рову сама по собі була винятковою для скіфських пам'яток, а розташування розривів у кутах і у середині західної сторони підтверджувало унікальність споруди (Полин, Кубышев 1997, с. 18). Цей випадок також підтверджує те, що більша кількість перемичок зазвичай поєднується з іншими нестандартними проявами у надкурганній архітектурі. У 27 курганів з ровами перемички не простежувались. Їх відсутність, на думку Ю. Болтрика, може бути

пояснена тим, що в деяких випадках рови виривались після спорудження насипу, отже, у перемичках не було необхідності (Болтрик та ін. 1985, с. 45).

3.2.2. Знахідки на поверхні курганів

Знахідки на поверхні та периферії курганів були зафіксовані в 50% випадків. Найбільша концентрація поховального інвентарю помітна біля перемичок у кільцевих ровах. Серед усіх простежених знахідок, в 36,8% випадків вони розташовувались в насипу чи крепіді, в 63,2% – в заповненні ровів, зокрема, в 53,2% – біля перемичок. Знахідки в ровах переважно склалися з кісток тварин, уламків керамічних і кам'яних виробів. Натомість, більшість виробів з металів розташовувались в насипу, часто над вхідною ямою поховання, а в ровах зрідка зустрічались лише вістря стріл. Суттєва різниця між розташуванням знахідок відповідно до сторін світу не простежується, проте кістки тварин, зокрема, черепи частіше зустрічались біля західної перемички.

Кісткові рештки тварин на поверхні курганів було зафіксовано у 32,3% комплексах (Табл. 5). Проте, лише для чотирьох могильників (Якимівка, Вовчанське, Володимирівка та Сивашське) доступні остеологічні висновки зооархеологів (Секерская 1985, с. 101–102, Журавлев 1988). Видова приналежність решток була зазначена авторами розкопок для 63,6% знахідок.

У насипах і ровиках кількість кісток коней істотно перевищувала решту видів тварин. Найрідкіснішими були знахідки кісток овець, диких свиней та биків. Винятком є Передерієва Могила, де разом з рештками коней знайдені кістки як дрібної, так і великої рогатої худоби (Моруженко 1992, с. 68). Також на території кургану Володимирівка 1 в Утлюцькому міжріччі знайдено череп та зуби собаки чи вовка (Полин, Кубышев 1997, с. 22).

Тип кісток визначений для 51,1% знахідок у цій вибірці. Найбільш поширеними були кістки черепа, цілі чи фрагментовані (щелепа, зуби). Довгі

трубчасті кістки кінцівок також становлять суттєву, хоч і меншу частку. Часто вони розташовувалися на поверхні кургану разом із черепами (Зарайская, Привалов 1992, с. 130).

Кістки людей поза контекстом супровідних поховань не були простежені у насипу чи ровах. Винятками є курган Давидівка 4 і курган біля с. Володимирівка, розкопаний М. Веселовським. В обох цих випадках людські кістки, ймовірно, виявилися там випадково: у першому випадку внаслідок руйнування поховання епохи бронзи, у другому – пізнішого пограбування (Кубышев та ін. 1983, с. 111; Яценко 1956, с. 163).

Окрім кісток тварин, поширеним типом знахідок були уламки керамічного посуду, насамперед амфор (Табл. 7.1). Вони присутні у майже 30,6% курганних комплексів Приазов'я. Зазвичай, залишки амфор знаходилися у вигляді дрібних фрагментів стінок, тоді як ліпні посудини – цілими розвалами (Кубышев, Полин 1997, с. 23; Кубышев та ін. 1985, с. 80). Найчастіше у складі тризни знаходилися червоноглиняні амфори, але через сильну фрагментацію більш детальні визначення наводилися в публікаціях вкрай рідко. На пам'ятках Кременівка 7, Володимирівка 1, а також у східному лазі кургану Кара-Тюбе переважали гераклейські амфори та амфори типу Солоха 1 (Полин, Карнаух 2012, с. 121–122; Кубышев, Полин 1997, с. 23; Болтрик 1993, с. 190). У цьому відношенні відрізняється тризна в насипі кургану Федорівка 1, де були знайдені уламки восьми Хіоських та восьми амфор з рюмковидними ніжками (Кубышев та ін. 1978, с. 65–67).

Вироби з каменю вкрай рідко зустрічалися на поверхні курганів (8,6%) і майже ніколи – самостійно (Табл. 7.3). Вони представлені в першу чергу блюдами, а також розтиральниками і зернотерками. Винятком є знахідка «пращового» каменю в ровику кургану Охримівка 1 (Кубышев та ін. 1985, с. 71).

Також на поверхні комплексу Кременівка 7 серед інших предметів знайдено фрагмент оселка з пісковика (Полин, Карнаух 2012, с. 123).

Металеві вироби хоча й зустрічаються у 9,8% Приазовських курганних пам'яток, досить складно узагальнювати через їх невелику кількість (Табл. 7.2). Доволі типовими для рядових скіфських курганів є поодинокі знахідки бронзових наконечників стріл. До рідкісних предметів, які могли використовуватись на завершальному етапі поховальної церемонії, належать золоті конусоподібні предмети, також відомі як “великі ворворки”. Їх термінологічне визначення та функціональне призначення є предметом тривалих дискусій серед дослідників (Болтрик 1996, с. 104–109, Алексєєв 2003, с. 214–218, Мурзин 2018, с. 131–136, Гуляєв 2019, с. 172–184, Полидович 2023). У Приазов'ї знайдено лише два екземпляри цих предметів. Перший – відомий декорований “шолом” із крєпиди Передерієвої Могили. Інший, менший за розмірами предмет, виявлений в центральному похованні кургану Шелюги 8. В останньому випадку вона знаходилась під шаром камки, в 1 м від центру кургану. Той факт, що вони найчастіше знаходилися не в похованні з особистими речами небіжчика, а на поверхні кургану чи у вхідних ямах, свідчить про те, що вони, найбільш ймовірно, використовувалися під час одного з обрядів тризни (Demina 2023, р. 38). Поза поховальним контекстом, звертають на себе увагу знахідки казанів на скіфських пам'ятках-“святилищах” (Кравец 1993, Гершкович, Ромашко 2013, Ромашко 2015). Загалом, вироби із дорогоцінних металів зустрічаються лише в складі непересічних комплексів, таких як Ташенак, Шульгівка, Кара-Тюбе та курганів біля с. Обіточне. Більшість цих курганів значною мірою зруйновані і частина знайдених на поверхні предметів була скоріше залишками винесених з поховання скарбів.

3.3. Поховальна тризна

Поховальна тризна є найбільш поширеним поховальним ритуалом, який здійснювався на поверхні та периферії кургану. Обмеженість безпосередніх етнографічних аналогій традицій курганних поховань значно ускладнює інтерпретацію археологічних слідів цього обряду, особливо, зважаючи на його сакральний контекст, поховання, яке не дозволяє залишатись в межах винятково утилітарних пояснень. Проте, жертвна їжа та ритуальний бенкет є достатньо універсальним явищем, функціонування якого досліджувалось в різних культурних контекстах. Наприклад, антропологічне дослідження М. Дуглас “Deciphering a meal” розглядає прийняття їжі передусім в контексті зв’язку біологічних і культурних процесів. Так само як мова, їжа є інструментом для передачі певних смислів. Її значення може бути знайдено в системі повторюваних аналогій, оскільки кожен окремий випадок, це соціальна подія, яка відображає в собі структуру явища в цілому (Douglas 2002, p. 240).

Однією з інтерпретацій решток тризни, залишених у ровах та на поверхні кургану, може бути жертвоприношення, дарунком похованому або богам. Обряд поховання у скіфів за свідченнями Геродота включав у себе принесення в жертву як тварин, так і людей у випадку смерті царя. При цьому окремо Геродот описує обряд колективного споживання їжі, під час якого небіжчика мали пригощати тими самими стравами, що й живих учасників дійства (Herodotus IV, 71–73). Вперше і найбільш ґрунтовно ритуали дарування були досліджені М. Моссом у праці “Нарис про дар” (Mauss 1990). На прикладі народів Океанії він висловив ідею того, що в архаїчних суспільствах подарунок функціонував у якості договору між сторонами. Обов’язок дарувати, який супроводжувався необхідністю відповідних подарунків чи послуг з іншої сторони, був засадничим принципом правової та економічної системи цих суспільств. Зогляду на важливу

роль ритуалу дарування для живих членів суспільства, можливо також припустити, що в цей цикл могли бути залучені і померлі. Так, покійна особа могла залишати по собі певну власність, якою для кочовиків могла бути земля чи худоба, отже баланс обміну мав бути відновлений відповідним даруванням йому як поховального інвентарю, так і самого кургану (Geary 1995, p. 78).

Інший важливий аспект ритуалу тризни полягає саме в колективному єднанні живих із померлим. Розділення трапези це завжди подія між близькими, друзями чи гостями, значення якої – об'єднання учасників (Douglas 2002, p. 236). Ритуал “братання”, зображений у скіфському мистецтві, наприклад, на золотій платівці з кургану Куль-Оба, полягає саме у споживанні разом вина. Відновлення колективних зв'язків у громаді стає особливо важливим під час проведів померлого у потойбічний світ. Між сакральною подією поховання та поверненням до буденного мала відбутись подія, святкування, після якої стає можливим встановлення нових зв'язків і повернення до звичайного ходу життя. Проте, символізм ритуалу не обов'язково має бути зрозумілим, навіть для його учасників, а його виконання є безумовною метою самою по собі, коли він стає культурною практикою.

3.3.1. Склад тризни

Серед скіфських пам'яток у Приазов'ї сліди поховального бенкету (кістки тварин і залишки посуду) зафіксовані на 79 курганах, що складає майже половину від усієї вибірки. Враховуючи ту обставину, що під час масових розкопок курганів, тризна з великою ймовірністю могла залишитись непоміченою або незафіксованою, ця кількість вказує на високий ступінь поширеності цього ритуалу у скіфському суспільстві. Тризна влаштовувалася як під час спорудження нового насипу, так і для впускних поховань у кургани доби бронзи. Кількісно перші суттєво переважають: 62 випадки у скіфських курганах

та 17 у більш ранніх, але у перерахунку на загальне співвідношення основних і впускних поховань у вибірці, спостерігається рівномірний відсотковий розподіл тризн між пам'ятками цих двох типів (Рис. 45).

Серед усіх знахідок найчастіше залишки тризни виявлені у заповненні рову, передусім біля перемичок, що свідчить про уніфіковану традицію на території усього Приазов'я. У ситуації, коли насип кургану оточено крепідою, місце розташування тризни було пов'язане із нею. У шести таких випадках знахідки простежені в підмурівках кільця крепіди, а також серед каміння на її поверхні. Натомість, кількість тризн, знайдених під крепідою є наслідком того, що вона надійно захищала залишки обряду від зовнішніх впливів. Здійснення ритуальної трапези біля розривів ровиків характерне для скіфських поховальних пам'яток. Цей феномен тісно пов'язаний із символізмом рову як кордону між світом живих і мертвих, поєднаних у місці перемичок (Ольховский 1991, с. 176).

Якщо розглядати зв'язок між ровом і тризною в контексті “лімінальної тріади” (Genper 1960, p. 11; Robben 2004, p. 213–223), спорудження кургану, іноді досить тривале, було для всіх учасників часом, коли вони перебували в сакральному стані. Через перехідний етап проходили як небіжчик, якого мали підготувати до потойбічного життя, так і сама спільнота. Це, зокрема, ілюструється згадкою Геродота про необхідність очищення після завершення будівництва кургану (Herodotus IV, 73). Тоді як поховальний бенкет окреслював фінальну межу, закінчення трансформативного етапу і перехід у фазу інкорпорації: утвердження нового стану речей і повернення до звичайного плину життя. Те, що сліди цієї події найчастіше фіксуються у рові та місцях його розривів, підкреслює його значення не лише як просторової, але й часової межі.

Залишки тризни найчастіше представлені уламками амфор і кістками тварин, рідше кам'яними блюдами і розтиральниками, а також слідами вогнищ (Рис. 46). Усі ці артефакти відображають церемонію, в якій мало відбуватися

вживання напоїв, а у випадку з грецькими амфорами – більш конкретно – вина, та споживання м'яса жертвних тварин. Проте, аналіз знахідок також свідчить, що окрім безпосередньо трапези, під час тризни відбувались й інші ритуальні дії. У переважній більшості випадків амфори представлені поодинокими фрагментами і лише в окремих випадках на місці тризн були знайдені рештки, що склали б цілу посудину.

Переважають кінських черепів, кісток нижньої щелепи й зубів та їх положення у певно визначених місцях біля перемичок ровиків або на поверхні кріпиди свідчить про те, що ці тварини, принаймні їх голови, несли в собі додаткове сакральне значення, а не були лише жертвою їжею. У цьому відношенні однією з найбільш виразних пам'яток є курган Шевченко 1 г. 2. Залишки тризни у вигляді чотирьох кінських жертвоприношень знайдені на каменях кріпиди на поверхні насипу. Вони були розташовані в один ряд по лінії північ–південь на відстані близько 1 м один від одного та були звернені на захід. Два з них представлені черепами, одне черепом і кінцівками та ще одне кінцівками. Місце тризни знаходилося над східним краєм основної поховальної камери, у якій кількість похованих людей налічувала чотири особи, що дорівнювало кількості жертвних коней. Положення небіжчиків головою на схід також співвідносилось з розташуванням кінських решток на поверхні. Н. Зарайська та О. Привалов зазначають, що обряд укладення під час тризни голови тварини на її кінцівки відомий ще в зрубний час, однак, тоді найчастіше використовувались рештки бика, у той час як для скіфських пам'яток більш характерними були коні (Зарайская, Привалов 1992, с. 118–156; Березанская та ін. 1986, с. 57).

Інші кістки у тризні найчастіше належали дрібній рогатій худобі, вівцям або козам. Показово, що в Приазовських курганах тваринний склад майже не відрізняється у різних за багатством та розміром курганах (Деміна 2021, с. 63).

Як правило, в ієрархічних суспільствах їжа та статус тісно пов'язані. Заможні верстви населення мають доступ до більшого різноманіття їжі через надлишок виробництва, а також через кращий доступ до імпортованих товарів. У випадку з одним із найбільших курганів – Мелітопольським, тризна взагалі не була простежена дослідниками, небагато інформації також є про тризну Бердянського кургану. Це ймовірно, пояснюється розташуванням пам'яток на території міст і активною забудовою їх поверхонь і околиць. Винятком є насип Передерієвої Могили, у крепіді зафіксована велика кількість кісток різних видів тварин: корови, коня, вівці (Моруженко 1992, с. 68).

3.3.2. Значення коней у поховальному ритуалі скіфів

Кістки тварин часто є єдиними залишками поховального бенкету, що пояснюється не лише їх кращим станом збереженості, але й фундаментальною важливістю тварин у житті скотарських суспільств. Відновлення рівноваги в процесі похорон та інших обрядів переходу досягалося передусім завдяки ритуалу жертвоприношення. На думку О. Фіалко та Ю. Болтрика, розташування решток коней в кургані відносно могили людини та кількість особин визначалася їхньою роллю у поховальному ритуалі (Болтрик, Фіалко 2005, с. 254). Вони розрізняють декілька таких ролей:

- коні-перевізники, які мали супроводжувати і захищати свого власника на шляху до потойбіччя. Як правило, їх ховали в окремій могилі у повному спорядженні, а їх кількість відповідала кількості людей у центральному похованні;

- коні “головного сідла” з “особистої стайні” померлої особи, що вирізнялися особливо коштовним оздобленням. Вони також могли бути поміщені в центральну могилу;

- коні-підношення, до яких належали особливо численні жертвопринесення коней. Такі кургани з понад сотнею тварин зустрічаються на найдавніших скіфських стоянках Сибіру і Кавказу. Для Причорномор'я кількість коней, навіть у найбагатших курганах, не перевищувала 16;

- коні в тризні, що були залишками похоронного бенкету, які зазвичай знаходять у курганних ровах;

- коні-“стражники” з розповіді Геродота про масове жертвопринесення коней через рік після поховання. Вони також мали розташовуватися на периферії кургану.

Продовжуючи гіпотезу про зв'язок розташування решток тварин та їх ролі в поховальному обряді, варто порівняти кістковий склад знахідок на поверхні курганів і в складі напутньої їжі в похованні. В другому випадку кістки зазвичай знаходилися на дерев'яному підносі, в голові чи ногах покійника, або ж у бронзовому казані. Найчастіше вони склалися з кісток тулуба: лопаток, ребер, хребців, і кінцівок або цілого скелета невеликої тварини, наприклад, ягняти. Хоча кількість знайдених у похованнях кісток коней залишається досить високою, у співвідношенні переважають рештки дрібної рогатої худоби. Також суттєво зростає відсоток великої рогатої худоби, хоча у багатьох випадках точна ідентифікація та розрізнення кісток коня і бика, на жаль, не відбувалося.

Аналіз кісток тварин, зроблений на підставі визначень кісткових останків, свідчить про значний статистичний взаємозв'язок між видом тварини та її розташуванням. Для перевірки цієї гіпотези був застосований критерій хі-квадрат – поширений в археології метод вивідної статистики, що дозволяє зробити висновки на підставі категоріальних даних. Оскільки кількість спостережень у зазначених звітах ледве перевищує допустимий рівень для коректного використання цього методу, для підтвердження його результатів були додані дані щодо кісткових решток тварин у звітах і публікаціях, в яких

значалося або було визначено (наприклад, за кількістю черепів) мінімальну кількість виявлених особин.

Для порівняння взяті кістки коней, великої та дрібної рогатої худоби, кількість яких була достатньою для використання критерію Пірсона. Кістки собаки/вовка, а також птахи, хоч і були присутні на пам'ятниках, але в незначній кількості. Результати перевірки гіпотези незалежності цих параметрів ($\chi^2 = 37.6$, $p = 8.9e-06$) підтверджують припущення про особливе значення жертвоприношень коней у ровиках і насипу (Рис. 47). У той час як напуття їжа краще відображає дієтичні уподобання кочівників у скіфський час, переважання черепів коней поблизу курганних перемичок є вагомим свідченням на користь існування сакральної категоризації тварин у скіфів. Деякі тварини могли підходити “для столу, але не для вівтаря” (Douglas 2002, 242), тоді як коні були не тільки їжею, але й жертвовною твариною і отже займали найвищу ланку в ієрархії сакральності.

З точки зору етнографії, особливе значення коней простежується в поховальному обряді народів Сибіру й Північного Кавказу, які могли зберегти релікти скіфських традицій (Текуева, Нальчикова 2019, с. 26–33; Бубенок 2021, с. 131–142). Так, вже у ХХ ст. у тувинців зберігався звичай після завершення поховання залишати коня біля могили на певний час, або об'їжджати довкола неї. Подібний обряд існував і у осетинів, де окрім цього, у коня відрізалися частина гриви або кінчик вуха. На думку дослідників, такі звичаї могли замінювати жертвоприношення коня в умовах економічної доцільності (Бубенок 2021, с. 139). Отже, зуби або кінська вузда в скіфських похованнях також могли відігравати схожу роль.

3.4. Курганні парні комплекси

Не зважаючи на складність і тривалість, спорудження курганного насипу, вірогідно, мало супроводжувати кожне поховання. Проте ці місця могли функціонувати й поза контекстом похорон і мати не винятково меморіальну функцію, а й більш широке культове призначення, відіграючи роль своєрідного церемоніального центру громади кочовиків (Берестнев 2008, с. 8–9).

В окремих випадках курган і тризна утворювали парний комплекс, який складався з двох курганоподібних споруд. Так, разом із курганом Шевченко 10 досліджено ще один ледь помітний курган без слідів поховання. Його оточував кільцевий ровик з двома перемичками, в заповненні якого знайдені фрагменти ліпної посудини скіфського часу і деревне вугілля. Близькість пам'ятки до кургану і відсутність поховання дали дослідникам підстави припустити, що вони входили до єдиного комплексу (Моруженко та ін. 1981, с. 38). Інші два парні комплекси біля сіл Кременівка і Якимівка відрізняються тим, що не були стандартними поховальними пам'ятками. Тим не менше, їх структура і розташування близькі до пар пам'яток курган–тризна. У першому комплексі на площі кургану 7 були знайдені численні предмети, зокрема, кістки тварин. Його поверхня майже повністю розорана і по колу оточена кільцем гранітного кромлеха з розривами в південній та північній частинах (Братченко та ін. 1978, с. 25–27). Знахідки були сконцентровані в центральній частині, в ґрунті насипу. Представлені вони передусім кістками, а саме зубами вівці чи кози і трубчастими кістками інших тварин зі слідами зрізів. Їх супроводжували фрагменти амфор і ліпних посудин, кам'яний брусок, залізна пряжка і бронзові дзеркало, кінський пластинчастий налобник та литий казан (Братченко та ін. 1978, с. 25–27; Полин, Карнаух 2012, с. 119). На думку С. Поліна та Є. Карнауха, курган 7 був місцем проведення поминальної тризни, сліди якої після закінчення вкрили шаром

каміння. Вони вбачають в цьому схожість із тризною Александропольського кургану, довкола решток якої був збудований кільцевий вал (Полин, Карнаух 2012, с. 126). Натомість, Я. Гершкович та О. Ромашко запропонували інтерпретувати цю пам'ятку в якості святилища Ареса, де курган 7 був місцем зберігання культових предметів і жертвоприношень (Гершкович, Ромашко 2013, с. 71). Аргументи, які дослідники наводять на користь цього, включали в себе обособлене розташування, строгу широтну орієнтацію, знахідки навмисно пошкоджених речей і конструктивні рішення, спрямовані на систематичне щорічне використання пам'ятки. Водночас дослідники визнавали, що Геродот, описуючи скіфські жертвоприношення Аресові, згадував споруду з гори хмизу, а не каміння, але пояснювали цю суперечність браком деревини в Кальміуському степу, а також неможливістю археологічно простежити наявність подібної споруди, яка могла розташовуватись на поверхні платформи кургану 5 (Гершкович, Ромашко 2013, с. 70–71). Натомість, датування амфор С. Поліним дало йому підстави стверджувати, що ці пам'ятки були синхронними і відображали одноактну ритуальну подію (Полин 2014, с. 590–599).

Кургани 7 і 8 біля с. Якимівка є дещо менш відомими прикладами вірогідних парних культових комплексів. Вони були розташовані поряд один з одним, окремо від інших курганів групи. Обидва оточували схожі за розмірами рови. Кам'яних конструкцій чи інших споруд на території пам'ятки простежено не було, що могло бути пов'язано з інтенсивним розорюванням. На поверхні першого кургану знайдені залишки амфор і ліпної кераміки скіфського часу зі слідами кіптяви та золи. У межах рову другого знаходилися декілька фрагментів кісток тварин. Культурну атрибуцію пам'ятки ускладнює датування уламку стінки амфори та ручки червоноглиняної посудини межею н. е. Проте, не виключено, що скіфський культовий комплекс міг використовуватись і у пізніший час (Болтрик та ін. 1984, с. 23–24).

Отже, хоча достовірні джерела про функціонування курганів в якості святилищ або проведення на їх місці повторних споминок, описані у Геродота, принаймні на території Приазов'я – вкрай обмежені, спостереження в ширшому регіоні Причорномор'я свідчать про існування щонайменше двох типів парних пам'яток: курганів із зовнішніми тризнами та непоховальних парних комплексів. Хоча основною відмінністю між цими типами є відсутність поховання в другому випадку, обидва зазвичай мають подібні кільцеві конструкції, передусім рови. Також, одним із ключових феноменів, пов'язаних із усіма типами курганних споруд, були рештки жертвоприношення тварин і ритуальних бенкетів.

РОЗДІЛ 4. ДИНАМІКА ТА ЗМІНИ У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ СКІФІВ ПРИАЗОВ'Я

Основні риси поховального обряду у Приазов'ї, викладені у попередніх розділах, упродовж усього періоду існування скіфських пам'яток були досить сталими. Їх варіативність обумовлювалась передусім хронологічними, соціальними та географічними чинниками. Метою цього розділу є аналіз характеру змін відповідно до цих параметрів, а також ролі кургану в передачі культурних норм та пам'яті.

4.1. Хронологічна динаміка

Хронологічна ідентифікація скіфських курганів Приазов'я здійснена у 69 випадках. Датування більшості поховань було ускладнено значною пограбованістю і відсутністю надійних хроноіндикаторів. Поширеність у комплексах IV ст. до н. е. античної кераміки створює картину суттєвого переважання серед датованих пам'яток поховань цього часу. Проте, навіть враховуючи цей фактор вибірки, можна стверджувати, що ситуація у Приазов'ї була подібною до сусідніх територій і більша кількість поховань виникла саме у цей час. Для скіфських курганів регіону характерна одночасність всіх поховань у комплексі. До окремих винятків належать курган Тащенак, Західна могила у якому найімовірніше була зроблена пізніше, а також Вовчанське 8 з різночасово датованими похованнями 1 і 2 (Полин 2014, с. 228; Полин, Дараган 2019, с. 225). Навіть досить широкі хронологічні діапазони в межах століття дозволяють прослідкувати динаміку у характері поховального обряду на території від початку її освоєння. Для того, щоб врахувати регіональний контекст змін,

пам'ятки басейну річок Кальміус (Рис. 48), Берди (Рис. 49) та Північно-Західного Приазов'я (Рис. 50, 51, 52) розглянуті окремо.

4.1.1. Пам'ятки VI-V ст. до н.е.

Хоча скіфські поховання доби архаїки відомі у Приазов'ї, усі вони винятково одиничні та здійснені в курганах доби бронзи. На присутність скіфів тут у цей час вказують також випадкові знахідки бронзових вістер стріл, зокрема новочеркаського типу, в околицях Кам'яної Могили та на лівому березі р. Молочна. (Махортых, Джос 2017, с. 197). Проте, найбільш ранньою дослідженою пам'яткою є поховання біля с. Костянтинівка, в якому знайдений комплект кістяного і бронзового кінського обладунку у звіриному стилі (Либеров 1951, с. 143). Псалій належить до типу рогоподібних трьохдирчастих за типологією О. Могилова, поширених на території усїєї Скіфії, серед іншого на Кавказі, і датується ранньоскіфським часом (Могилов 2008, с. 26, Техов 1970, рис. 10. 6, 7). Бронзова бляшка із зображенням зайця стилістично подібна до кінського розподільника з кургану Басівка 482 (Ильинская 1968, табл. XXVII. 31, 32), що дозволяє сумарно звузити дату поховання до другої половини VI ст. до н. е. (Гречко 2012, рис. 17. 2). За кістяними деталями лука і вістрями стріл до VI ст. до н. е. дослідники також відносять поховання в Новоолексіївці Херсонської області (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 105–106). Ще два поховання, Новопилипівка к. 17 п. 9 та Ногайськ к. 3, могли бути здійснені у VI ст. до н.е., проте їх хронологічна ідентифікація більш ускладнена браком джерел. Спільною рисою ранніх поховань є відсутність поховальних споруд: усі були зроблені у насипах курганів доби бронзи. До найбільш поширених функціональних

категорій інвентарю належать передусім предмети озброєння та кінського обладунку.

Скіфські курганні могильники у Приазов'ї датуються не раніше, ніж V ст. до н.е. У цей час найбільш активно освоюється територія басейну р. Кальміус (Рис. 53) та в меншій мірі – верхів'я р. Молочної.

Поховання у Маріуполі та Шевченківському могильнику датуються дослідниками широко в межах V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 81). Насипи курганів у другому збереглись краще, оскільки були вкриті потужними крєпідами, що можна скоріше пояснювати не хронологічною, а географічною особливістю. Кільцеві надкурганні конструкції, ровики та кромлехи не були простежені. Серед них переважають споруди у простих ямах I типу. Поховання у камерах, хоча і рідкісніші (Шевченко к. 3 п. 1), також зустрічаються одночасно із ямами. Середня площа поховань складає 6,23 м², хоча найчастіше в кургані була похована лише одна особа. Єдине колективне поховання у кургані Шевченко 1 г. 2 складалось із чотирьох осіб (отже становило 2.3 м на одну особу). Для частини ям (Маріуполь к. 6 п. 1, Шевченко к. 10 п. 1, Шевченко г. 2 к. 1 п. 1) характерні господарчі підбої, в яких знаходилась супровідна їжа і посуд. Орієнтація похованих винятково широтна, головою найчастіше у східному напрямку. Характер комплексів був виразно воїнським: усі поховання супроводжувались зброєю та захисним обладунком. Панцир нерідко покладений під тіло похованого або одягнений на нього (Маріуполь к. 6 п. 1, Шевченко к. 10 п. 1, Шевченко г. 2 к. 1 п. 1). У частині випадків він був розкладений або розвішаний в окремому секторі разом зі зброєю. Для пам'яток V ст. до н.е. у регіоні помітна порівняно значна кількість клинкової зброї. Обоє похованих у Маріуполі супроводжували довгі мечі, а в к. 6 – два: довгий під тілом і короткий за правицею. У Шевченківському могильнику зустрічаються знахідки бойових ножів (Шевченко г. 2 к. 1 п. 1), а також залізного леза, ймовірно, від меча

(Шевченко к. 10 п. 1). Окрім цього, для цих комплексів притаманні знахідки списів та сагайдачних наборів. Про воїнській статус похованих можуть також свідчити знахідки одиночних стріл у тілі (найчастіше біля хребців, тазу та колін). Більшість поховань (усі, окрім Маріуполь к. 7) супроводжувались кістками тварин, переважно коней, але також малої рогатої худоби. Рештки великої рогатої худоби не були зафіксовані в жодних курганах V ст. у Приазов'ї, що свідчить про те, що в цей час ці тварини не відігравали значної ролі у поховальному ритуалі. В кургані Маріуполь 6 біля кісток простежені залишки вогнища, а також яєчна шкаралупа і річкові мушлі. У похованнях у ямах для їжі відводилась господарча ніша, тоді як у катакомбі кургану Шевченко 3 скелети коней знаходилися біля входу в камеру. Проте, кістки в останньому скоріше слід розглядати не як напутню їжу, а в якості захоронення коня у камері разом із господарем. На користь цього свідчить та обставина, що на відміну від інших, тут знаходилися рештки цілої тварини без ножа, проте із фрагментами навмисно пошкодженої вузди (Зарайская, Привалов 1992, с. 147). Окрема кінська могила із гнuzданим конем знайдена лише в кургані 1 Шевченко г. 2. Античні імпорти в цих курганах представлені передусім посудом і прикрасами. Амфори у похованнях зустрічаються нечасто і лише уламками. У ніші кургану 1 Шевченко г. 2 поруч із їжею знаходилися бронзові сито і черпак. Більш специфічною особливістю набору посуду серед цих поховань є дерев'яні чаші з металевими, переважно золотими, накладками. Прикраси у похованнях представлені передусім металевими браслетами та персями. Загалом, усі комплекси Шевченківського могильника збереглися лише частково внаслідок пограбувань, що може обумовлювати часткову збереженість найбільш коштовних речей. Лише у одного похованого (в кургані 1 Шевченко г. 2) простежено одяг, прикрашений золотими нашивними платівками. Серед інших прикрас виділяється бронзова лита бляха у вигляді голови лося в кургані Маріуполь 7.

Західніше скіфські пам'ятки V ст. до н. е. представлені курганами в гирлі р. Обитічна, у верхній течії р. Молочна і першими похованнями в Утлюкському межиріччі. Враховуючи ширші географічні межі, тут картина поховального обряду є більш неоднорідною. Хронологічна ідентифікація курганів Обитічної та Корсаку ускладнена давністю їх розкопок, проте в цілому дослідники погоджуються з датою не пізніше кінця V ст. до н.е. (Яценко 1956, с. 164; Ольховский 1991, с. 18; Гречко 2017, с. 81). Також, на жаль, інформація про архітектурні характеристики цих поховань є вкрай поверхневою, а сильна зруйнованість не дає можливості впевнено судити про типи споруд. Проте, судячи з їх розмірів та кількості знахідок золотих прикрас, вони відносились до досить заможних комплексів. Подібно до Кальміуських пам'яток, насипи кургану 6 і кургану біля с. Володимирівка оточували кам'яні крєпиди, а самі поховання, найімовірніше, були зроблені у ямах. Хоча після численних пограбувань предмети озброєння, окрім вістер стріл, майже не збереглись, більшість поховань містили інші атрибути, притаманні воїнським комплексам: золота нашійна гривна, сліди казана, великий набір кінської вузди і золота застібка від сагайдака. Остання була знайдена у впускному скіфському похованні кургану доби бронзи (№3), який, можливо, був найбільш раннім у групі (Яценко 1956, с. 11).

У той самий час в Дніпро-Молочанському межиріччі переважають рядові воїнські поховання. Усі вони зроблені в окремих курганах та, на відміну від попередніх, найчастіше у підбійних спорудах, хоча серед них вже зустрічаються і бездромосні катакомби інших типів. Положення тіла небіжчиків зберігає широтну орієнтацію з переважанням східного напрямку. Поховання, як правило, одиночні, за винятком кургану Вовчанське 8, в якому знайдені рештки принаймні двох осіб. Усього в цьому кургані розташовувались шість, ймовірно, різночасових поховань. Схожа ситуація спостерігається у кургані Вовчанське 15, де разом із похованням V ст. до н. е. в кургані пізніше були поховані жінка і

підліток. Нетиповим для цієї території комплексом є курган Шелюги 8, який дослідники за знахідкою золотого виробу датують V ст. до н.е., хоча зазначають, що дата має бути уточнена (Кубышев, Куприй 1992, с. 154; Алексеев 2003, с. 197). Центральне поховання у ньому здійснене в овальній ямі із заплічками. Окрім нього, на периферії кургану простежена ще одна споруда, яка за свідченнями дослідників, була кенотафом скіфського часу (Кубышев, Куприй 1992, с. 152). Не виключено також, що, враховуючи рідкість скіфських кенотафів, вона могла супроводжувати основний комплекс і мати культову функцію. До інших статусних атрибутів основного поховання належать знахідки біля перекриття під камкою золотих гривни і великої ворворки, а також, ймовірно, обнесення кургану крєпідією, нетипове для місцевих рядових поховань. Інвентар решти поховань цього часу у регіоні переважно не містить коштовних предметів декору і прикрас. Античні імпорти також доволі рідкісні. У цьому відношенні помітно відрізняється центральне поховання кургану Вовчанське 8, в якому були знайдені червоноглиняний лекиф і сіроглиняний кухоль, а також рештки золотих нашивних прикрас одягу. Загалом, серед предметів інвентарю більшості поховань переважає зброя, хоча на відміну від попередніх – майже відсутній захисний обладунок. Найбільш поширеним видом зброї є списи, але також зустрічаються поховання з мечами. У кургані Вовчанське 15 два списи і меч були встромлені в стіни в протилежних кутах поховальної камери. Подібним чином зафіксований спис у скіфському похованні кургану Високе. У ньому ж була знайдена єдина дерев'яна чаша із золотим плакуванням та залізний довгий меч. За співвідношенням типів стріл найближчою аналогією комплексу є поховання у кургані Мала Цимбалка (Алексеев 1995, рис. 1). Згідно з хронологічною схемою Д. Гречка останній відноситься до підгрупи 2В (Гречко 2019), а поховання у с. Високе можна датувати останньою третиною V ст. до н. е.

4.1.2 Пам'ятки IV ст. до н.е.

Межею V-IV ст. до н.е. датується найбільший курган у басейні Кальміусу – Двогорба Могила. Хоча стан центральної катакомби на момент розкопок не дозволяв оцінити багатство комплексу, численні знахідки амфор в супровідних похованнях та масштаб надкурганних споруд були унікальними в регіоні. Ймовірно, до заможних комплексів першої половини IV ст. до н.е. відноситься й Передерієва Могила, в кrepidі якої знайдений золотий конусоподібний предмет. Архітектурні характеристики Двогорбої та Передерієвої Могили є виразно відмінними. Якщо в першій поховання зроблені у притаманних елітним комплексам IV ст. до н.е. катакомбах, то в другій – у ямі з дерев'яними перекриттями. Помітно, що з цього часу у регіоні припиняють функціонувати скіфські могильники. Лише у другій половині століття тут з'являються окремі одиничні скіфські впускні поховання в курганах доби бронзи (Білоярівка к. 5 п. 1, Хомуш-Оба к. 1 п. 2). В обох випадках в речовому супроводі і облаштуванні простору поховань помітні східні впливи. У Білоярівському комплексі до синкретичних рис дослідники відносять поєднання предметів озброєння та дзеркала, присутність декількох вапнякових плит у інвентарі та розташування напутньої їжі в ногах (Зарайская 1991, с. 95). Останнє зустрічається й у скіфських похованнях, проте переважно у жіночих комплексах. Поховання в кургані Хомуш-Оба за речовим супроводом датується другою половиною – кінцем IV ст. до н. е., Унікальна для регіону архітектура поховання у дромосній катакомбі також ріднить його з пам'ятками східних кочовиків останньої третини IV ст. до н. е. Залізні сагайдачні гачки, подібні до знайденому у похованні, є більш типовими для скіфських пам'яток Подоння (Гуляев 1969, с. 125–127, Савченко 2004, с. 229), тоді як західніше зустрічаються переважно у пізніших

комплексах кінця IV-II ст. до н.е. (Синика, Тельнов 2014, с. 182–183). Окрім нечисленних поховальних пам'яток у цей період тут з'являється Кременівський комплекс, який міг тривалий час функціонувати в якості культової споруди. За спостереженнями Д. Гречка, з другої половини IV ст. до н.е. пам'ятки на території Донбасу та Кальміусу є близькими поховальним комплексам Подоння та Прикубання і позначають північно-західну межу поширення східних кочовиків (Гречко, Карнаух 2011, с. 3).

На Приазовському узбережжі між Кальміусом і Молочною в цей час спостерігається схожа ситуація: тоді як у гирлі Обитічної кургани перестають зводитись, на межі першої–другої чверті IV століття над Бердою виникає однойменний аристократичний курган. Єдине скіфське поховання у регіоні біля с. Ботієве не має впевненої хронологічної ідентифікації.

У той самий час велика кількість курганів з'являється на правобережжі Молочної, біля Утлюкського лиману, а також в Присивашші. Загалом 61% всіх пам'яток у Приазов'ї з визначеною хронологією належать саме до цього часу і регіону (Рис. 54). Тут помітно збільшується кількість дромосних катакомб, а поховання у ямах, у першу чергу центральні, майже зникають. Підпоховання в кургани доби бронзи досить рідкісні, проте кількість похованих в кургані суттєво збільшується. Якщо в попередні часи в кургані переважали одиночні чи групові поховання в одній камері, то тепер кількість курганів з двома чи трьома похованнями більша. Також суттєво частішають випадки парних поховань, передусім чоловік–жінка, в одній могилі. Типова орієнтація поховань залишається широтною, хоча бокові поховання, особливо в більш заможних курганах, мають тенденцію розташовуватись у напрямку центрального. Дещо збільшується кількість положень небіжчика головою на захід. Найчастіше у таких похованнях знаходилась жінка, сама чи в парі з чоловіком, тому не виключено, що орієнтація небіжчика могла мати гендерний контекст. Проте,

цілком поширені також і жіночі поховання головою на схід. Дещо змінюється розподіл поховань за площею та глибиною. Площа поховальних камер зменшується експоненційно: більша частина поховань має площу менше 10 м², проте невелика кількість споруд суттєво збільшується. Схожа картина, із ще виразнішим розривом між маленькими і великими спорудами, спостерігається якщо врахувати повну площу поховання, разом зі схованками, дромосами та іншими додатковими приміщеннями. У той самий час глибина поховань приймає більш нормальний розподіл: більшість поховань знаходиться на глибині від 2 до 4,5 м, проте помітна кількість менш глибоких могил, відсутніх раніше, а також і надзвичайно глибоких споруд, до 15 м. У цілому подібна ситуація стосується й архітектури курганного насипу. Для більшості комплексів характерна стандартизація і спрощення одночасно з виокремленням винятково складних курганів, спорудження яких вимагало значної концентрації зусиль і ресурсів громади. Більша частина знахідок бойового обладунку також походить із цих поховань, тоді як загалом частка зброї і броні серед поховального інвентарю дещо зменшується. У рядових похованнях найбільш поширеними знахідками захисного обладунку є бронзові набірні пояси. Залізні лускові та пластинчасті панцирі, як правило, є обов'язковим атрибутом лише найзаможніших воїнських поховань (Мелітопольський, Шульговка, Бердянський). В менших курганах вони зустрічаються значно рідше. Яскравим прикладом подібного рядового комплексу є курган Долинське 3. Непотривоженим залишилось одне з двох поховань (№2), проте обидва мали виразний воїнський речовий супровід та, ймовірно, були зроблені одночасно. У похованні 2 небіжчик із срібною з позолотою гривною лежав на розгорнутому залізному пластинчастому панцирі. Іншими рідкісними знахідками у похованні були бронзовий казан та чорнолаковий канфар. Зліва від небіжчика знаходився сагайдачний набір вістер, а праворуч – два списи.

Загалом, в складі озброєння в усіх похованнях починає суттєво домінувати зброя дистанційного бою. Стріли зустрічаються в більшості поховань, проте в більше, ніж 60% їх кількість не перевищує десяти, а 22% налічують лише одне вістря. Кількість стріл, а також їх використання в якості прикрас та амулетів, дозволяє припускати, що знахідки стріл не завжди можна визначати як зброю. Найбільш поширеними є бронзові вістря, а залізні, кістяні та дерев'яні (Нове к. 5 п. 1, к. 6 п. 2) зустрічаються лише в одиничних випадках. Списи знаходились у більше, ніж половині поховань IV ст. до н.е. у цій вибірці. Єдиним зафіксованим випадком, коли списи були встромлені в долівку камери, є поховання амазонки у кургані Аккермень 16 п. 1, тоді як випадки їх розташування в стінах вже не спостерігаються. Порівняно із V ст. до н.е. мечі стають менш поширені та більшою мірою виступають вождівським атрибутом. У Бердянському та Шульговському курганах вони представлені парадними формами, які, ймовірно, були зроблені саме для поховальної церемонії. Проте, в окремих похованнях (Бердянський ЦМ, Володимирівка к. 3 п. 1, Новомихайлівка к. 5 п. 1) знайдені бойові сокири, відсутні тут у попередній час. Зброя та захисний обладунок найчастіше знаходяться поруч із самим небіжчиком, облаштування окремої частини камери для цього притаманне Кальміуським курганам V ст. до н. е., зустрічається рідко. Серед інших воїнських атрибутів, поширених на попередньому етапі, тут майже зникають дерев'яні чаші з коштовним плакуванням. Вони зафіксовані лише в центральних похованнях Бердянського і Мелітопольського курганів, а також в похованні 4 кургану Якимівка 3. На цьому етапі вони стають атрибутом лише багатих поховань скіфської аристократії (Сай 2013, с. 35). Натомість, суттєво збільшується кількість і асортимент декору одягу та прикрас. Найбільш часто зустрічаються набірні скляні та пастові намиста з підвісками, металеві персні та сережки. Окрім цього, поширюється одяг з нашивними золотими та бронзовими

платівками. Досить часто найбільш коштовні прикраси зберігаються в схованках, а не одягнені на небіжчика.

Кінський обладунок зустрічається у похованнях винятково зі зброєю і теж є досить рідкісним, так само як і окремі поховання коней. У рядових курганах коні разом зі спорядженням частіше поховані у вхідних ямах катакомб. Збільшується кількість великої рогатої худоби в похованнях, хоча бики та корови частіше зустрічаються в заможних курганах. Проте, різниця в тваринному складі супровідної їжі між похованнями несуттєва, більш важливим показником багатства була скоріше кількість, а не різноманіття тварин.

Значно зросла кількість знахідок дзеркал і деталей веретена. Серед пам'яток V ст. до н.е. дзеркало згадується лише в похованні кургану Маріуполь 6, проте С. Полин та М. Дараган піддають сумніву достовірність цієї інтерпретації (Полин, Дараган 2019, с. 204). Свинцеве пряслице, яке за припущенням дослідників належало жінці, було знайдено в похованні кургану Шевченко 1 г. 2 (Зарайская, Привалов 1992, с. 138). Серед пам'яток у вибірці IV ст. до н. е. дзеркала знайдені вже в 27% поховань, а пряслиця та стержні у 35%. Досить часто вони зустрічаються разом, а також з прикрасами. Також збільшується кількість імпортного металевого посуду і амфор. Проте, слід відзначити, що співвідношення комплексів із античною керамікою в цьому випадку не є репрезентативною для повної сукупності пам'яток, оскільки датування переважно здійснювалось для поховань, що її містили. Тим не менш, помітно, що цілі екземпляри залишаються передусім рідкісними атрибутами заможних поховань.

4.2. Соціальна динаміка

Матеріальна культура як “мовчазна форма дискурсу” (Vandkilde 2006, 484) тим не менш має функцію комунікування та підтримання соціальних ідентичностей. Проте, поховальний контекст обмежує можливості їх інтерпретації, оскільки поховальний інвентар не обов’язково безпосередньо відображав прижиттєвий статус похованої особи. Дж. Вайтлі запропонував три варіанти “символічного висловлювання”, яке несе в собі матеріальна культура поховань: 1) метонімічне, коли інвентар прямо відображав соціальну роль похованого (принаймні, її суспільно схвалений варіант), 2) метафоричне, що промовляло більш загальні уявлення про смерть і потойбіччя та 3) політичне/ідеологічне, яке функціонувало як засіб легітимізації владних відносин (Whitley 1995). Усі три варіанти могли існувати у співзалежності і доповнювати один одного. Тому, наприклад, аналіз можливого метонімічного значення є важливим для розуміння потенційної метафоричної чи ідеологічної функції.

Роль “воїнського” інвентаря, безсумнівно, була найбільш помітною в скіфських похованнях. Проте, разом зі зростанням рівня ексклюзивності престижних предметів в IV ст. до н.е., ймовірно, збільшується вага саме метафоричної ролі зброї як ідентифікатора високого статусу. Також, як показав хронологічний аналіз, у цей час різко збільшується різноманіття типів поховального інвентарю, що ймовірно, пов’язано з необхідністю посмертної репрезентації ширших соціальних верств.

Для проведення багатоваріантного аналізу поховань використані дані інвентарного складу комплексів. Одиницею спостереження різноманіття поховальних практик була похована особа, тому у випадках парних/колективних

поховань, артефакти розподілені між особами відповідно до їх положення на тілі. Проте, в разі якщо знахідки на момент відкриття комплексу перебували в змішаному стані (34% парних/колективних поховань), артефакти у похованні були віднесені до однієї особи (переважно дорослої, чоловічої статі).

База даних інвентарю поховань складається передусім з функціональних типів артефактів. До категорії військового обладунку належать мечі, списи, вістря стріл, кінська вузда, панцирі та пояси. Категорія прикрас складається з намистин, браслетів, перснів, сережок, нашійних гривен та аплікацій одягу. До категорії посуду та предметів споживання їжі відносяться дерев'яні блюда, ножі, ліпна кераміка, амфори та імпортна кераміка, металевий посуд, казани і чаші з металевим плакуванням. Також виділяється категорія побутово-магічних предметів, яка включає в себе дзеркала, деталі веретена/пряслиця та кам'яні плити. У більшості випадків одиницею виміру виступала мінімальна кількість зафіксованих екземплярів. Проте, композитні типи артефактів були враховані відповідно до потреб аналізу. Так, деталі панцирю, пластини чи луски, у переважній більшості належали до одного предмету і були зафіксовані відповідно. Металеві ж аплікації одягу та намистини внесені за абсолютною кількістю деталей, оскільки саме цей показник міг бути важливим для інформації про гендерну приналежність поховання, особливо у випадках, коли реконструкція оригінального розташування предметів, їх відношення до одягу та типів прикрас, була неможливою.

Оскільки частина заможних поховань із надзвичайно великою кількістю знахідок ускладнювала статистичний аналіз, для даних була проведена стандартизація з метою уникнення викидів. Методом, використаним для стандартизації, обрана геометрична інтервальна класифікація. Вона базується на створенні інтервальних класів, які мають розподіл близький до геометричного, коли невелика кількість показників мають значення суттєво більше за середнє.

Отже, не абсолютні значення, а геометричні інтервали показують рівень насиченості типів інвентарю у похованні та краще дозволяють порівняти комплекси у вибірці між собою.

4.2.1. Групи пам'яток за складом інвентарю

Аналіз асоціативних зв'язків артефактів показує присутність двох основних полюсів інвентарних наборів. Перший з них належить до “жіночих” типів артефактів, передусім дзеркал і деталей веретена. Показово, що обидва предмети частіше зустрічаються разом, аніж поодиноці. До цієї ж групи належать і кам'яні плити зі слідами пігментів. Групі притаманна також більша кількість та різноманіття типів прикрас. Серед знімних прикрас з “жіночою” групою найбільше асоціюються сережки, тоді як браслети та персні є скоріше універсальним типом. Варто зазначити також, що в похованнях з переважно жіночим інвентарем, прикраси частіше одягнені на поховану особу, а не зберігаються окремо. Наборні прикраси, такі як намиста і коштовні аплікації також самі по собі не є гендерно визначальним типом, натомість велика кількість та різноманіття варіантів мають виразну асоціацію з іншими “жіночими” артефактами. Менш сильний, але помітний зв'язок із цією групою мають ліпні посудини, найчастіше розташовані в ногах небіжчиків.

На протилежному полюсі знаходиться група артефактів пов'язана з “чоловічим” воїнським комплексом. Серед предметів озброєння найбільш виразним типом у групі є мечі та металевий захисний обладунок. Більша кількість видів зброї також є характерною для групи, так само як і більша кількість стріл, ймовірно, зібраних в сагайдаках, а не покладених окремо. Іншим типом, що демонструє виразний зв'язок з предметами озброєння є кінська вузда та відповідно, супровідні поховання коней. Подібні воїнські атрибути в частині

випадків супроводжувались предметами, що підкреслювали особливий статус похованих осіб: кубки з металевим плакуванням, нашійні гривни і казани. Останні, хоча також присутні в окремих заможних супровідних жіночих похованнях (Бердянський курган СМ), найчастіше асоціюються саме з воїнськими, та навіть вождівськими похованнями, що ймовірно, підкреслювало їхній статус “розподільника” суспільних благ.

Списи та стріли (особливо одиничні) є найбільш поширеними категоріями інвентарю у похованнях та самі по собі не є гендерно визначальними. Так, вони можуть зустрічатись як самотійно, так і в поєднанні з прикрасами та “жіночими” типами інвентарю. Останні найчастіше складають та визначають поховальні комплекси амазонок.

До нейтральних типів також переважно належать рештки супровідної їжі: ножі з дерев’яними посудинами, які найчастіше зустрічаються в парі. Натомість, інвентар пов’язаний із вживанням вина, хоча не демонструє залежності від гендеру похованих, переважно залежить від багатства інших типів інвентарю. Так, металевий античний посуд та набори амфор притаманні найбільш заможним похованням у групі як центральним, так і периферійним.

Обидва напрямки пов’язані із соціальним статусом осіб: гендер і заможність спостерігаються також в розподілі поховань за групами. Результати кластерного аналізу комплексів за типами поховального інвентарю свідчать про те, що основним принципом розподілу між наборами інвентарю був гендер похованої особи, проте відмінності всередині двох основних кластерів були передусім зумовлені рівнем багатства (Рис. 55).

- Кластер 1 складається з двох основних підкластерів та переважно представлений периферійними та/або безінвентарними похованнями. До підкластеру 1.1. (87 поховань) відносяться пограбовані, найчастіше рядові, поховання з одиничними знахідками (як правило, до двох категорій). Інвентар

поховань цієї групи характеризується невеликою кількістю стріл та кераміки. Підкластер 1.2. (31 поховання) відрізняється більшою кількістю жіночих супровідних (чи парних) поховань та поховань дітей/підлітків. Їх інвентар переважно складався з намистин, амулетів, пряслиць та бронзових знімних прикрас. Окремо виділяється група бідніших жіночих поховань зі зброєю, до якої відносилися, як правило, стріли, рідше списи.

- Кластер 2 складається з двох великих підкластерів, поділених між собою головним чином за гендерними ознаками. Кластер 2.1. включає в себе найбільш статусні та заможні жіночі поховання у вибірці. Перша група (10 поховань) – це непограбовані (або добре збережені) поховання жінок зі зброєю. Для неї характерна більша кількість функціональних категорій інвентарю, а саме поєднання прикрас, насамперед намист, та воїнських елементів. Останні представлені передусім двома, рідше одним списом/дротиками та сагайдачними наборами (в середньому близько 20 стріл). Також усі поховання цієї групи містять найбільш характерні предмети “жіночої” групи, такі як дзеркала, пряслиця чи веретена. Друга група (7 поховань) складається із заможних супровідних жіночих поховань (наприклад, Мелітопольський Г1, Бердянський СМ, Вовчанське 8 п. 2), яким притаманна найбільша кількість категорій коштовних прикрас та статусних предметів, таких як казани. Окрім цього, до цього кластеру зараховане центральне поховання в кургані Кара-Тюбе, що ймовірно, обумовлено сильною пограбованістю комплексу. Кластер 2.2 складається з трьох основних груп “чоловічих” поховань. Перша група (40 поховань) складається передусім, із рядових добре збережених поховань зі зброєю. Як правило, саме в цій групі найчастіше поєднувались списи та сагайдачні набори. Також до нього входить і частина поховань, які були пограбовані, але зберегли частину воїнського інвентарю, переважно, кінської вузди та коштовних предметів (наприклад, Передерієва Могила, Обитічна 6,

Гостра Могила). Такі поховання є найчисельнішими серед непограбованих у вибірці та, ймовірно, враховуючи частку знищених комплексів, їх реальна вага була ще більш значною. Примітно, що більшість поховань V ст. до н. е. також входять саме до цієї групи. Друга, найменша група (4 поховання), містить найбагатші “вождівські” комплекси: Бердянський ЦМ, Мелітопольський Г2, Шульговка ЦК, а також поховання Маріуполь 6. Ці поховання відрізняються найбільшою кількістю та варіативністю типів озброєння та захисного обладунку. Це пояснює чому поховання у Маріуполі також потрапило до групи за кількісними показниками, хоча відрізняється від решти хронологією та архітектурними параметрами і є ближчим до попередньої групи. Також ці поховання містять інші категорії престижного інвентарю, передусім золоті прикраси, казани та чаші з золотим плакуванням. Остання група (8 поховань) також складається із заможних воїнських поховань, проте передусім з парних чи колективних комплексів, що зумовлює дещо змішаний характер інвентарного набору.

Переважає більшість заможних поховань із “жіночим” інвентарем без зброї належить до парних чи колективних поховань або зроблених на периферії кургану. Враховуючи тенденцію влаштовувати одиночні поховання по центру кургану, ця ситуація побічно вказує на супровідний характер подібних поховань. У той самий час більша частина воїнських поховань кластеру 2.2, а також 1.1 із пограбованими/рядовими похованнями зі зброєю, були одиничними, рідко колективними, та влаштовані у центрі кургану.

4.3. Курган та колективна пам'ять

Як свідчать наведені спостереження, поховальний ритуал мав високий рівень стандартизації, який так чи інакше був пов'язаний з соціальним статусом

похованих. Значна частина церемонії та передусім перформативний аспект поховання, як правило, не є доступний в археологічних джерелах. Проте, ймовірним виглядає припущення, що суспільства, що будували кургани для своїх небіжчиків, приділяли особливу увагу до матеріальної кодифікації поховання. Муміфікація тіла, виставляння особистих речей у строго визначеному порядку та створення монументів є частиною стратегії меморіалізації, яка полягала у якнайдетальнішому відтворенні ідентичності похованого. Остання не обов'язково мала безпосередньо відображати прижиттєві індивідуальні особливості, але натомість, створювала суспільно важливу пам'ять про особу в межах існуючих культурних норм. У цьому сенсі курган, в широкому смислі поховальна споруда, виступав ключовим медіумом для трансляції цих норм та персоніфікації небіжчика.

Максима, сформульована М. Маклуеном, “медіум – це повідомлення” означає, що засіб передачі повідомлення, а не контент формує і контролює його сприйняття та вплив на суспільство. Вільно послуговуючись теорією медіа, можна припустити, що класична тетрада М. Маклуена: продовження (enhancement), застарівання (obsolescence), відновлення (retrieval), реверсія (reversal) (McLuhan, McLuhan 1988), також може використовуватись в якості аналітичного інструменту для пояснення характеру функціонування поховальних пам'яток. Так, курган є метафоричним *продовженням* тіла небіжчика, розширюючи та втілюючи його соціальні якості. Упровадження нового поховального ритуалу, зазвичай витісняє попередні практики. Проте, у більш символічному сенсі, *застарівання* може стосуватись прижиттєвих відносин особи, яка через серію лімінальних трансформуючих дій набуває нового статусу. Матеріальні атрибути особистості, в першу чергу поховальний інвентар, також позбавляються свого попереднього утилітарного значення та стають елементами

ритуалу: втрачена практична форма стає смисловим наповненням речей у поховальному контексті.

Проте, саме пара відновлення—реверсія є найбільш цікавою з точки зору пояснення змін та варіативності у поховальному ритуалі і отже, має бути розглянута більш детально. В більш широкому сенсі вона може розглядатись у якості діалектичного концепту динаміки між протилежними аспектами поховання. Якщо перша функціонує для збереження сталості системи, друга – створює можливість виходу за межі ситуації, що склалась. Зрештою, їх синтез полягає у знаходженні балансу в новому поховальному ритуалі, що краще слугує суспільним потребам.

Аспект *відновлення* у поховальному ритуалі має два основних значення. По-перше, він стосується реактуалізації кургану як елементу релігійного ландшафту в новому культурному контексті. Освоєння скіфами нових територій супроводжувалось переосмисленням та включенням курганів попередників у власну світоглядну систему. Другий аспект відновлення полягає у постійному повторенні форми поховального обряду. Хоча окремі деталі поховання могли змінюватись залежно від обставин культурного середовища, патерн, який він підтримував мав бути збережений і повторений в кожному похованні. Загибла особа мала отримати “гідну смерть” (L. N. Stutz 2015) для того, щоб бути меморіалізованою належним чином. Поховальний мімезис створював можливість для відновлення героїчного мітосу, культу предків, які одночасно існували у минулому та теперішньому і таким чином функціонували поза часом. Кожний похований був не лише нащадком, а безпосереднім втіленням первинного героя. Цей аспект тісно пов’язаний із феноменом братерства у скіфів, властивого для кочових мілітарних суспільств. Так, хоча реальне соціальне розшарування могло бути досить сильним, влада вождів мала характер *primus inter pares*, у той самий час статус кожного члена суспільства формально був

рівним. Поховання в кургані було символом приналежності до інституції аристократичного воїнського братерства. Так, хоча розміри курганів та різноманіття коштовного інвентарю могли сильно варіювати між похованнями, воїнський набір, який включав в себе зброю, кінську вузду, вино та прикраси, був фундаментальним стандартом скіфського поховання. Отже, проголошення воїнської ідентичності у поховальному ритуалі одночасно було відновленням втраченого зв'язку з померлим у новому статусі, а також способом подолання екзистенційної кризи смертності та досягнення безсмертя у пам'яті спільноти (Treherne 1995, p. 123)

Подібним чином *реверсія* також має подвійне значення. Оскільки курган був матеріальним продовженням особи похованого, він одночасно мав у собі потенціал і для маніпуляції пам'яті про неї. Враховуючи суттєві зусилля, які під час створення поховання приділялись для збереження цілісності тіла та інвентарю, руйнівні постпоховальні дії варто інтерпретувати протилежним чином – як дезінтеграцію або реапропріацію особи похованого чи її статусних атрибутів. Отже, в цьому відношенні поховання як маніфестація безсмертя, перетворювалось на свою протилежність – забуття, позбавлення пам'яті⁴. Другий, соціальний аспект реверсії полягає у втраті першопочаткової ідеї аристократичної рівності, втіленої у кургані. Значне збільшення чисельності спільноти, яка вже не могла підтримувати горизонтальні зв'язки, призводило до порушення його першопочаткової ідеї. Отже, суттєво новим в скіфському поховальному ритуалі була не поява “царських” курганів (оскільки всі кургани в оригінальній ідеї за замовчуванням – поховання воїнської еліти), а скоріше навпаки, значного прошарку бідних, рядових поховань і зрештою перехід до безкурганного обряду.

---

⁴ П. Трегерне для позначення цього явища використовує термін “antifuneral” (Treherne 1995, p. 123).

ВИСНОВКИ

Північне Приазов'я є місцем концентрації однієї з найбільших груп скіфських пам'яток V – IV століть до н. е. Водночас, місцеві некрополі демонструють значну варіативність у хронологічних і структурних характеристиках. Тому одним із перших питань, спрямованих на краще розуміння регіону, є повнота і напрямки археологічних досліджень території.

Огляд історії польових досліджень курганів у регіоні охопив період від кінця XIX ст. до сучасності. На його основі були виділені п'ять основних хронологічних етапів складання джерельної бази пам'яток. Перший – (кінець XIX ст. – початок XX ст.) пов'язаний передусім з археологічною діяльністю М. Веселовського та відкриттям скіфських поховань в гирлі р. Обитічна, а також кургану Шульговка. Разом із цим, праці тогочасних істориків базувались на буквальному прочитанні “Історії” Геродота та виокремлювали скіфське Приазов'я як місце кочування “царських скіфів”. Другий етап (1910 – початок 1930 років) позначений роботою краєзнавців і розвитком місцевих музеїв. Розкопки курганів у цей час відбувались вкрай рідко: за винятком скіфських поховань в околицях Маріуполя, археологічна діяльність часто обмежувалась польовими розвідками. Проте, вагомим результатом більш локального підходу стало складання каталогів пам'яток та археологічних карт місцевості. На третьому етапі (кінець 1940-1950 роки) основною дослідницькою інституцією стає Інститут археології АН УРСР, який проводив дослідження скіфських поховань у верхів'ях р. Молочна. Проривним моментом для подальшого розвитку скіфської археології стали розкопки Мелітопольського кургану, першого відкритого у радянський час кургану скіфської знаті у Причорномор'ї. Згодом, на основі здобутих в Приазов'ї матеріалів виходять праці І. Яценко, в яких вона систематизує ранній етап скіфського освоєння цієї території. Найбільш

важливим з точки зору кількості відкритих пам'яток є четвертий етап – робота новобудовних степових експедицій ІА АН УРСР (1970 – 1980 роки). Більшість відомих у Північному Приазов'ї поховань, серед яких Бердянський курган, Кара-Тюбе, Ташенак, Двогорба та Передерієва Могили, були досліджені у цей період. Разом із цим, ретельні дослідження рядових могильників створили необхідну базу для аналізу скіфського соціального ладу. Узагальнення та інтерпретація накопиченого матеріалу здійснювалась передусім, починаючи з 1990-х років, це умовно можна виділити в п'ятий етап (1990 – сучасність). У цей час дані, зібрані під час експедицій, були опубліковані насамперед у праці “Скифские курганы Утлюкского междуречья” авторства С. Поліна та О. Кубишева і низці статей Ю. Болтрика та О. Фіалко, які очолювали Приазовську експедицію ІА АН УРСР.

Загалом, понад сторіччя досліджень дозволило краще зрозуміти історію скіфів у Приазов'ї і показало важливість продовження польових досліджень та подальшої концептуалізації цього регіону.

Найбільша частина дисертаційної роботи присвячена опису і аналізу підкурганних споруд та матеріальних решток поховального обряду. Результати дослідження показали, що створення курганного ритуального простору підлягало чіткій регламентації залежно від соціальних чинників. Архітектура і планіграфія більшості поховань були уніфіковані за єдиним стандартом з варіацією у площі, кількості додаткових приміщень-схованок та глибині. Саме останній параметр є найбільш виразним архітектурним показником, що відрізняє кургани знаті від рядових поховань. Усі найбагатші комплекси (Мелітопольський курган, Бердянський курган, Ташенак, Шульговка, Кара-Тюбе, Двогорба Могила) мають споруди, розташовані на глибині понад 9 м, що є надзвичайним навіть для скіфських поховань в інших регіонах Причорномор'я.

За відсутністю слідів інших поховальних обрядів у регіоні, доречно припустити, що поховання під курганом стало універсальним обрядом для всіх дорослих членів спільноти. Найбільш поширеними були одиничні поховання у катакомбах, розташованих у центральній частині споруди. Кургани із двома або більше скіфськими похованнями, за окремими підтвердженими винятками (Ташенак, Вовчанське 8), найімовірніше, були одночасними комплексами. У таких ситуаціях поховання, розташовані на периферії кургану, часто були орієнтовані у напрямку центрального поховання. Парні та колективні поховання зафіксовані в 14% випадків і найчастіше належать парам чоловік–жінка в рядових похованнях та одностатевим групам основний похований–залежні особи в курганах знаті. Більшості поховань притаманна виразна широтна орієнтація з переважанням покладення небіжчика головою у східному напрямку. Західний напрямок найчастіше зустрічається у похованнях із “жіночими” категоріями інвентарю (дзеркало, веретено, кам’яні плити) як одиничних, так і колективних.

Ставлення до тіла небіжчика було спрямовано на збереження його фізичної цілісності та підкреслення його соціальної ідентичності завдяки парадному вбранню і супровідному інвентарю. Центральні поховання у кургані як рядові, так і заможні, виразно демонстрували саме воїнські атрибути похованого: зброя, бойовий обладунок, кінська вузда. При цьому, за даними антропології, цей інвентар притаманний як чоловічим, так і жіночим основним похованням. Вибірка непограбованих комплексів свідчить, що безінвентарні поховання та поховання без зброї суттєво частіше зустрічаються серед супровідних поховань. Натомість, центральні поховання також більшою мірою постраждали від постпоховальної діяльності. Вибірковість по відношенню до коштовних предметів, а також випадки навмисного пошкодження тіл небіжчиків свідчать про те, що відкриття могил сучасниками мали ознаки символічної, а не винятково грабіжницької діяльності.

Третій розділ присвячений архітектурі курганного насипу та ритуальних дій, пов'язаних з його периферією. Більша частина насипів піддалась значній руйнації, тому їх сучасний обсяг рідко перевищує 200 м. Як правило, кургани із кам'яною крепідною мали кращий ступінь збереженості. В більшості випадків, до таких пам'яток відносились найбільш заможні кургани, будівництво яких вимагало більших затрат праці. Проте, помітні також і регіональні особливості, передусім переважання кам'яних конструкцій в курганах Кальміуського басейну. Ще однією особливістю Приазовських курганів є використання морської трави у спорудженні насипів та облаштуванні підкурганного простору. Подібно до інших природних ресурсів, в першу чергу кам'яних покладів, декорування камкою найбільш поширено у місцях з найкращим доступом до неї. Це передусім низини р. Молочна та Утлюкський лиман, а по мірі віддалення від них камка стає атрибутом поховань знаті.

Окремо у дисертації розглядається роль поховального бенкету, жертвопринесення тварин і супровідної їжі у скіфському поховальному обряді. А саме, аналізується яким чином поширення і характер розташування решток тварин та інвентарю пов'язаного зі споживанням їжі, брало участь у трансляції соціальних норм під час поховальної церемонії. Проведений аналіз виявив закономірності за кількісними, а також якісними показниками: різним способом сервірування та розташування страв, які пов'язані з соціальними, гендерними, географічними і хронологічними чинниками. Індивідуальний простір поховання, пов'язаний із супровідною їжею, демонструє відмінності у стандартизації, які корелюють не лише з багатством поховання та, ймовірно, соціальним статусом небіжчика, але й між статтю і кількістю похованих осіб. Інша ситуація спостерігається на поверхні кургану, з місцем проведення тризни та поховального бенкету спільноти. На відміну від решток тварин у похованні, де преференція певних видів тварин не спостерігається (з кількісним переважанням

дрібної рогатої худоби), коні були обов'язковим елементом тризни. Особливу увагу заслуговує тенденція розташування голів коней поблизу широтних перемичок в кільцевих ровиках. Ґрунтуючись на цих спостереженнях та етнографічних матеріалах, можна припускати, що вибір коней для ритуальних жертвоприношень обґрунтовувався не тим, що вони були поширеною урочистою їжею під час поховального бенкету, а навпаки, їх споживання в цьому контексті можливе винятково тому, що саме коні були основною твариною, яка могла виконувати жертвовну роль.

Четвертий розділ присвячено аналізу змін та варіативності у поховальному обряді скіфів Приазов'я. Оскільки більшість пам'яток вкладається в хронологічні межі кінця V – IV ст. до н.е., а також за браком більш детальних хронологічних визначень, у попередніх розділах вони розглядалися в якості єдиної вибірки. Проте, помітні також окремі хронологічні тенденції: збільшення кількості поховань у IV ст. до н. е., передусім на Правобережжі Молочної й Присивашші, виділення ексклюзивних престижних категорій інвентарю та їх концентрація у найбільш заможних курганних комплексах. Загалом, процес освоєння території Приазов'я з виглядає таким чином:

- VI ст. до н.е. – поява одиничних впускних скіфських поховань в курганах доби бронзи біля річок Молочна та Обитічна;

- кінець VI — середина V ст. до н.е. – виникнення перших скіфських курганних груп у басейні Обитічної та Кальміусу. У цей час переважають одиничні поховання у центрі кургану з виразним воїнським інвентарем;

- межа V – IV – до кінця IV ст. до н.е. – могильники біля Обитічної і Кальміусу перестають функціонувати, натомість з'являються окремі заможні кургани: Бердянський та Двогорба Могила. У той самий час Північно-Західне Приазов'я стає основним місцем здійснення поховань, а сам обряд набуває виражених рис соціальної стратифікації.

Ймовірно, ці етапи демонструють загальну модель динаміки скіфського поховального обряду. Проте, для підтвердження та розвитку цієї моделі необхідний подальший порівняльний аналіз пам'яток у інших регіонах Північного Причорномор'я.

В останній частині дослідження висловлюється припущення, що поява великої кількості рядових курганів та курганних поховань без воїнських атрибутів є не лише відображенням суттєвих змін у скіфському суспільстві, але також і одним з найважливіших медіаторів соціальної динаміки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Binford, L. 1971. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25, p. 6–29. doi:10.1017/S0081130000002525
2. Cann, C.K. 2018. The Role of Food in Bereavement and Memorialization. In: C.K. Cann (ed.), *Dying to Eat: Cross-Cultural Perspectives on Food, Death, and the Afterlife*, pp. 1-13. Kentucky, The University Press of Kentucky.
3. Craven, P. E. 2002. *The Final Feast: An Examination of the Significant Iron Age Amphora Burials in North-West Europe in Relation to the Mediterranean Symposium and Feasting Ritual*. PhD Thesis, University of Birmingham, Birmingham, United Kingdom.
4. Demina, A. 2018. Pottery of the Chornolis culture in middle Dnieper region. *Recherches Archeologiques*, NS9, p. 87–106. <https://doi.org/10.33547/RechACrac.NS9.04>
5. Demina, A. 2023. Funeral meal in Scythian burial rite (case study of Northern Azov Region, 5th–4th centuries BC). *Arheologia*, 2, p. 30–45.
6. Douglas, M., 2002. Deciphering a Meal. In: M. Douglas, *Implicit Meanings*. London: Routledge, p. 81–125.
7. Geary, P.J., 1995. *Living With the Dead in the Middle Ages*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
8. Van Gennep, A., 1960. *Rites of Passage*. (M.B. Vizedom & G.L. Caffee, Trans.). London: Routledge & Kegan Paul.
9. McLuhan, M. and McLuhan, E. 1988. *The Laws of Media. The New Science*. Toronto: University of Toronto Press.

10. Mauss, M., 1990. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. (W.D. Halls, Trans.). London, Routledge.
11. Robben, A. C. G. M., 2004. Death and Anthropology: An Introduction. In: Robben, A. C. G. M. (ed.), *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*, Oxford: Blackwell Publishing, p. 1–12.
12. Stutz, L. N. 2015. A Proper Burial: Some Thoughts on Changes in Mortuary Ritual, and how Archaeology can begin to understand them. In: J. Rasmus (ed.), *Death and Changing Rituals: Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, Oxford, Oxbow Books, p. 22–42.
13. Tainter, J. A. 1975. Social Inference and Mortuary Practices: An Experiment in Numerical Classification. *World Archaeology*, 7 (1), p. 1–15. <http://www.jstor.org/stable/124105>
14. Treherne, P. 1995. *The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe*. *Journal of European Archaeology*, 3 (1), p. 105–144.
15. Pickett, J., Schreck, J., Holod, R., Rassamakin, Yu., Halenko, O., Woodfin, W. 2016. Architectural energetics for tumuli construction: The case of the medieval Chungul Kurgan on the Eurasian steppe. *Journal of Archaeological Science*, 75, p. 101–114. doi:101-114. 10.1016/j.jas.2016.09.006.
16. Vandkilde, H. 2006. Warfare, Weaponry, and Material Culture: An Introduction. In: Otto, T., Thrane, H., Vandkilde, H. *Warfare and society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*. Aarhus: Aarhus University Press, p. 483–490.
17. Whitley, J. 1995. Tomb cult and hero cult. The uses of the past in Archaic Greece. In: Spencer, N. (ed.). *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology*. London and New York: Routledge.

18. Алексеев, А. Ю. 1995. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И. Е. Забелина в 1868 г.). *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 32, с. 53–58.
19. Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н.э.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
20. Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья.* Свод археологических источников, Г1-12/1. Москва: Наука.
21. Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы. (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.).* Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
22. Беляев, А. С., Рудаков, А. П., Збенович, В. Г., Кротова, А. А., Швецов, М. Л. 1977. *Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 7971, 1976/4.
23. Березанская, С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* Киев: Наукова думка.
24. Берестнев, С. И. 2008. Курган: могила или святилище? *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 7, с. 8–20.
25. Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов.* Киев: Наукова думка.
26. Блаватский, В. Д. 1960. *Отчет Подводной Азово-Черноморской экспедиции 1960 года.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 3536, 1960/38.
27. Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 183—197.
28. Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые ворворки у скифов. *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника*, 90, с. 104–109.

29. Болтрик, Ю. В. 1997. Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти. *Археологія*, 1, с. 28–37.
30. Болтрик, Ю. В. 1998. Попытка социальной стратификации Скифии второй половины IV века до н. э. В: *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы*. Тезисы докладов. Ростов-на-Дону, РФ, 22–26 ноября 1998 года. Ростов-на-Дону, с. 89–90.
31. Болтрик, Ю. В. 2000. Скифский курган как единый ансамбль. В.: Гуляев, В. И., Ольховский (отв. ред.). *Скифы и сарматы в VII-III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. М.: Институт археологии РАН, с. 129–137.
32. Болтрик, Ю. В. 2001. Курганы как ключ к пониманию социальной структуры Скифии IV в. до н. э. В: Молев, Е. А. (отв. ред.). *Из истории античного общества*. Новгород: Издательство ННГУ, с. 170–181.
33. Болтрик, Ю. В. 2004. Социальная структура Скифии IV в. до РХ, отраженная в погребальных памятниках. В: Gawlik, A. (ad.). *Kimmerowie Scytowie Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Krakow: Uniwersytetu Jagiellońskiego, Inst. Archeologii, с. 85–91.
34. Болтрик, Ю. В. 2005. Підземні поховальні споруди курганів скіфів (за матеріалами Дніпро-Молочанської степової області). *Магістеріум*, 20, с. 59–69.
35. Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27–32.
36. Болтрик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фиалко, Е. Е., Буйских, с. Б. 1985. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 21216, 1984/17.

37. Болтрик, Ю. В., Комар, А. В. 2005. Хазарский курган на правом берегу р. Молочной. В: Винников, А. З. *Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья*. Воронеж: Истоки, с. 82–93.
38. Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е. 1988. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 22456, 1987/17.
39. Болтрик, Ю. В., Левченко, В. Н., Фиалко, Е. Е., Колосов, Ю. Г. 1992. *Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 24005, 1990/11.
40. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 40—48.
41. Болтрик, Ю. В., Фиалко, О. Є. 1990. Дослідження скіфського “царського” кургану Ташенак. Археологічні дослідження на Україні у 1990 р., с. 7—9.
42. Болтрик, Ю. В., Фиалко, О. Є. 2005. Кінь як складова поховальної церемонії скіфів. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XII, с. 236–258.
43. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Использование зеркал в убранстве скифских коней. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 7, с. 280–289.
44. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220—256.
45. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2013. Мебель из скифских погребальных комплексов. *Боспорские исследования*, XXVIII, с. 159–210.

46. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2019. Элементы интер'єру з поховальних споруд Скіфії. В: Szmyt, M., Ignaczak, M., Makarowicz, P. (eds.). *Vir bimarıs. From Kujawy Cardle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-seas In Recognition of Professor Aleksander Kosko*. Poznan, с. 557-584.
47. Болтрик, Ю. В., Треїстер, М. Ю., Фіалко, О. Е. 2009. Імпортний бронзовий посуд зі східної могили Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 40–52.
48. Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140—156.
49. Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константинеску, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1978. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1977/12.
50. Братченко, С. Н. 1979. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1978/1.
51. Брун, Ф. 1863. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море. Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД), 5, с. 109—156.
52. Брун, Ф. К. 1869. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук.
53. Бубенок, О. Б. 2021. Реликты традиций скифского времени в погребальных обрядах тувинцев. *Новые исследования Тувы*, 1, с. 131–147.
54. Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV-III вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

55. Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу “Аккермень”. *Археологічні пам’ятки УРСР*, VIII, с. 22–135.
56. Гаврилюк, Н. А., Болтрик, Ю. В. 1993. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов’ї. *Археологія*, 1, с. 75—83.
57. Гаврилюк, Н. А., Тимченко, Н. П. 2016. Феномен ограбления степных скифских погребений в “макроэкономике” Северного Причерноморья. В.: Носов Е. Н. (отв. ред.). *Труды ИИМК РАН*. Т. 46. Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические захоронения и ограбления. Санкт-Петербург: Невская книжная типография, с. 129–133.
58. Гей, А. Н. 1999. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (отв. ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Сборник статей. М: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, с. 78–113.
59. Генинг, В. В., Генинг, В. Ф. 1985. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам горизонта. В.: Генинг, В. Ф. (отв. ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Сборник научных трудов. Киев: Наукова думка, с. 136–151.
60. Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61—77.
61. Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. *Труды XIII Археологического съезда*, Т. 1, Москва, с. 211—285.
62. Граков, Б. Н. 1951. О работе Степной скифской экспедиции. *Краткие Сообщения Института Археологии*, XXXVII, с. 131—136.

63. Граков, Б. Н. 1964. Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников степной Скифии. В.: Артамонов М. И. (ред). *Археологический сборник*, 6. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 118–127.
64. Гречко, Д. С. 2012. О возможных “просветах” в “темное” время скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75–106.
65. Гречко, Д. С. 2017. О формировании классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78–106.
66. Гречко, Д. С. 2019. Скифия от Октамасада до Атея (по материалам Днепровского лесостепного Левобережья). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 29–52.
67. Гречко, Д. С., Карнаух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, 3, с. 1–17.
68. Гречко, Д. С., Шелехань, А. В. 2012. *Гришковский могильник скифов на Харьковщине*. Киев: ИА НАН Украины.
69. Гуляев, В. И. 1969. Зооморфные крючки скифского периода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 151, с. 109–127.
70. Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии*, 256, с. 172–187.
71. Деміна, А. Д. 2018. Скелі, море і кургани: пам’ятки скіфського часу у ландшафті Північного Приазов’я. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 169–176.
72. Деміна, А. Д. 2021. Скіфська тризна за матеріалами пам’яток Північного Приазов’я IV–III ст. до н.е. В: Білинський, О. (гол. ред.). Збірник тез конференції “Археологічні студії: здобутки та перспективи 2021”. Київ, Україна, 27 січня 2021. Київ: НаУКМА, с. 61–66.

73. Деміна, А. Д. 2023. Історія дослідження скіфських пам'яток Північного Приазов'я. *Археологія і давня історія України*, 47(2), с. 276–286. doi:10.37445/adiu.2023.02.20
74. Журавлев О. П. 1988. Определение остеологического материала. В: Кубышев, А. И., Ковалева, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УРСР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, Научный архив ИА НАН Украины, ф. 23719, 1987/19.
75. Забавин, В. О. 2018. *Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.
76. Забелин, И. Е. 1908. История русской жизни с древнейших времен. Ч. 1. Доисторическое время Руси. М.: Синод. тип.
77. Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крынке. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 89—99.
78. Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118–160.
79. Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
80. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII-IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
81. Клейн, Л. С. 1960. Курганы біля с. Троїцького. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 141–163.
82. Клейн Л. С. 1963. Происхождение скифов-царских по археологическим данным. *Советская Археология*, 4, с. 27–35.
83. Клименко, В. Ф. 1987. *Раскопки курганов у г. Волноваха и с. Ново-Андреевка Волновахского района Донецкой области. Отчет за 1986 год.* Науковий архів ІА НАНУ, 1986/41

84. Клочко, Л. С. 2016. Декоративні елементи у костюмах скіфів. В: Строкова, Л. В., Клочко, Л. С., Панченко, М. В. (ред.). *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, Україна, 10-12 листопада 2014 р. Київ: МІКУ, с. 83-99.
85. Клочко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля. *Археологія*, 3, с. 37–54.
86. Кравец, Д. П. 1992. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160—179.
87. Кравец, Д. П. 1993. Скифское святилище на Крынке. *Донецкий археологический сборник*, 3, с. 160–165.
88. Кречетов, П. Н. 1889. Письма о Геродотовой Скифии: 1) О скифском четырехугольнике, 2) О реке Гипакирисе и местоположении города Керкинита, 3) О местоположении области Будинов. *Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД)*, 15, с. 457—495.
89. Кубишев, А. І. 1993. Археологічні дослідження курганів на півдні України. В.: *Дослідження старожитностей України*. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України філіалу Національного музею історії України. Київ, с. 36—39.
90. Кубышев, А. И. 1978. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 году*. Науковий архів ІА НАНУ, 1977/23.
91. Кубышев, А. И., Якунов, С. Я. 1980. *Отчет о разведке археологических памятников в зоне СКОСА в 1979 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9241а, 1979/32а.
92. Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. Б., Сердюков, В. В., Якунов, С. А. 1981. *Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР у с.с. Волчанск, Владимировка,*

Красное, Акимовського району Запорізької і у с.с. Громова, Сивашовка Новотроїцького району Херсонської області. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9883, 1980/15.

93. Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Полин, С. В., Николова, А. В., Нечитайло, А. Л., Шевченко, Н. П., Шилова, Т. И. 1983. *Отчет об исследованиях Херсонской археологической экспедиции в 1982 году.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 20615, 1982/4.

94. Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Нечитайло, А. Л., Куприй, С. А., Шевченко, Н. П., Толкачев, Ю. И., Амирханов, А. Ш., Абикулова, В. П., Былкова, В. П. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорізької областях в 1983 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 20850, 1983/26.

95. Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Нечитайло, А. Л., Симоненко, А. В., Шилов, Ю. А., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Амирханов, А. Ш., Боталов, С. Г., Лысенко, Г. И., Толкачев, Ю. И., Ян, С. А. 1985. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции Института Археологии АН УРСР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1984 году в Херсонской и Запорізької областях.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 21203, 1984/11.

96. Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Фиалко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической Экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорізької обл. УССР в 1986 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 23715, 1986/13.

97. Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1988. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УРСР в Херсонской и Запорізької областях УССР в 1987 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 23719, 1987/19.

98. Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Симоненко, А. В., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Седов, Е. А., Лысенко, Г. И. *Отчет о раскопках Херсонской археологической экспедиции в 1988 году в зоне строительства орошаемых участков в Херсонской обл.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 22959, 1988/20.
99. Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в до. н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, 3, с. 149—156.
100. Кубышев, А. И., Саенко, В. Н. 1991. Скифский курган у города Геническа. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 2, с. 153—156.
101. Куприй, С. А. 1993. Курганная группа у с. Новомихайловка. *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*, с. 31—41.
102. Куприй, С. А. 1994. О некоторых особенностях скифских погребальных памятников Северного Присивашья. В. Тоцев, Г. Н. (отв. ред.). *Проблемы скифо-сарматської археології Северного Причерноморья. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 95-летию со дня рождения профессора Б. Н. Гракова II*. Запорожье: ИА АН Украины, с. 106—108.
103. Куприй, С. А., Кубышев, А. И. 1992. Курганы у с. Чонгар. В.: Мозолевский Б. Н. (отв. ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов междунар. научной конференции, посвящённой памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь, Украина, 25-28 мая 1992 г. Мелитополь: ИА НАНУ, с. 49—50.
104. Куприй, С. О., Ліфантій, О.В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка. Поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 182—212.
105. Левченко, Б. М., Рычков, Н. А., Левченко, В. Н., Балакин, С. Н., Колесников, А. Г., Приходько, В. П. 1978. *Отчет Приазовской новостроечной экспедиции о разведках в зоне строительства I очереди Приазовской оросительной системы*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9058, 1977/1.

106. Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення степової Скіфії VII-III ст. до н. е.* Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.
107. Либеров, Б. Н. 1951. Курганы у села Константиновки. *Краткие Сообщения Института Археологии*, XXXVII, с. 137—143.
108. Махортых, С., Джос, В. 2017. Новые находки эпохи скифской архаики близ г. Мелитополь. В: Махортых, С. В., де Капитани, А. (отв. ред.). *Археология и палеоэкология степной Украины*. Киев: ИА НАН Украины, с. 197—212.
109. Мелюкова, А. И. 1964. Вооружение скифов. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
110. Михайлов, Б. Д. 1972. *Отчет Мелитопольского краеведческого музея о проведенных охранных археологических раскопках в 1971 г. на территории Северо-Западного Приазовья*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 6026, 1971/48.
111. Могилев, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ: ІА НАН України.
112. Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Издательский дом “Стилос”.
113. Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье: комплексы керамической тары VII-II вв. до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского университета.
114. Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Издательство “Киммериды”; Саратовского университета.
115. Моруженко, А. О. 1989. Скифские памятники Донецкой области. В.: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы*

докладов областного научно-практического семинара. Донецк, 19-21 апреля 1989 г. Донецк: Донецкий областной краеведческий музей, с. 44–47.

116. Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Передерієва Могила. *Археологія*, 4, с. 67—75.

117. Моруженко, А. А. Посредников, В. Л., Привалов, А. И., Зарайская, Н. П., Гриб, Б. К. 1981. *Археологические раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9746, 1980/90а.

118. Моруженко, А. А., Санжаров, С. Н., Посредников, В. А. 1985. *Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой области в 1984 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 21381, 1984/84.

119. Мошкова, М. Г., Малашев, В. Ю., Мещеряков, Д. В. 2011. Дромосные и катакомбные погребения Южного Приуралья в савроматское и раннесарматское время. В.: Матишов, Г. Г., Яблонский, Л. Т., Лукьяшко, С. И. (отв. ред.). *Погребальный обряд ранних кочевников Евразии*. Материалы и исследования по археологии Юга России. Ростов-Кагальник, РФ, 11-15 мая 2011. Ростов-на-Дону: изд-во ЮНЦ РАН, с. 302–317.

120. Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев, Наукова думка.

121. Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых “конусах” из скифских курганов. *Археологія і давня історія України*, 2(27), с. 131-137.

122. Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Архітектура Бердянського кургану. *Археологія*, 2, с. 82–92.

123. Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 102–112.

124. Надеждин, Н. 1844. Геродотова Скифия, объясненная чрез сличение с местностями. *Записки Одесского общества истории и древностей* (ЗООИД), 1, с. 3—114.

125. Нейхардт, А. А. 1982. *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*. Ленинград: Наука.

126. Ольховский, В. С. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108–128.

127. Ольховский, В. С. 1989. О ровиках скифских курганов Причерноморья. В: Виноградов, Ю. Г. (отв. ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 90-летию Б.Н. Гракова): I Граковские чтения*. Тезисы докладов областной конференции. Запорожье: ИА АН СССР, с. 105–107.

128. Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII-III вв. до н. э.)*. Москва, Наука.

129. *Отчет императорской археологической комиссии (ОАК) за 1889 год*. 1892. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов.

130. *Отчет императорской археологической комиссии (ОАК) за 1891 год*. 1893. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов.

131. Очир-Горяева, М. А. Следы постпогребальных обрядов в курганах скифской эпохи степей Евразии. В.: Носов Е. Н. (отв. ред.). *Труды ИИМК РАН*. Т. 46. *Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические захоронения и ограбления*. Санкт-Петербург: Невская книжная типография, с. 113–128.

132. Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII-III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Москва: Наука.

133. Пиневич, П. М. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 г.* Науковий архів ІА НАНУ, 1927/6а.

134. Полін, С. В. 2003. Про пограбування скіфських курганів в районі Чортомлика. *Археологія*, 2, с. 10–24.
135. Полин С. В. 2014. Курганы Украины. Т. 3. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V-IV вв. до н.е. на Херсонщине*. Киев: ФОП “Видавець Олег Філюк”.
136. Полин, С. В. 2017. Об ограблении скифских курганов в Северном Причерноморье. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 527–535.
137. Полин, С. В., Дараган, М. Н. 2019. Зеркала в погребениях геродотовых скифов Северного Причерноморья второй половины V-IV вв. до н. э. *Античный мир и археология*, 19, с. 121–171.
138. Полин, С. В., Дараган, М. Н. 2021. Скифские катакомбы с двумя входными ямами. Ч. 1. Ритуальные катакомбы. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 13, с. 334–422. doi: [10.53737/2713-2021.2021.50.33.007](https://doi.org/10.53737/2713-2021.2021.50.33.007)
139. Полин, С. В. Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116—128.
140. Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо—западном Приазовье)*. Киев, Институт археологии НАН Украины.
141. Полідович, Ю. Б. 2023. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках відповідей. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 257–275. DOI: 10.37445/adiu.2023.02.19
142. Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П. Привалов, А. И. 1978. *Отчет о раскопках кургана “Двугорбый” в 1977 году*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 8604, 1977/128.

143. Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П. Привалов, А. И. 1982. Двугорбая могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148—178.
144. Прилипко, Я. П., Болтрик, Ю. В. 1991. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой Могилы. В.: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 18—33.
145. Рассемакин, Ю. Я. 1989. Скифские памятники верховья р. Молочной. В.: Виноградов, Ю. Г. (отв. ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 90-летию Б.Н. Гракова): I Граковские чтения*. Тезисы докладов областной конференции. Запорожье: ИА АН СССР, с. 129—131.
146. Ромашко, О. В. 2015. Функціональне призначення металевих казанів у побуті і культовій практиці скіфських племен. *Гуманитарний журнал*, 1-2, с. 103—114.
147. Савченко, Е. И. 2004. Вооружение и предметы снаряжения скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН*. М.: ИА РАН, с. 151—277.
148. Сай, Т. М. 2013. Хто був власником дерев'яних чаш? *Магістеріум*, 53, с. 32—36.
149. Секерская, Е. П. 1985. Костные остатки млекопитающих из могильников у сс. Акимовка и Высокое. В: Болтрик, Ю. В., Гаврилюк, Н. А., Фиалко, Е. Е., Буйских, С. Б. *Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 году*. Научный архив ИА НАН Украины, ф. 21216, 1984/17.
150. Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2014. Комплекс вооружения и предметов воинского снаряжения из скифского могильника конца IV-II вв. до н.э. у с. Глиное в Нижнем Поднестровье. В: Лукьяшко, С. И. (отв. ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире*. Материалы Международной научной

конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой. Кагальник, 26-29 апреля 2014 г. Ростов-на-Дону: Издательство ЮНЦ РАН, с. 180–190.

151. Синика, В., Тельнов, Н. 2015. Светильники в погребальном обряде скифов Северного Причерноморья. *Tyragetia*, 1, с. 183–208.

152. Скадовский, Г. Л. 1987. Белозерское городище. *Труды XIII Археологического съезда*, Т. 3, Москва, с. 75—160.

153. Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Типография губернского земства.

154. Смирнов, К. Ф. 1960. Курганы біля м. Великого Токмака. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 164–189.

155. Смирнов, К. Ф. 1978. Дромосные могилы ранних кочевников Южного Приуралья и вопрос о происхождении сарматских катакомб. В.: Козенкова, В. И., Краснов, Ю. А., Розенфельд, И. Г. (отв. ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии восточной Европы*. Москва: Наука, с. 56–64.

156. Текуева, М. А., Нальчикова, Е. А. 2019. Поминальная жертва и поминальная пища в традициях народов Северного Кавказа. *Известия СОИГСИ*, 33(72), с. 26–37.

157. Тереножкин, А. И. 1955. Скифский курган в г. Мелитополе. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 5, с. 23—35.

158. Тереножкін, О. І. 1960. Кургани в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3—16.

159. Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

160. Техов, Б. В. 1970. Раскопки Тлийского могильника в 1966 г. *Советская археология*, 4, с. 95–111.

161. Топал, Д. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Кишинэу: Biblioteca “Tyragetia”.

162. Трифильев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии, летом 1904 года. *Труды XIII Археологического съезда*, Т. 1, Москва, с. 366—368.
163. Фиалко, Е. Е. 1987. Скифские курганы у с. Новое. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*, Киев: Наукова думка, с. 171—187.
164. Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4—18.
165. Фиалко, Е. Е. 1993. Нагайка из Бердянского кургана. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 197—200.
166. Фіалко, О. Є. 2001. Червонофігурні кратери зі скіфських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80—89.
167. Фиалко, Е. Е. 2012. Погребение амазонки в долине реки Молочной. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 43—49.
168. Фіалко, О. Є. 2020. Скіфські амазонки в археологічних реаліях. Дисертація д. і. н. Інститут Археології НАНУ.
169. Фіалко, О. Є. 2023. *Амазонки: міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.
170. Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69—78.
171. Черненко, Є. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176—181.
172. Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

173. Шелехань, О. В. 2012. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3–13.

174. Яценко, И. В. 1956. Скифские погребения близ Ногайска. *Вестник древней истории*, 1 (55), с. 157— 165.

175. Яценко, И. В. 1959. Скифия VII—V вв. до н. э. Археологические памятники степного Приднепровья и Приазовья VII—V вв. до н. э. *Труды Государственного Исторического Музея*, 36. М.: “Советская Россия”.

ДОДАТКИ

Додаток А. Каталог скіфських курганів Приазов'я

id	Назва	Час спорудження насипу	Кількість поховань	Кількість скіфських поховань	Місцезнаходження	Експедиція	Джерело
Krem7	Кременівка 7	скіфський час	0	0	Донецька обл, м. Артемовск, ур. Веселая Долина	Приазовский загін Донецкой експедиции 1977	Братченко та ін. 1978, с. 25-27
Bilo5	Білоярівка 5	доба бронзи	12	1	Донецька обл, с. Білоярівка, р. Кринка	Донецький держ. університет	Зарайская 1992, с. 89-99
Mari6	Маріуполь 6	скіфський час	1	1	Донецька обл, с. Новоселівка, по балці без імені	Маріупольський краєзнавчий музей	Пиневич 1927, с. 11-12
Mari7	Маріуполь 7	доба бронзи	4	1	Донецька обл, с. Новоселівка, по балці без імені	Маріупольський краєзнавчий музей	Пиневич 1927, с. 9-10
Shch	Щегловка 14	невідомо	2	2	Донецька обл, с. Щегловка (тепер частина Донецька), біля р. Кальміус	Городцов 1903	Городцов 1907, с. 248
Nand3	Ново-Андріївка 3	доба бронзи	7	1	Донецька обл. Волновахський р. 2 км південніше с. Новоандріївка	Єнакієвська арх. експедиція "Еврика"	Клименко 1987, с. 15-19
Prim1	Приморськ 1	доба бронзи	8	1	Донецька обл. м. Сартана	Донецька експедиція 1976 р.	Беляев та ін. 1977, с. 3
Krem5	Кременівка 5	скіфський час	0	0	Донецька обл. с. Кременевка	Приазовский загін Донецкой експедиции 1977	Братченко та ін. 1978, с.15-17

Lasp	Ласпи	невідомо		1	Донецька обл. с. Ласпи, р. Кальміус	Трифільєв	Трифільєв 1907, с. 368
Lysy1	Лисиче 1	доба бронзи	6	1	Донецька обл. с. Лисиче	Донецька експедиція 1978 р.	Братченко 1978, с. 109-112
Cher	Чердакли	невідомо		1	Донецька обл. с. Чердакли, р. Кальміус		Трифільєв 1907, с. 366-368
Shev1g2	Шевченко 1(2)	скіфський час	4		Донецька обл. с. Шевченко, Володарський р-н	Донецький держ. університет	Зарайская, Привалов 1992, с. 129-146
Shev10	Шевченко 10	скіфський час	1	1	Донецька обл. с. Шевченко, Володарський р-н	Донецький держ. університет	Зарайская, Привалов 1992, с. 126-129
Shev11	Шевченко 11	скіфський час	0	0	Донецька обл. с. Шевченко, Володарський р-н	Донецький держ. університет	Моруженко 1981, с. 38
Shev3	Шевченко 3	скіфський час	1	1	Донецька обл. с. Шевченко, Володарський р-н	Донецький держ. університет	Зарайская, Привалов 1992, с. 119-126
Hamu1	Хомуш-Оба	доба бронзи	2	1	Донецька обл. Старогнатівка, ур. Хомуш- Оба	Донецький держ. університет	Кравец 1993, с. 160-180
Pere	Передерієва	скіфський час	2	1	Донецька обл. Шахтерськ, р. Міус	Донецький держ. університет	Моруженко 1992, с. 67-74
Dvog	Двогорба	скіфський час	9	8	Донецька обл., 6 км. на північ від с. Сартана	Приморська експедиція Донецького краєзнавчого музею	Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 148-178
Volc14	Вовчанське 14	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 13-14

Volc15	Вовчанське 15	скіфський час	3	3	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 14-16
Volc16	Вовчанське 16	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 16-17
Volc17	Вовчанське 17	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 17
Volc2g2	Вовчанське 2(2)	доба бронзи		2	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 21-26
Volc20	Вовчанське 20	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 17-18
Volc21	Вовчанське 21	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 18-19
Volc22	Вовчанське 22	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 19
Volc23	Вовчанське 23	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 19-20
Volc4	Вовчанське 4	доба бронзи		1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 4-5
Volc5	Вовчанське 5	доба бронзи		2	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 5-6
Volc6	Вовчанське 6	доба бронзи		1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 6-7
Volc8	Вовчанське 8	скіфський час	6	6	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 7-12
Volc9	Вовчанське 9	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Вовчанське	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 13
Novo3	Нове 3	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 171-173
Novo4	Нове 4	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 173

Novo5	Нове 5	скіфський час	3	3	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 173-175
Novo6	Нове 6	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 175-178
Novo7	Нове 7	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 178
Novo8	Нове 8	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 178-180
Novo9	Нове 9	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Нове	ПАЕ 1985-1988	Фиалко 1987, с. 180
Tokm1	Токмак 1	скіфський час	2	1	Запорізька обл. 2 с. Великий Токмак	Молочанський загін скіфської степової експедиції 1952	Смирнов 1960, с. 177
Vlad1	Володимирівка 1	скіфський час	2	2	Запорізька обл. 5 км на півд-захід від с. Володимирівка	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 21-26
Vlad2	Володимирівка 2	скіфський час	1	1	Запорізька обл. 5 км на півд-захід від с. Володимирівка	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 26-27
Vlad3	Володимирівка 3	скіфський час	1	1	Запорізька обл. 5 км на півд-захід від с. Володимирівка	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 27-29
Vlad4	Володимирівка 4	скіфський час	1	1	Запорізька обл. 5 км на півд-захід від с. Володимирівка	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 29-31
Vlad7	Володимирівка 7	скіфський час	1	1	Запорізька обл. 5 км на півд-захід від с. Володимирівка	ХАЕ 1979-1981	Полин, Кубышев 1997, с. 31-32
Tash	Тащенак	скіфський час	2	2	Запорізька обл. 5 км на півн-захід від Мелітополя	ПАЕ 1989-1990	Болтрик та ін. 1992, с. 12-24

Meli	Мелітополь	скіфський час	3	3	Запорізька обл. м. Мелітополь		Тереножкин, Мозолевський 1988
Gost	Гостра могила	скіфський час	1	1	Запорізька обл. м. Приморськ	Веселовський 1887	Яценко 1956, с. 160-162
Noga3	Ногайськ 3	доба бронзи	>6	1	Запорізька обл. м. Приморськ	Веселовський 1887	Яценко 1956, с. 162-163
Noga6	Ногайськ 6	скіфський час	2	2	Запорізька обл. м. Приморськ	Веселовський 1887	Яценко 1956, с. 157-160
Rody12	Родионівка 12	доба бронзи	2	1	Запорізька обл. м. Родивонівка, Акімовський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 50
Rody5	Родионівка 5	скіфський час	3	1	Запорізька обл. м. Родивонівка, Акімовський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 29
Rody7	Родионівка 7	скіфський час	4	4	Запорізька обл. м. Родивонівка, Акімовський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 34
Rody8	Родионівка 8	доба бронзи	2	1	Запорізька обл. м. Родивонівка, Акімовський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 37
Sado1	Садове 1	доба бронзи	16	2	Запорізька обл. м. Токмак між хут. Шевченко і Садовим	Молочанський загін скіфської степової експедиції 1952	Вязьмітіна та ін. 1960, с. 124
Ohri1	Охрімівка 1	скіфський час	2	2	Запорізька обл. Якимівський р. с. Охрімівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1985, с. 71
Ohri2	Охрімівка 2	скіфський час	3	2	Запорізька обл. Якимівський р. с. Охрімівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1985, с. 75

Ohri3	Охрімівка 3	скіфський час	1	1	Запорізька обл. Якимівський р. с. Охрімівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1985, с. 77
Ohri4	Охрімівка 4	скіфський час	2	2	Запорізька обл. Якимівський р. с. Охрімівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1985, с. 80
Ohri5	Охрімівка 5	скіфський час	1	1	Запорізька обл. Якимівський р. с. Охрімівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1985, с. 86
Troi2	Троїцьке 2	доба бронзи	27	1	Запорізька обл. с. Троїцьке	Троїцький загін Молочанської експедиції	Клейн 1960, с. 145
Boti	Ботієве	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Ботієве	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 77
Vyso	Високе	доба бронзи		1	Запорізька обл. с. Високе, Мелітопольський р.	ПНЕ-1984	Гаврилюк, Болтрик 1993, с. 75-83
Volo	Володимирів ка	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Володимирівка	Веселовський 1887	Яценко 1956, с. 163-164
Davy10	Давидівка 10	доба бронзи	3	2	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1986	Кубышев та ін. 1987, с. 49
Davy11	Давидівка 11	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1986	Кубышев та ін. 1987, с. 54
Davy12	Давидівка 12	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1986	Кубышев та ін. 1987, с. 53
Davy3	Давидівка 3	скіфський час	5	4	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 97-107

Davy4	Давидівка 4	доба бронзи	3	1	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 108-111
Davy6	Давидівка 6	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1986	Кубышев та ін. 1987, с. 37
Davy7	Давидівка 7	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Давидівка, Якимівський р.	ХАЕ-1986	Кубышев та ін. 1987, с. 39
Dani3	Данило-Іванівка 3	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Данило-Іванівка	Мелітопольський краєзнавчий музей 1971 р.	Михайлов 1972, с. 8-9
Dani4	Данило-Іванівка 4	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Данило-Іванівка	Мелітопольський краєзнавчий музей 1971 р.	Михайлов 1972, с. 9-10
Dani6	Данило-Іванівка 6	скіфський час	3	1	Запорізька обл. с. Данило-Іванівка	Мелітопольський краєзнавчий музей 1971 р.	Михайлов 1972, с. 11
Akke16	Аккермень I 16	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Зарічне	Скіфська степова експедиція ІА у 1951 рр.	Вязьмітіна та ін. 1960, с. 66
Akke17	Аккермень I 17	доба бронзи	11	1	Запорізька обл. с. Зарічне	Скіфська степова експедиція ІА у 1952 рр.	Вязьмітіна та ін. 1960, с. 124
Akke19	Аккермень I 19	доба бронзи	5	1	Запорізька обл. с. Зарічне	Скіфська степова експедиція ІА у 1952 рр.	Вязьмітіна та ін. 1960, с. 126
Akke20	Аккермень I 20	доба бронзи	6	1	Запорізька обл. с. Зарічне	Скіфська степова експедиція ІА у 1952 рр.	Вязьмітіна та ін. 1960, с. 128

Kost2	Костянтинівка 2	доба бронзи	4	1	Запорізька обл. с. Костянтинівка	Степова скіфська експедиція у 1949	Либеров 1951, с. 137
Mter20	Мала Тернівка 20	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 61
Mter21	Мала Тернівка 21	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 62
Mter22	Мала Тернівка 22	скіфський час	3	1	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 64
Mter23	Мала Тернівка 23	доба бронзи	6	1	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 67
Mter24	Мала Тернівка 24	скіфський час	3	1	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 70
Mter25	Мала Тернівка 25	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Мала Тернівка, Якимівський р.	ХАЕ-1982	Кубышев та ін. 1983, с. 71
Berd	Бердянськ	скіфський час	3	3	Запорізька обл. с. Нововасилівка	ПНЕ-1978	Болтрик, Фиалко, Чередниченко 1994, с. 69-77
Doly3	Долинське 3	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 247-249
Doly4	Долинське 4	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 250
Nmyk11	Новомиколаївка I 11	скіфський час	3	3	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 228-241
Nmyk10	Новомиколаївка II 10	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 226
Nmyk7	Новомиколаївка II 7	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 225-226
Nmyk1	Новомиколаївка III 1	доба бронзи	3	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 222-223

Nmyk2	Новомиколаївка III 2	доба бронзи	4	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 223-225
Nmyk14	Новомиколаївка II 14	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 241-243
Udac1	Удачне 1	доба бронзи	2	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 243-244
Udac3	Удачне 3	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 244-245
Udac5	Удачне 5	доба бронзи	4	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 246
Udac9	Удачне 9	скіфський час	2	1	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	ПАЕ 1985-1988	Болтрик, Фиалко 2010, с. 246
Shul	Шульговка	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Новомиколаївка	Веселовський 1891	Веселовский 1889, с. 17-19, Веселовский 1890, с. 14-15, Веселовский 1891, с. 69-72
Акум11	Якимівка 11	скіфський час	3	3	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 31
Акум12	Якимівка 12	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 42
Акум13	Якимівка 13	скіфський час	6	3	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 44
Акум2	Якимівка 2	скіфський час	2	2	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 5
Акум3	Якимівка 3	доба бронзи	6	1	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 12
Акум4	Якимівка 4	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 18

Акум5	Якимівка 5	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 20
Акум6	Якимівка 6	скіфський час	1	1	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 22
Акум7	Якимівка 7	скіфський час	0	0	Запорізька обл. с. Якимівка	ПНЕ-1984	Болтрик та ін. 1985, с. 23
Mgor1	Максим Горький 1	доба бронзи	17	1	Запорізька обл. Якимівський р. с. Максим Горький	ХАЕ-1980	Кубышев та ін. 1981, с. 182
Hvol5	Вовчий	скіфський час	1	1	Запорізька обл. Якимівський р. с. Солене, хутір Вовчий	ХАЕ-1987	Кубышев та ін. 1988, с. 152
Kras	Червоне	скіфський час	0	0	Запорізька обл. Якимівський р. с. Червоне	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981
Shel1	Шелюги 1	скіфський час	4	3	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 149
Shel10	Шелюги 10	скіфський час	1	1	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 154
Shel2	Шелюги 2	скіфський час	1	1	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 149-150
Shel4	Шелюги 4	скіфський час	1	1	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 150
Shel5	Шелюги 5	скіфський час	2	2	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 150
Shel6	Шелюги 6	доба бронзи	13	1	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 152
Shel7	Шелюги 7	скіфський час	1	1	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 152

Shel8	Шелюги 8	скіфський час	4	2	Запорізька обл.с. Шелюги	ХАЕ-1987	Кубышев, Куприй 1992, с. 152-154
Kins1	Кінські роздори II 1	доба бронзи			Запорізька область		
Kara	Кара-Тюбе	скіфський час	1	1	Запорізька область Мелітопольський р. с. Костянтинівка	ПАЕ	Болтрик 1993, с. 183-197
Nmyh1	Новомихайлівка 1	скіфський час	2	1	Херсонська обл. с. Новомихайлівка	ХАЕ-1988	Куприй 1993, с. 32
Nmyh2	Новомихайлівка 2	скіфський час	2	1	Херсонська обл. с. Новомихайлівка	ХАЕ-1988	Куприй 1993, с. 32
Nmyh4	Новомихайлівка 4	скіфський час	1	1	Херсонська обл. с. Новомихайлівка	ХАЕ-1988	Куприй 1993, с. 34
Nmyh5	Новомихайлівка 5	скіфський час	2	2	Херсонська обл. с. Новомихайлівка	ХАЕ-1988	Куприй 1993, с. 36-39
Nmyh6	Новомихайлівка 6	скіфський час	2	1	Херсонська обл. с. Новомихайлівка	ХАЕ-1988	Куприй 1993, с. 39-40
Ndmy2	Новодмитрівка 2	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Генічеський р. с. Новодмитрівка	ХАЕ-1980	Кубышев та ін. 1981, с. 142
Geni1	Генічеськ 1	скіфський час	3	2	Херсонська обл. м. Генічеськ	ХАЕ-1986	Кубышев, Саенко 1991, с. 153-156
Chon10	Чонгар 10	скіфський час	2	2	Херсонська обл. між с. Чонгар і с. Новий Труд	ХАЕ-1990	Куприй, Кубышев 1992, с. 49
Chon11	Чонгар 11	скіфський час	1	1	Херсонська обл. між с. Чонгар і с. Новий Труд	ХАЕ-1990	Куприй, Кубышев 1992, с. 49
Chon12	Чонгар 12	скіфський час	1	1	Херсонська обл. між с. Чонгар і с. Новий Труд	ХАЕ-1990	Куприй, Кубышев 1992, с. 49
Chon9	Чонгар 9	скіфський час	2	2	Херсонська обл. між с. Чонгар і с. Новий Труд	ХАЕ-1990	Куприй, Кубышев 1992, с. 49

Nale17	Новоолексіївка 17	доба бронзи		1	Херсонська обл. с. Новоолексіївка		Ильинская, Тереножкин 1985, с. 105-106
Vodo1	Водославка 1	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 41-50
Vodo10	Водославка 10	скіфський час	4	3	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984,с. 86-89
Vodo11	Водославка 11	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 90-92
Vodo14	Водославка 14	доба бронзи	7	?	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 111
Vodo15	Водославка 15	скіфський час	3	3	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 116-125
Vodo2	Водославка 2	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 51-55
Vodo3	Водославка 3	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 56
Vodo4	Водославка 4	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984,с. 57-59
Vodo5	Водославка 5	скіфський час	3	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 60-64

Vodo6	Водославка 6	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 65-70
Vodo7	Водославка 7	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 71-73
Vodo8	Водославка 8	скіфський час	4	3	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 74-83
Vodo9	Водославка 9	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Водославка	ХАЕ-1983 Водославський загін	Кубышев и др 1984, с. 84-85
Kaly2	Калинівка 2	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Калинівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1988, с. 169
Kaly3	Калинівка 3	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Калинівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1988, с. 171
Kaly4	Калинівка 4	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Калинівка	ХАЕ-1984	Кубышев та ін. 1988, с. 172
Siva11	Сивашівка 11	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 227-231
Siva12	Сивашівка 12	скіфський час	2	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 232-234
Siva13	Сивашівка 13	скіфський час	3	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 235-237

Siva14	Сивашівка 14	скіфський час	2	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 238-244
Siva15	Сивашівка 15	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 245-247
Siva16	Сивашівка 16	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 248-249
Siva17	Сивашівка 17	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 250-251
Siva4	Сивашівка 4	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 203
Siva5	Сивашівка 5	скіфський час	4	4	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 204-207
Siva6	Сивашівка 6	доба бронзи	3	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 208-210
Siva7	Сивашівка 7	скіфський час	2	2	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 211-215
Siva8	Сивашівка 8	скіфський час	3	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 216-219
Siva9	Сивашівка 9	скіфський час	1	1	Херсонська обл. Новотроїцький р. с. Сивашівка	ХАЕ-1980 Присивашський загін	Кубышев та ін. 1981, с. 220-222

Kovy2	Ковилівка 2	доба бронзи	5	1	Херсонська обл. с. Ковилівка	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 86
Metr9	Метрополь 9	скіфський час	1	1	Херсонська обл. с. Метрополь	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 84
Fedo3	Федорівка 3	доба бронзи	2	1	Херсонська обл. с. Метрополь	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 70
Nale1	Новоолексіїв ка	доба бронзи	3	1	Херсонська обл. с. Новоолексіївка	ХАЕ-1979	Кубышева, Якунов 1979, с. 6- 7
Podo1	Подове 1	доба бронзи	3	1	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 96
Podo2	Подове 2	доба бронзи	4	3	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 105
Podo3	Подове 3	скіфський час	4	3	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 107
Podo4	Подове 4	скіфський час	2	2	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 117
Podo5	Подове 5	доба бронзи(кімме рійський?)	4	1	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 129
Podo7	Подове 7	скіфський час	2	2	Херсонська обл. с. Подове	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 125
Metr1	Метрополь 1	доба бронзи	3	1	Херсонська обл. с. Федорівка	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 71
Fedo1	Федорівка 1	скіфський час	1	1	Херсонська обл. с. Федорівка	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 65
Fedo2	Федорівка 2	доба бронзи	3	1	Херсонська обл. с. Федорівка	ХАЕ-1977	Кубышев та ін. 1978, с. 70

Додаток Б. Таблиці

Табл. 1. Поховання

id	Курган	Розташування	Споруда	Тип	Варіант	Цілісність	Датування	Визначення	Індикатор
Akke16_2	Akke16	center	катакомба	1	1	так	400-350	Фиалко 2012	бусини
Akke17_9	Akke17	center	відсутня			так	525-450	Полин 1997	стріли
Akke19_5	Akke19	center	відсутня			так			
Akke20_4	Akke20	center	яма			так			
Akum11_2	Akum11	w	катакомба	1	1	так			
Akum11_3	Akum11	center	катакомба	8	1	ні			
Akum11_h	Akum11	w	яма			так			
Akum12_1	Akum12	center	катакомба	1	1	ні	400-300	Фіалко 2020	амфори
Akum13_3	Akum13	nw	катакомба			не визн.			
Akum13_4	Akum13	center	катакомба	1	1	ні	400-395	Полин 2014	амфори
Akum13_6	Akum13	se	яма			так			
Akum2_1	Akum2	center	катакомба	1	1	ні	375-350	Полин 2014	амфори
Akum2_2	Akum2	n	катакомба	1	1	ні	400-350	Полин 2014	амфори
Akum3_6	Akum3	center	катакомба	1	1	ні	400-350	Полин 1997, Фіалко 2020	
Akum4_1	Akum4	center	катакомба	1	1	ні	400-350		стріли
Akum5_1	Akum5	center	катакомба	1	1	не визн.			
Akum6_1	Akum6	center	катакомба			ні	400-300		стріли
Berd_c	Berd	center	катакомба	6	1	ні	380-370, 370-365	Полин 2014, Гречко 2019 за Монахов 2003	амфори
Berd_e	Berd	se	катакомба	1	1	ні			
Berd_s	Berd	center	катакомба	1	1	ні			

Bilo5_1	Bilo5	nw	катакомба	1	1	так	350-300	Гречко, Карнаух 2011	
Boti_1	Boti	center	катакомба			ні			
Dani3_1	Dani3	center	катакомба	1	1	ні	350-325		стріли
Dani4_2	Dani4	center	катакомба	1	1	ні			
Dani6_3	Dani6	center	катакомба	2	1	ні			
Davy10_2	Davy10	center	катакомба			ні			
Davy10_3	Davy10	sw	катакомба	1	1	ні			
Davy11_1	Davy11	center	катакомба	1	1	ні			
Davy11_2	Davy11		катакомба	1	1	ні			
Davy12_1	Davy12	center	катакомба			ні			
Davy3_2	Davy3	sw	відсутня			так			
Davy3_3	Davy3	nw	катакомба	2	1	ні			
Davy3_4	Davy3	s	катакомба	1	1	ні			
Davy3_5	Davy3	center	катакомба	1	2	ні			
Davy4_3	Davy4	center	катакомба	1	1	так			
Davy6_1	Davy6	center	катакомба	1	1	ні			
Davy6_2	Davy6	s	катакомба	1	1	ні			
Davy7_1	Davy7	center	катакомба			ні			
Davy7_2	Davy7	s	катакомба			ні	350-325	Полин 2014	амфори
Doly3_1	Doly3	center	катакомба	1	1	ні			
Doly3_2	Doly3	n	катакомба	1	1	так	375-350	Полин 2014	амфори
Doly4_2	Doly4	center	катакомба	1	1	ні	400-350		
Dvog_d1	Dvog		катакомба	1	1	ні			
Dvog_d2	Dvog		катакомба	1	1	так			
Dvog_d3	Dvog		катакомба	1	1	так			
Dvog_d4	Dvog		катакомба	1	1	так			

Dvog_s1	Dvog	w	у насипу			так			
Dvog_s2	Dvog	w	у насипу			так			
Dvog_s3	Dvog	w	у насипу			так			
Dvog_s4	Dvog	w	у насипу			так			
Dvog_s5	Dvog	w	у насипу			так			
Dvog_1	Dvog	center	катакомба	5	5	ні	420-380	Полин 2014, межа V-IV ст. до н.е. Монахов 1999	амфори
Fedo1_1	Fedo1	center	катакомба	1	2	ні	400-350	Полин 2014,	амфори
Fedo2_2	Fedo2	e				ні			
Fedo3_1	Fedo3	center	яма			ні			
Geni1_1	Geni1	s	катакомба	1	1	так			
Geni1_2	Geni1	center	катакомба	1	1	ні			
Gost	Gost					ні	500-400	Гречко 2017	
Hamu1_2	Hamu1	nw	катакомба	7	2	так	325-300	Гречко, Карнаух 2011	крючок, стріли
Hvol5_h	Hvol5		яма			ні			
Hvol5_1	Hvol5	center	катакомба			ні	400-350	Полин 2014	амфори
Kaly2_1	Kaly2	center	катакомба			ні			
Kaly3_1	Kaly3	center	катакомба			ні			
Kaly3_2	Kaly3	s	катакомба			так			
Kaly4_1	Kaly4	center	катакомба			ні			
Kara_1	Kara	center	катакомба	1	2	ні	375-350	Болтрик 1992	
Kost2	Kost2	center	у насипу			ні	600-525		
Kovy2_4	Kovy2	center	катакомба	1	1	ні			
Lysy1_3	Lysy1		яма			ні			
Mari6	Mari6	center	яма	1	2	так	500-400	Гречко 2017	

Mari7	Mari7	center	яма			ні	500-400	Гречко 2017	
Meli_1	Meli	n	катакомба	1	4	ні	350-340, 340-330	Полин 2014, Монахов 2003	
Metr1_1	Metr1	center	яма			так			
Metr9_1	Metr9	center	катакомба	1	2	ні			
Mter20_1	Mter20	center	катакомба	1	1	ні			
Mter21_1	Mter21	center	катакомба	1	1	ні			
Mter21_2	Mter21	ne	катакомба			так			
Mter22_3	Mter22	center	катакомба			ні	350-325	Полин 2014	амфори
Mter23_2	Mter23	center	катакомба			ні			
Mter24_2	Mter24	center	катакомба			ні			
Mter25_1	Mter25	center	катакомба	1	1	ні			
Nale	Nale					ні			
Nand3	Nand3					ні			
Nmyh6_2	Nmyh6	center	катакомба		2	ні			
Nmyk1_2	Nmyk1	n	яма			ні			
Nmyk10_2	Nmyk10	center	катакомба	1	1	ні			
Nmyk11_1	Nmyk11	e	катакомба	1	1	так			
Nmyk11_2	Nmyk11	ne	яма	1	1	так			
Nmyk11_3	Nmyk11	center	катакомба	2		ні	375-350	Полин 2014	амфори
Nmyk14_1	Nmyk14	center	катакомба	1	1	ні			
Nmyk2_3	Nmyk2	center	катакомба	1	1	ні			
Nmyk7_1	Nmyk7	center	катакомба			ні	350-300	Болтрик 2010	
Noga6_1	Noga6	center	яма			ні	500-400	Гречко 2017	
Noga3_1	Noga3	center	яма			ні	525-400	Яценко 1956	застібка
Novo3_1	Novo3	center	катакомба	1	1	так			
Novo4_1	Novo4	center	катакомба	1	1	ні	425-400	Полин 2014	амфори

Novo5_1	Novo5	sw	катакомба	1	1	так	375-325	Полин 1997	
Novo5_2	Novo5	center	катакомба	1	1	ні			
Novo5_3	Novo5	n	катакомба	1	1	так			
Novo6_1	Novo6	se	катакомба	1	1	так			
Novo6_2	Novo6	center	катакомба	1	1	ні	375-350	Полин 2014	амфори
Novo7_1	Novo7	center	катакомба	1	1	ні			
Novo8_1	Novo8	center	катакомба	1	1	ні	400-350	Фіалко 2020	
Novo9_1	Novo9	center	катакомба	1	2	ні			
Ohri1_1	Ohri1	center	катакомба	1	2	ні	375-350	Полин 2014	амфори
Ohri1_2	Ohri1	w	катакомба	2	2	ні			
Ohri2_1	Ohri2	center	катакомба	1	1	ні			
Ohri3_1	Ohri3	center	катакомба	1	2	ні			
Ohri4_1	Ohri4	center	катакомба			ні			
Ohri4_2	Ohri4	n	катакомба	2		ні	375-350	Полин 2014	амфори
Ohri5_1	Ohri5	center	катакомба	1	1	ні			
Pere_2	Pere	center	яма	1	1	ні	375-350	Моруженко 1992	
Podo1_3	Podo1	center	катакомба	1	1	ні			
Podo2_2	Podo2	sw	катакомба	1	1	так			
Podo2_3	Podo2	center	катакомба	1	1	ні			
Podo2_h	Podo2	ne	яма	2		так			
Podo3_2	Podo3	s	катакомба	2	1	так	375-350	Полин 2014	амфори
Podo3_3	Podo3	center	катакомба	1	1	ні	375-350		
Podo3_4	Podo3	n	катакомба	1	1	так	375-350		
Podo4_2	Podo4	sw	катакомба	1	1	так			
Podo4_4	Podo4	center	катакомба			ні			
Podo5_2	Podo5	center	катакомба	1	1	ні			
Podo7_1	Podo7	center	катакомба	1	1	ні			

Podo7_2	Podo7	center	катакомба	1	1	ні			
Prim1	Prim1	sw	у насипу			так			
Rody12_1	Rody12	center	катакомба			ні	400-375	Полин 2014	амфори
Rody5_3	Rody5	center	катакомба	1	1	ні			
Rody7_1	Rody7	se	катакомба			так			
Rody7_2	Rody7	n	катакомба	1	1	так			
Rody7_3	Rody7	center	-			ні			
Rody7_4	Rody7		катакомба	1	1	так	375-350	Полин 2014	амфори
Rody8_2	Rody8	center	яма			так			
Shel1_2	Shel1	ne	катакомба	1	1	так	425-375	Фіалко 2020	
Shel1_3	Shel1	ne	катакомба	1	1	так	425-375	Фіалко 2020	
Shel1_4	Shel1	center	катакомба	1	1	ні	425-375	Фіалко 2020	
Shel10_1	Shel10	center	катакомба			ні			
Shel2_1	Shel2	center	катакомба	1	1	ні			
Shel4_1	Shel4	center	катакомба	1	1	так	425-375	Фіалко 2020	
Shel5_1	Shel5	se	катакомба	1	1	так	425-375	Фіалко 2020	
Shel5_2	Shel5	center	катакомба	1	1	ні	425-375	Фіалко 2020	
Shel6_1	Shel6	e	катакомба	6	2	ні			
Shel7_1	Shel7	center	катакомба	1	1	ні			
Shel8_3	Shel8	ne	дромос	9	1	так			
Shel8_4	Shel8	center	яма	2	2	ні	500-400	Алексєєв 2003	
Shev10_1	Shev10	center	яма	1	1	ні	500-400	Гречко 2017	
Shev1g2_1	Shev1g2	center	яма	1	1	ні	500-400	Гречко 2017, Полин 2014	
Shev1g2_h	Shev1g2	e	яма	1	1	так			
Shev3_1	Shev3	center	катакомба	1	1	ні	500-400	Гречко 2017	

Shul_1	Shul	center	катакомба	1	4	ні	350-325	Алексеев 2003, Полин 2014 - 2,3 чверть	
Shul_2	Shul	w	катакомба	9	1				
Tash_1	Tash	center	катакомба	1	2	ні			
Tash_2	Tash	w	катакомба			ні	400-375	Полин 2014	амфори
Tash_h	Tash	n	катакомба			ні			
Sado1_16	Sado1	se	катакомба	3	2	ні			
Sado1_17	Sado1	se	відсутня			так			
Tokm1_2	Tokm1	center	катакомба	1	1	ні	400-300	Смирнов 1952, Полин 1997 - 5 ст. до н.е.	стріли
Troi2_12	Troi2	center	у насипу			так			
Udac1_2	Udac1	center	яма	1	1	ні			
Udac3_1	Udac3	center	катакомба	1	1	ні			
Udac5_3	Udac5	nw	яма	1	1	так			
Udac9_2	Udac9	center	катакомба	1	1	ні			
Vlad1_1	Vlad1	center	катакомба	1	1	ні	400-350	Полин 2014	амфори
Vlad1_2	Vlad1	n	катакомба	3	2	ні	400-350	Полин 2014	
Vlad2_1	Vlad2	center	катакомба	1	1	ні			
Vlad3_1	Vlad3	center	катакомба	1	1	ні	400-350		стріли
Vlad4_1	Vlad4	center	катакомба	2	1	ні			
Vlad7_1	Vlad7	center	катакомба	1	1	ні	450-400	Полин 1997	
Vodo6_1	Vodo6	center	катакомба	3	1	ні	375-325	Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019	стріли, прикраси
Vodo6_h	Vodo6	sw	яма			так			
Volc14_2	Volc14	center	катакомба	1	1	ні			

Volc15_1	Volc15	s	катакомба	1	1	так			
Volc15_2	Volc15	w	катакомба	1	1	так			
Volc15_3	Volc15	center	катакомба	1	1	ні	450-400	Полин 1997	меч
Volc16_1	Volc16	center	катакомба	8	1	ні	450-400	Полин 2017	стріли?
Volc17_2	Volc17	center	катакомба	1	1	ні	425-375	Полин 1997	
Volc20_1	Volc20	center	катакомба	1	1	не визн.	400-300	Фіалко 2020	
Volc21_1	Volc21	center	катакомба	1	1	ні			
Volc22_1	Volc22	n	катакомба	1	1	ні			
Volc23_1	Volc23	center	катакомба	1	1	ні	450-400	Полин 2017	
Volc2g2_2	Volc2g2	center	катакомба	1	1	ні			
Volc2g2_3	Volc2g2	center	катакомба	1	1	ні			
Volc4_4	Volc4	center	яма			не визн.			
Volc5_12	Volc5	ditch	катакомба	1	1	так			
Volc5_19	Volc5	center	катакомба	6	1	ні			
Volc6_6	Volc6	center	яма			ні			
Volc8_1	Volc8	center	катакомба	1	2	ні	450-400	Полин 2014	чаша
Volc8_2	Volc8	s	катакомба	1	1	так	400-350	Полин 1997	
Volc8_3	Volc8	se	катакомба	1	1	так	425-375	Полин 1997	
Volc8_4	Volc8	n	катакомба	1	1	так			
Volc8_5	Volc8	ne	катакомба	1	1	так			
Volc8_6	Volc8	ne	катакомба	1	1	ні			
Volc9_1	Volc9	center	катакомба	1	1	ні	425-375	Полин 1997	
Volo	Volo	center	яма			ні	500-400	Яценко	
Vyso_1	Vyso	center	катакомба	1	1	так	500-450	Гаврилюк, Болтрик 1993	
Nmyh1_1	Nmyh1	center	катакомба	3	1	ні			
Nmyh2_2	Nmyh2	center	катакомба	3	1	ні			

Nmyh4_1	Nmyh4	center	катакомба	2	1	ні			
Nmyh5_1	Nmyh5	center	катакомба	3	1	ні	350-325	Полин 2014	амфори
Nmyh5_2	Nmyh5	e	катакомба	3	2	ні	350-325	Полин 2015	амфори
Meli_2	Meli	center	катакомба	1	2	ні			
Meli_h	Meli	center	яма	1	1	так			
Nale1_2	Nale1	w	яма	1	1	так			
Nale17_1	Nale17		яма			так	600-500	Ильинская, Тереножкин 1983	
Vodo1_1	Vodo1	center	катакомба	3	2	ні			
Vodo2_1	Vodo2	center	катакомба	3	1	ні	375-325	Полін 2014	канфар
Vodo3_1	Vodo3	center	катакомба	3	1	ні			
Vodo4_1	Vodo4	center	катакомба	3	2	ні			
Vodo5_2	Vodo5	center	катакомба	1	1	ні			
Vodo5_3	Vodo5	n	катакомба	3	2				
Vodo7_1	Vodo7	center	катакомба			ні			
Vodo7_2	Vodo7	center	катакомба			не визн.			
Vodo8_1	Vodo8	center	катакомба	3	1	ні			
Vodo8_h	Vodo8	center	яма	1	3	ні			
Vodo8_4	Vodo8	se	катакомба	3	2	так			
Vodo9_1	Vodo9	center	катакомба	1	1	ні			
Vodo10_2	Vodo10	w	катакомба	1	1	так			
Vodo10_3	Vodo10	s	катакомба	3	1	так			
Vodo10_4	Vodo10	center	катакомба	1	1	ні			
Vodo11_1	Vodo11	center	катакомба	3	2	ні			
Vodo15_1	Vodo15	n	катакомба	3	2	так			

Vodo15_2	Vodo15	center	катакомба	1	1	ні	400-350	Полін 2014	кілік, амфори у тризні
Vodo15_3	Vodo15	s	катакомба	1	1	так			
Mgor1_9	Mgor1	center	відсутня			ні			
Siva4_1	Siva4	center	катакомба	3	1	ні			
Siva5_1	Siva5	w	катакомба	1	1	так			
Siva5_2	Siva5	nw	катакомба	1	1	так			
Siva5_3	Siva5	sw	катакомба	1	1	ні			
Siva5_4	Siva5	center	катакомба	1	1	ні			
Siva6_1	Siva6	center	катакомба	2	1	так			
Siva7_1	Siva7	center	катакомба	1	1	ні			
Siva7_2	Siva7	center	катакомба	1	1	так			
Siva8_3	Siva8	center	катакомба	1	1	ні			
Siva9_1	Siva9	n	катакомба	8	1	ні			
Siva11_1	Siva11	center	катакомба	1	1	ні			
Siva11_2	Siva11	n	катакомба	1	1	так			
Siva12_2	Siva12	center	катакомба	1	1	ні			
Siva13_1	Siva13	center	катакомба	1	1	ні			
Siva14_2	Siva14	center	катакомба	1	1	ні			
Siva15_1	Siva15	center	катакомба	1	1	ні			
Siva16_1	Siva16	center	катакомба	1	1	ні			
Siva17_1	Siva17	center	катакомба	2	1	ні			
Ndmy2_1	Ndmy2	center	катакомба	1	1	так			

Табл. 2. Параметри поховальних споруд.

2.1. Вхідні ями.

Поховання (id)	Довжина	Ширина	Глибина	Орієнтація	Розташування камери	Довжина дромоса	Ширина дромоса	Заклад	Примітки
Akke16_2	2,1	0,5	2,75	e-w	n			дерев'яний	
Akum11_2	1,9	0,48	0,85	n-s	e				
Akum11_3	2,2	2,1	2,5	none	ne				
Akum12_1	2,1	0,86	4,1	e-w	n				
Akum13_3	2,9	1,6	4,37	ne-sw	se				
Akum13_4	2,6	1,2	4,65	ne-sw	nw				
Akum2_1	2,65	1,5	4,3	e-w	n				
Akum2_2	2,96	1,4	4	e-w	s				
Akum3_6	2	0,6	1,55	e-w	n				глиб. від 0
Akum4_1	2,4	1	3,6	se-nw	s				
Akum5_1	2,05	1,4	1,8	ne-sw	nw				
Akum6_1	2,4	1,1	1,3	se-nw	ne				
Berd_c	4,4	3,4	12,5	e-w	ne				
Berd_e	3,1	1,2	5,9	ne-sw	nw			кам'яний	
Berd_s	3,9	1,9	9,7	e-w	n				
Bilo5_1	2,1	1,6	2,69	e-w	s				
Boti_1	2,6	1,45	2,6	e-w	n				
Dani3_1	2,5	0,8	2,5	ne-sw	w				
Dani4_2	1,7	1	1,55	e-w					
Dani6_3	2,8	1,2	3,7	ne-sw	s				
Davy10_2	2,45	1	1,85	e-w	n				глиб. від 0
Davy10_3	1,85	0,6	1,55	se-nw	ne				глиб. від 0
Davy11_1	2	0,9	2,3	e-w	n				
Davy11_2	2,3	0,9	2,7	e-w	s				глиб. від 0
Davy12_1	2,5	0,8	2,4	ne-sw					глиб. від 0
Davy3_3	1,9	1,2	5,16	se-nw	se				глиб. від 0
Davy3_4	1,65	0,55	2,75	ne-sw	nw				глиб. від 0

Davy3 5	2,36	2,05	3,88	e-w	n	1,42	3,05		
Davy4 3	2,15	0,7	1,8	se-nw	ne			дерев'яний	глиб. від 0
Davy6 1	1,8	1,5	1,5	n-s					
Davy6 2	2	0,6	2,2	ne-sw	l				глиб. від 0
Davy7 1	1,6	0,65	1,9	n-s					
Davy7 2	2,55	0,85	2,25	n-s					
Doly3 1	2,6	1,5	3	ne-sw	n				
Doly3 2	2,6	1,3	3,3	e-w	s				
Doly4 2	2,2	1,3	2,04	e-w	n				глиб. від 0
Dvog d1	2,2	1,6	1,25	e-w	ne				
Dvog d2	0,9	0,85	1,4	ne-sw	sw				
Dvog d3				se-nw	sw				
Dvog d4	2,2	0,85	1,7	n-s	e				
Dvog 1	1,9	1,5	10,15	n-s	n	2,8			
Dvog s1				n-s					
Dvog s2			0,4	n-s					
Dvog s3			0,4	n-s					
Dvog s4	2	0,75		n-s					
Dvog s5				n-s					
Fedol 1	4,7	3	4,13	e-w	n	2,6	1		
Fedol 1	4,7	3	4,13	e-w	n	1,8	1,60		
Hamul 2	4,5	1,8	2	se-nw	se			дерев'яний	
Hvol5 1	1,4	0,7	1,1	n-s					
Kaly2 1	1,5	1	2,9	ne-sw					
Kaly2 1	1,5	1,5	3,85	none		2			глиб. від 0, ямка
Kaly3 1	1	1		e-w					
Kaly3 2									
Kaly4 1	2,7	1,6	2,1	n-s					глиб. від 0
Kara 1	4,8	2,3	7,02	e-w	n	4,7	3,4	кам'яний	
Kara pass	2,2	1,8	15,5						
Meli 2	3,85	2	12	e-w	w	0,9	1,5	кам'яний	
Meli 1	3,2	2,3	6,5	e-w	s	8,5	2,5		

Mter20_1	2,2	0,9	1,8	se-nw	ne				
Mter21_1	2	0,9	2,2	e-w	n				
Mter21_2	1,4	1	1,15	se-nw					глиб. від 0
Mter22_3	1,65	0,65	3,4	se-nw	ne				
Mter23_2									
Mter24_2	2,7	1,2	1,95	se-nw	ne				
Mter25_1		0,9	1,6	e-w					
Nmyh1_1	2,4	1,2	4,8	e-w	e				глиб. від 0
Nmyh2_2	2,3	1,4	3,6	e-w	e				глиб. від 0, канавка
Nmyh4_1	2,3	1,3	4,2	e-w	e				глиб. від 0
Nmyh5_1	3,2	1,6	3	e-w	e				
Nmyh5_2	3,2	1,34	7,25	n-s	w	1			глиб. від 0
Nmyh6_2	3,4	3,3	4,03	e-w	w	0,62	1,5		
Nmyk10_2			3,26	e-w	n				глиб. від 0
Nmyk11_1	0,95	0,28	0,75	n-s	w				
Nmyk11_2	1,75	0,7	2,4	ne-sw					
Nmyk11_3	3,2	2,5	6,1	ne-sw	ne	1,4	2,6		
Nmyk11_3	1,6	1,3	5,17	se-nw	se	3,5	2,5		
Nmyk14_1	2,8	1,6	4,2	e-w	n				
Nmyk2_3	2,6	0,9	1,8	e-w	n				глиб. від 0
Nmyk7_1	2,35	1	4	e-w	n	0,6	1,8		
Nmyk7_1	2,2	0,7	4,85	e-w	s	2,2	1		
Novo3_1	2,3	0,75	0,75	e-w	n				
Novo4_1	2,35	0,85	1,25	se-nw					
Novo5_1	2,2	1,1	3,05	se-nw	ne				
Novo5_2	2,3	0,85	5,4	se-nw	ne				
Novo5_3	1,05	0,6	2,3	se-nw	ne				
Novo6_1	2,35	0,95	2,5	e-w	n				
Novo6_2	2,1	0,7	3,15	e-w	n				
Novo7_1	2,75	0,6	2,1	e-w	n				глиб. від 0
Novo8_1	2,2	0,65	2,4	se-nw	ne				глиб. від 0

Novo9 1	2	1	2,4	e-w	s	1,6	1,2		
Novo9 1	2,3	1	1,35	n-s					або лаз
Ohri1_1	2,8	1,4	3,35	e-w	n		1,3		довжина дромоса неточна, підзахоронення
Ohri1 1	2,6	1,1	2,6	e-w	se	1	0,7		
Ohri1 2	1,3	1	1,8	e-w	e	1,3	0,8		
Ohri2 1	1,6	0,8	1,9	ne-sw	ne				
Ohri2 1	1,9	1			se	1,4	0,8		
Ohri3 1	2,4	1,3	2,65						
Ohri4 1	2,6	1,3	2,5	e-w	ne	0,8	0,6		
Ohri4 2				e-w	e				
Ohri5 1	2	1,2	4	e-w	n				
Podol 3	1,8	1,1	3,5	ne-sw	nw				глиб. від 0
Podol 2	1,8	0,7	2	se-nw	ne				
Podol 3	1,8	1	3,25	e-w	n				
Podol 2				e-w	w				
Podol 3	3,4	0,7	4,6	e-w					
Podol 4			4,08	e-w	s				
Podol 2	2,4	0,7	2,52	se-nw	ne				дерев'яний глиб. від 0
Podol 4	2,5	1		e-w	n				
Podol 5 2	2,9	0,7	1,55	se-nw	ne				
Podol 7 1	2,3	0,9	3,28	se-nw	ne				
Podol 7 2	2,3	0,6	3,15	se-nw	ne				
Rody12 1	2,6	1	5,3						глиб. від 0
Rody12 1	2,2	1	4,65						глиб. від 0
Rody5 3	2	0,9		e-w	n				
Rody7 1	1,6	0,8			sw				
Rody7 2	2,1	0,55		e-w	n				
Rody7 4	1,9	0,6		ne-sw	nw				
Shell 2	1	0,6	1,3	e-w	n				глиб. від 0
Shell 3	2,3	0,6	2,9	e-w	s				

Shel1 4	2,4	0,7	3,9	e-w	n				
Shel10 1		1,5	1,95						
Shel2 1	2,3	1,2	2,3	e-w	n				
Shel4 1	2,6	0,75	4,5	se-nw	ne				
Shel5 1	1,5	0,55	1,6	e-w	n				глиб. від 0
Shel5 2	2	0,7	2,1	e-w	n				
Shel6 1	2,4	1,8	3,4	n-s	ne	0,4	0,76		
Shel7 1	1,9	0,7	1,4	e-w	n				
Shel8 3	2,6	2,5	0,4	none	s	6,2	1,7		
Shev3 1	1,7	0,8	3,75	ne-sw	n			дерев'яний	
Tash 1	2,5	1,8	7,84	e-w	e			кам'яний	
Tash_2	3,5	2,5	15	e-w	se	2,5		кам'яний, камка, тканина	
Tash h	3,7	2	6,6	e-w	n	1		кам'яний	
Udac3 1	2,8	1	4,05	se-nw	ne			кам'яний	глиб. від 0
Udac9 2	1,85	0,6	1,9	e-w	n				
Vlad1 1	2,7	1,1	6	e-w	n				
Vlad1 2	2,8	2,4	4,9	n-s		2,5		кам'яний	глиб. від 0
Vlad2 1	2	0,7	3,1	se-nw	n				
Vlad3 1	1,9	0,7	3,65	se-nw	ne			дерев'яний	
Vlad4 1	3,9	1,9	4,1	se-nw	se				
Vlad7 1	2,6	0,8	3,15	e-w	n			кам'яний	
Vodo6 1	2,4	1,9	4,2	e-w	w			дерев'яний	
Vodo6 1	3,1	2,3	3,45	n-s	e			дерев'яний	
Volc14 2	2	0,6	1,7	ne-sw	nw				
Volc15 1	1,7	0,55	1,75	ne-sw	nw			дерев'яний	
Volc15 2	1,9	0,5	1,2	n-s	e				
Volc15 3	2,35	0,7	2,2	se-nw	ne				
Volc16 1	1	1	1,9	none	n				
Volc17 2	1,85	0,55	1,75	ne-sw	nw				
Volc20 1	2	0,5	1,6	e-w	n				
Volc21 1	2,55	0,65	1,6	se-nw	ne				

Volc22_1	2	0,6	1,55	e-w	n				
Volc23_1	2,8	0,7	1,7	e-w	n				
Volc2g2_2	2,2	0,6	0,9	e-w	n				
Volc2g2_3	2	0,7	0,9	e-w	n				
Volc5_12				n-s					
Volc5_19	3,4	2,15		e-w	ne				
Volc8_1	2,45	1,15	5,2	e-w	n				невеликий дромос
Volc8_2	2,4	0,95	4,95	e-w	n		дерев'яний		глиб. від 0, камера нижче
Volc8_3	1,15	0,5	2,55	ne-sw	nw		дерев'яний		глиб. від 0
Volc8_4	1,4	0,5	2,05	e-w	s				глиб. від 0
Volc8_5	1,2	0,6	1,35	e-w	s				глиб. від 0
Volc8_6	1,75	0,75	2,9	e-w	s				глиб. від 0
Volc9_1	2,4	1,2	2	e-w	n				
Geni1_1	2	0,7	2,7	e-w	n				глиб. від 0
Geni1_2	3		3,25	e-w	n				глиб. від 0
Kovy2_4	2,2	1,1		e-w	n				
Metr9_1	1,7	1		e-w	e				
Volc6_6	1,85	0,8		se-nw					
Volc4_4	1,75	1,4	2,6	n-s					
Akke20_4	2,4	0,55	1,25	e-w					глибина від пов., уступ, каміння довкола
Akym11_h	2,47	0,45	1,35	se-nw					материкові перемички для кінцівок
Akym13_6	1,5	0,8	0,8	e-w					
Fedo3_1	2,4	1,4	1,15	se-nw					
Hvol5_h	1,1	1	1,1	ne-sw					
Lysy1_3	2,48	2,05	2,72	n-s	sw				
Metr1_1	1,96	0,64	0,92	e-w					
Nmyk1_2	2,1	1	0,28	e-w					

Noga6_1	4,26	3,2	2,7						
Pere_2	4,04	2,68	6,38	ne-sw					
Podo2_h	1,8	1	0,9						
Rody8_2			1,55						
Shel8_4	4,5	1,1	2,6	n-s					
Shev10_1	2,27	0,7	1,46	e-w	n				підбій 1.5x0.37
Shev1g2_1	3,05	2,7	2,15	e-w	se				підбій 2.25x1.2
Shev1g2_h	1,76	0,75	1,1	e-w					
Udac1_2	2,4	1,1	1,15	e-w					
Udac5_3	1,15	0,75	1,18	e-w					
Vodo6_h	1,8	0,8	0,95	e-w					
Meli_h	2,5	1,3	1,6	e-w					перекриття з плит та камки
Mari6	2,5	1,79	3	e-w					кам'яна скриня
Mari7	2	0,95	1,2	e-w					
Vyso_1	1,8	1,05		e-w	n	0,25	1,05		глибина від вершини
Sado1_16	3,8	1,15		se-nw	se	4,2	1,2		розмір на рівні поверхні
Shul_2	1,4	1,4	12		e			кам'яний	
Shul_1			11,7	e-w	w	8	3,2	кам'яний	
Gost			6					кам'яний	
Davy3_2	2,25	0,9	1,5	se-nw					
Tokm1_2	2,5	0,7	2,6	ne-sw	nw				
Nale1_2	1,6	0,7	0,5	e-w					
Vodo1_1	2,9	1,6	3,5	e-w	e	,6	1,1	дощатий щит	2,9x2,4 по дну
Vodo1_1	3,2	1,4	5,4	e-w	s	4,6	1,2		
Vodo2_1	2,4	1,9	3,4	e-w	e				глиб. від поверхні
Vodo2_1	1,2	0,7	3,2		ne	1,5	0,6		глиб. від поверхні
Vodo3_1	2,3	0,8	2,3	ne-sw	sw				

Vodo4_1	2,42	1,42	3,07	ne-sw	sw	1,3	1,34-1,68		глиб. від 0
Vodo5_2	2,2	1,3	1,8	ne-sw	nw				
Vodo5_3	1,6	0,8	1,9	ne-sw	ne				глиб. від поверхні
Vodo7_1	2	1,4	3,3	e-w	e				глиб. від поверхні
Vodo7_2	2,2	1	3,4	n-s	w				
Vodo8_1	3,07	1,72	5,15-5,25	e-w	w	2,33	1,85-1,15	дерев'яний	трапец. форма 1,52, глиб. від 0
Vodo8_h	2,4	1,6		n-s					
Vodo8_4	2,32	1	3,8	ne-sw	ne	1,3	0,95	дерев'яний	
Vodo9_1	2,6	1,65	3	e-w	n				глибина від горизонту за малюнком
Vodo10_2									в насипу, не зафіксована
Vodo10_3	2	0,95	2,4	e-w	e				
Vodo10_4	2,3	0,5	2,4	e-w	n				
Vodo11_1	2	1,68	2,3	ne-sw	ne	1	1,38-1,8		канавка від кам'яного закладу
Vodo15_1	1,03	0,76	1,7	ne-sw	ne	0,25	0,94		
Vodo15_2	2,4	0,66		e-w	n				розмір на рівні поверхні
Vodo15_3	2,14	0,84	2,16	ne-sw	nw				глибина від 0
Siva4_1	2	0,45-0,7	1,3-2,5	e-w	e				
Siva5_1	1,45	0,75	1,4-2,23	se-nw	ne				
Siva5_2	1,2	0,85	2,27	se-nw	ne				глибина від поверхні
Siva5_3	2	1,2	1,55-2,25	se-nw	ne				
Siva5_4	2,6		2,5-3,2	se-nw	ne				
Siva6_1	1	0,8	1,53	e-w	w				
Siva7_1	2	1	2,55	e-w	n				глибина від 0

Siva7_2	2,15	0,4	1,85	e-w	n				розмір на рівні поверхні
Siva8_3	1,8	0,66	1,4		n				розмір придонної частини
Siva9_1	1,1	0,97	2						глибина від дав. горизонту
Siva11_1	2	0,4	1,88	e-w	n				розміри придонної частини, глибина від суч. пов.
Siva11_2	2,47	0,55	1,95	se-nw	sw				глибина від суч. пов.
Siva12_2	2,15	1,05	2,15	se-nw	n				глибина від суч. пов.
Siva13_1	2,9	0,9	1,65	se-nw	ne				глибина від суч. пов.
Siva14_2	2,68	0,8	2,45	e-w	n				
Siva15_1	2,2	0,7	2,9	e-w	n				глибина від суч. пов.
Siva16_1	2,35	0,67	3,05	e-w	n				глибина від суч. пов.
Siva17_1	2	1	3,3	e-w	w				глибина від суч. пов.
Ndmy2_1	0,95	0,85	0,9	n-s	w				розміри цілої споруди

Таблиця 2.2. Підбої/камери

Поховання (id)	Довжина	Ширина	Глибина	Висота	Орієнтація	Примітки
Akke16_2	3	1,4	3,8	0,9	e-w	стовпчики
Akum11_2	2,15	0,77	1,2	0	n-s	крейда
Akum11_3	4,05	3,25	3,4	0	se-nw	
Akum12_1	2,7	2,1	4,2	0	e-w	
Akum13_3	2,7	2	4,34	0		
Akum13_3	3,3	3,1	4,49	0	ne-sw	лаз
Akum13_4	5,2	3,1	4,95	0	ne-sw	
Akum2_1	4,55	2,5	4,6	0,9	e-w	
Akum2_2	3,4	2,5	4,3	0	e-w	крейда
Akum3_6	2,4	2,1	1,6	0,9	e-w	від 0
Akum4_1	2,6	1,8	3,9	1,6	se-nw	
Akum5_1	2,6	1,85	1,85	0,9	ne-sw	крейда
Akum6_1	2,42	1,35	1,8	1	se-nw	крейда
Boti_1	2,4	1,22	2,3	0,8	e-w	
Dani3_1	1,8	0,8		0,6		
Dani3_1	2,5			1,55	ne-sw	
Dani4_2	1,95	1,3	1,1	0	e-w	
Dani6_3	2,5	0,6		0		
Dani6_3	1,8	0,5		0		
Dani6_3	1,1	0,6		0		
Dani6_3	1,7	0,6		0		
Dani6_3	3,1	0,6		0		
Dani6_3	2,4	2		1,7	ne-sw	
Davy10_2	2,2	0,7	1,75	0,5		від 0
Davy10_2	2,4	1,15	1,9		e-w	від 0
Davy10_3	2,2	1,1	1,83		se-nw	від 0
Davy11_1	2,1	1	2,5		e-w	
Davy11_2	2,6	1,4	3,1	1,5	e-w	від 0
Davy12_1	2,7	1,5	2,95		ne-sw	від 0
Davy3_3	4,05	2,3	5,3	1,17	se-nw	від 0, кругле заглиблення
Davy3_4	2,62	1,76	3,2	0,75		від 0
Davy3_5	4,4	2,6	4,07		e-w	
Davy4_3	2,3	1,1	2,05	0,8	se-nw	від 0
Davy6_1	2,1	1,1	1,95	0,6	n-s	
Davy6_2	2,5	1,3	2,85	0,9	ne-sw	від 0
Davy7_1	1,85	0,87	2		se-nw	
Davy7_2	2,8	1,15	2,35		n-s	
Doly3_1	3,5	2,5	3,3		e-w	
Doly3_2	3,7	2,6	3,6		e-w	
Doly4_2	2,8	1,4	2,45		e-w	від 0
Fedo1_1			5,46			дромос
Fedo1_1	5	3,5	6,22	1,9	e-w	
Kaly2_1	3	2	3,75	1,4	ne-sw	

Kaly3 1	2,1	1,1	2,7			
Kaly3 2	2,25	1,45	2,45	0,8	e-w	від 0
Kaly4 1			2,3		n-s	від 0
Mter20 1	2,5	1,4	2,25		se-nw	
Mter21 1	2,5	1,2	2,2	0,8	e-w	від ширини
Mter21 2	1,9	1,4	1,4		se-nw	від 0
Mter22 3	1,85	0,8	3,55		se-nw	від ширини
Mter23 2	2,4	0,9	1,15		se-nw	
Mter24 2	2,8	1,8	2,45		se-nw	
Mter25 1	2,4	1,7	1,9		se-nw	nnw
Nmyh6 2	3,56	3	4,98		n-s	крейда, ssz
Nmyk10 2	3,08	1,6	3,46	0,6	e-w	від 0
Nmyk11 1	0,9	0,4	0,8		n-s	
Nmyk11 3	3,5	3,3	6,4		e-w	
Nmyk14 1	4,3	3,6	4,4		e-w	
Nmyk2 3	2,15	0,95	2,05	0,7	e-w	від 0
Nmyk7 1	3,6	2	4,4		e-w	
Novo3 1	3,3	1,15	0,8		e-w	
Novo4 1	3	1,85	1,65		ne-sw	
Novo5 1	2,25	1,1	3,2		se-nw	
Novo5 2	1,1	0,65				
Novo5 2	3	1,6	5,2		se-nw	
Novo5 3	1,15	0,75	2,6		se-nw	
Novo6 1	2,45	1,05	2,25		e-w	
Novo6 2	3,2	2,15	3,9		e-w	
Novo7 1	2,85	1,8	2,75		e-w	від 0
Novo8 1	2,65	1,3	2,85		se-nw	від 0
Novo9_1	2,7	0,8	2,5	1,1	e-w	кругле заглиблення
Ohri1 1	3,5	2,2	3,35	1,8	e-w	
Ohri1 2	2,3	1,4	2,55		e-w	
Ohri2 1	3,2	1,9	2,15	1,3	ne-sw	ююз
Ohri3 1	3	2,8	3,1		e-w	
Ohri4 1	4,1	2,45	3,1	1,4		
Ohri4 2					e-w	
Ohri5 1	2,65	1,05	4,08		e-w	
Pod01 3	2,4	1,4	3,5	0,73	ne-sw	від 0
Pod02 2	1,85	1,05	2,29		se-nw	
Pod02 3	2,1	1,5	3,8	1,05	e-w	
Pod03 2	2,75	1,55	4,28	0,7	e-w	
Pod03 3	3,65	1,65	4,66	1,35	e-w	
Pod03 4	3,3	2,2	4,7	1,5	e-w	
Pod04 2	2,57	0,8	2,56	0,42	se-nw	від 0
Pod04 4	2,6	1,4	2,7	0,54	e-w	
Pod05 2	3,1	0,6	1,75		se-nw	
Pod07 1	2,6	1,2	3,48	0,65	se-nw	
Pod07 2	2,44	1,1	3,25		se-nw	
Rody12_1	3,9	3,3	6,15	0,8		від 0

Rody5_3	2,7	2	2,9		e-w	від 0
Rody7_1			1,15			від 0
Rody7_2	2,6	1,1	1,9	0,65	e-w	від 0
Rody7_4	2,6	1,3	1,6		ne-sw	від 0
Shel1_2	1	0,6	1,7		e-w	від 0
Shel1_3	2,5	1,8	3		e-w	від 0
Shel1_4	2,6	1,7	4,1		e-w	
Shel10_1	4	3,8	2,55			
Shel2_1	2,7	1,3	2,5		e-w	
Shel4_1	2,75	2,25	5,05		se-nw	
Shel5_1	1,85	1,25	1,95		e-w	від 0
Shel5_2	2,65	1,45	2,65		e-w	
Shel6_1	2	1,7	5,4		ne-sw	
Shel7_1	2,3	1,3	1,7		e-w	
Udac3_1	2,8	1,3	4,2	0,5	se-nw	від 0
Udac9_2	2,25	1,2	2,05		e-w	
Vlad1_1	3,3	2,5			e-w	
Vlad1_2	3	1,5	6,15	1,2	e-w	від 0
Vlad2_1	2,4	2	3,3	1,1	se-nw	від довжини
Vlad3_1	3,3	2,1	3,9		e-w	
Vlad4_1	5,7	2,5			se-nw	
Vlad7_1	3	1,3	3,35	0,6	e-w	від ширини
Vodo6_1	4,75	3,6	4,6		e-w	
Volc14_2	2,25	1,1	2	0	ne-sw	
Volc15_1	1,7		1,75	0	ne-sw	
Volc15_2	2,1	0,9	1,4	0,5	n-s	
Volc15_3	2,85	1,4	2,55		se-nw	
Volc16_1	2,15	1	2,15	0,4	e-w	
Volc17_2			1,75		ne-sw	
Volc20_1	2,3	0,95	1,65		e-w	
Volc21_1	2,6	1,3	1,8	1	se-nw	
Volc22_1	2,3	1,1			e-w	
Volc23_1	2,6	1,2	1,8		se-nw	
Volc2g2_2	2,4	1,2	1			
Volc2g2_3	2,2	1	1		e-w	
Volc4_4c	0,3	0,3	2,85			
Volc5_12	1,5	0,9	0,2		se-nw	більше меридіонально
Volc5_19					e-w	
Volc8_1	2,55	1,65	5,25		e-w	
Volc8_2	3,15	2,35			e-w	
Volc8_3	2,1	1,5	2,75		ne-sw	від 0
Volc8_4	2,15	1,1			e-w	
Volc8_5	1,55	0,8			e-w	
Volc8_6	2,35	1,4			e-w	
Volc9_1	2,25	0,9	2,1		e-w	
Nmyh1_1	3	2,9	5	1,8		від 0, купольний звод, крейда

Nmyh2_2	3,7	2,6	4,2		n-s	від 0, купольний звод, крейда
Nmyh4_1	3,3	2,6	5		e-w	від 0, купольний звод, крейда
Nmyh5_1	5,2	4	3,6		n-s	купольний звод, крейда
Nmyh5_2	3,4	3,4			e-w	
Berd_c	5,8	5,7	15		ne-sw	
Berd_c	5,3	4,8	10,7		e-w	
Berd_e	4,4	3,3	5,9		ne-sw	
Bilo5_1	2,25	1	3,55		e-w	
Dvog_1	2	1,25	10	1,7	e-w	
Dvog_1	1,6	1	9,95	0,5	n-s	
Dvog_d1	2,65	1,66	1,25	0,7	e-w	
Dvog_d2	1,3	1,2	1,58	0,5	ne-sw	
Dvog_d3	2	1,5	1,78	1,2	se-nw	
Dvog_d4	2,05	0,4			n-s	
Meli_1	3,5	2,7	6,6	3	se-nw	
Meli_1	3,6	0,9	6,6	0,9	n-s	
Meli_2	3,15	2,5	12,5	2,1	e-w	
Meli_2	0,58	0,4	0,18		n-s	
Hvol5_1	2,6	1,2	1,7			
Shev3_1	3,9	2,3	4,2	0,95	ne-sw	
Shev10_1	1,5	0,37				
Shev1g2_1	2,25	1,2	2	0,9		
Kara_1	5	2,5	7,27	2	e-w	
Kara_1	0,5	0,4		1,2		
Kara_1	0,6	0,4		1,1		
Tash_h	4,2	2,3	7,7	1,7		заглиблення
Tash_1	3,6	2,5	9,2	2	e-w	
Tash_1	1,4	0,6				
Tash_2	3,8	2,9	11		e-w	
Tash_2				2,3		
Tash_2				2,3		
Gen1_1	2,3	1,2	2,9		e-w	
Gen1_2	2,9	2,4	4,25		e-w	
Gen1_2	1,9	1,5	5,85		ne-sw	в дні
Kovy2_4	2,6	1,1	2,4		e-w	
Metr9_1	2,15	1,4	3,12	1	e-w	
Vyso_1	2	1,5	0,2		e-w	
Sado1_16	1,8	0,6	3,5	0,75	ne-sw	ширина приблизна, глибина від поверхні, висота біля входу, далі до 0.4
Shul_2	4,3	4,3	12		e-w	

Shul_2						
Shul_1	7,6	5,6	11,2		n-s	заміри за малюнком Ольховського
Shul_1	2,90	0,85		1,7	e-w	
Shul_1	4,9	0,85		1,4	e-w	
Shul_1	4,6	1,1		1,4	e-w	
Tokm1_2	2,8	1,25	2,6	0,9	ne-sw	
Vodo1_1	4	2,5	3,6	1,7	n-s	
Vodo2_1	1,15-2,9	2,7	4,2	1,5	n-s	імітація кібітки
Vodo3_1	2,8	2,1	3	0,9	se-nw	
Vodo4_1	3,5	2,67	3,93	1,8	se-nw	
Vodo5_2	2,2	1,7		0,5	ne-sw	
Vodo5_3	2,5	1,6	2,4		se-nw	
Vodo7_1	3,2	2,4	3,65	1,4	se-nw	
Vodo7_2	3	2	3,9		se-nw	
Vodo8_1	3,28	2,05	5,8	1,2	n-s	
Vodo8_4	2,35	1,4			se-nw	
Vodo9_1	3,4	2,8	5,2	1,7	e-w	глибина від горизонту за малюнком
Vodo10_2	1,25	0,55	0,7		se-nw	глибина від горизонту
Vodo10_3	2,3	1,7	2,6		n-s	
Vodo10_4	2,8	1,8	2,6		e-w	
Vodo11_1	3,1	1,66	3,75	1,35	se-nw	глибина від 0
Vodo15_1	2,03	0,92	1,9	0,75	se-nw	
Vodo15_2	2,88	1,41	3,12	0,96	e-w	глибина від 0
Vodo15_3	2,77	1,25	2,29	0,72	ne-sw	
Siva4_1	2,3	2,2	2,68	1,15		
Siva5_1	1,45	0,55	2,23		se-nw	
Siva5_2	1,8	0,8	2,27	0,3	se-nw	
Siva5_3	1,95	1,15	2,45		se-nw	
Siva5_4	3,5	2,2	4		se-nw	
Siva6_1	2,3	0,9-1,15	1,9	0,6	e-w	
Siva7_1	2,52	0,85	2,55	0,65	e-w	
Siva7_2	2,4	1,3	2,4	0,55	e-w	
Siva8_3	2,4	1,45	1,4	0,4	e-w	
Siva9_1	2,65	2	2,4	1,2	e-w	
Siva11_1	2,2	0,85		0,7	e-w	
Siva11_2	2,7	0,7	2,25	0,35	se-nw	смуга попелу
Siva12_2			2,25	0,95		
Siva13_1	2,77	1	1,8	0,4	se-nw	
Siva14_2	2,8	1,85	2,55	1,25	e-w	
Siva15_1	2,88	2,4	3	2	e-w	
Siva16_1	2,81	2,03	3,2	1,12	e-w	
Siva17_1	2,42	1,9	3,45	1,05	e-w	

Табл. 3. Поховані особи.

Особа (id)	Поховання (id)	Напрямок голови	Положення	Підстилка	Стать	Вік	Антропологічне визначення	Примітки
Akke16_2_1	Akke16_2	w	витягнуто		ж	20	Кондукторова (Фиалко 2012)	
Akke17_9_1	Akke17_9	e	витягнуто		ч		Кондукторова (Фиалко 2012)	
	Akke19_5	nw	витягнуто					
Akke20_4_1	Akke20_4	e	витягнуто		ч	дор	Кондукторова (Фиалко 2012)	
Akum11_2_1	Akum11_2	n	витягнуто, коліна зігнуті вправо	деревина, рослинна підстилка, під нею крейда	ж	возм	Сегеда	уздовж східної стінки
Akum11_3_2	Akum11_3	w	витягнуто	деревина	ж	дор		
Akum11_3_1	Akum11_3	w	витягнуто	деревина	ч	дор		
Akum12_1_1	Akum12_1			деревина		18-20		
Akum13_4_1	Akum13_4				ч	зріл-стар	Сегеда	
Akum13_4_2	Akum13_4				ж	возм	Сегеда	
Akum13_6_1	Akum13_6	w	обличчям на пн ліва рука зігнута права відкинута ліва нога вивернута		ж	дор		
Akum2_2_1	Akum2_2	nw	витягнуто	кора, рослинна	ж	22-25	Сегеда	порушений
Akum3_6_1	Akum3_6	e	витягнуто		ж	25	Сегеда	

Akum4_1_1	Akum4_1	e	витагнуто	деревина, крейда	ч	возм	Сегеда	плахи прямо і перпендикулярно
Akum5_1_1	Akum5_1			крейда	ч	возм	Сегеда	
Akum6_1_1	Akum6_1	nw			ж	стар	Сегеда	
Berd_c_1	Berd_c	se	витагнуто	дерев'яний решетчатий	ч		Круц	
Berd_c_2	Berd_c				ч		Круц	супровідне біля входу "охоронець"
Berd_c_3	Berd_c				ч		Круц	супровідне "виночерпій"
Berd_e_1	Berd_e			крейда, тканина	ж	літ	Круц	в купі
Berd_e_2	Berd_e			крейда		11-13	Круц	супровіне
	Berd_s			деревина				
Bilo5_1_1	Bilo5_1	e	витагнуто	земляний насип, рослинна подушка	ч	30-40	Шепель (Зарайская 93)	
	Boti_1							уламок тазу
Davy10_2_1	Davy10_2	w	витагнуто					без лівої руки, ноги
	Davy10_3	se	витагнуто					
	Davy10_3	nw	витагнуто					
Davy3_3_1	Davy3_3				ж?	зріл	Круц	
Davy3_3_2	Davy3_3				ч	зріл	Круц	у звіті підліток
Davy3_5_1	Davy3_5				ж	зріл	Круц	
Davy3_5_2	Davy3_5				ч	зріл	Круц	у звіті один ч

Davy4_3_1	Davy4_3	nw	витагнуто, ноги зігнуті в колінах вправо	дерев'яні плашки	ж?	зріл	Круц	
	Davy6_1							тільки у вхідній ямі
Davy6_2_1	Davy6_2	nw	витагнуто					
Davy7_2_1	Davy7_2	e	витагнуто		ж			
Doly3_2_1	Doly3_2	e	витагнуто	крейда, кора, камка, каміш, крейда				зверху вниз
Dvog_d1_1	Dvog_d1							
Dvog_d2_1	Dvog_d2	sw	витагнуто					
Dvog_s1_1	Dvog_s1	n	витагнуто, коліна вправо, ліва рука відкинута					
Dvog_s2_1	Dvog_s2	n	витагнуто					
Dvog_s3_1	Dvog_s3	n						
Dvog_s4_1	Dvog_s4	n				підл		
Dvog_s5_1	Dvog_s5	s						
	Fedo1_1				ч	дор		
Fedo3_1_1	Fedo3_1	nw	витагнуто	дерево				
Geni1_1_1	Geni1_1	e	витагнуто, руки розкинуті в боки					
Hamu1_2_1	Hamu1_2	se	витагнуто	річковий пісок	ч	зріл	Потехина	
Kaly3_2_1	Kaly3_2	se	витагнуто					

Kaly4_1_1	Kaly4_1	w	витагнуто					
Kara_1_2	Kara_1	s	на спині, ноги зігнуті в колінах вправо	тканина				череп окремо
Kara_1_3	Kara_1	s		тканина				череп окремо
Kost2_1_1	Kost2	w	витагнуто					
Mari6_1_1	Mari6	e	витагнуто		ч	дор		
Mari7_1_1	Mari7	e	витагнуто		ч	дор		
Meli_1_1	Meli_1	ne	витагнуто з розкинутими ногами	дерево, плашка за головою	ж			
Meli_1_2	Meli_1	se	витагнуто	дерево, камиш зверху	ж	дор		
Meli_2_1	Meli_2				ч	дор		
Meli_2_2	Meli_2					дит		
Metr1_1_1	Metr1_1	w	витагнуто					
Mter21_1_1	Mter21_1	e						
Mter21_2_1	Mter21_2	se	витагнуто			дит	Круц	
Mter25_1_1	Mter25_1		тлін		ч	зріл	Круц	
	Nale					дит		
Nmyk10_2_1	Nmyk10_2	e	витагнуто					
Nmyk11_1_1	Nmyk11_1	nne	витагнуто			дит		
Nmyk11_2_1	Nmyk11_2	sw	витагнуто			13-14		біля перемички рову
Nmyk11_3_1	Nmyk11_3	e	витагнуто					
Nmyk11_3_2	Nmyk11_3	e	витагнуто	войлок				
Nmyk11_3_3	Nmyk11_3	e	витагнуто	войлок				

Nmyk14_1_1	Nmyk14_1	e	витагнуто	рослинна, текстиль				
Novo3_1_1	Novo3_1	e	витагнуто, коліна зігнуті вліво		ж	возм	Сегеда	
Novo4_ditch_1	Novo4_ditch1					дит I-II	Сегеда	
Novo5_1_1	Novo5_1	e	витагнуто	рослинна	ж	20-22	Сегеда	
Novo5_2_1	Novo5_2	e	витагнуто	рослинна	ч	50	Сегеда	
	Novo5_3	nw	витагнуто, коліна зігнуті вліво	дерев'яне гробовище, рослинна підстилка		4	Сегеда	
Novo6_1_1	Novo6_1	e	витагнуто	рослинна	ч	дор		
Novo6_2_1	Novo6_2	e	витагнуто	рослинна	ж	30	Сегеда	Без кистей, ступнів
	Novo7_1			рослинна, камиш				
Novo8_1_1	Novo8_1	e	витагнуто	камиш	ж	22-25	Фіалко 1987	
Novo9_1_1	Novo9_1				ч	50-60	Сегеда	
Ohri1_1_1	Ohri1_1	w	витагнуто		ж?	зріл	Круц	
Ohri1_1_2	Ohri1_1	sw						
Ohri1_2_1	Ohri1_2				ч?	підл	Круц	
Ohri2_1_1	Ohri2_1				ч	зріл	Круц	
Ohri3_1_1	Ohri3_1	w	витагнуто	вербові гілки	ч	возм	Круц	
Ohri3_1_2	Ohri3_1	w	витагнуто	дерев'яні плахи	ч	возм	Круц	
Ohri3_1_3	Ohri3_1	w		камиш	ж?	возм	Круц	
Ohri4_1_1	Ohri4_1				ж	возм	Круц	
Ohri4_2_1	Ohri4_2	w	витагнуто					

Ohri5_1_1	Ohri5_1	w			ч	зріл	Круц	
Ohri5_1_2	Ohri5_1	w			ж?	возм	Круц	
	Pere_2							
Podo2_2_1	Podo2_2	nw	витагнуто	тлін від дерева		підл	Круц	підліток
Podo3_2_1	Podo3_2	w	витагнуто		ч	дор		порушений гризунами
Podo3_2_2	Podo3_2	w	витагнуто		ж	дор		
Podo3_3_1	Podo3_3	w			ж	дор		
Podo3_4_1	Podo3_4	w	витагнуто, права нога зігнута		ч	літ	Круц	
	Podo3_4				ч	літ	Круц	
Podo4_2_1	Podo4_2	nw	витагнуто, ліва рука зігнута					
Podo5_2_1	Podo5_2				ч	возм	Круц	
Prim1_1	Prim1	sw	витагнуто		ч	45-55	Шепель	
Rody12_1_1	Rody12_1					дит I	Круц	
Rody12_1_2	Rody12_1				ж	возм	Круц	
Rody5_3_1	Rody5_3				ч	зріл	Круц	
Rody7_1_1	Rody7_1	se	витагнуто			дит		
Rody7_2_1	Rody7_2	w	витагнуто		ч	возм	Круц	
Rody7_4_1	Rody7_4	sw	витагнуто					
Rody8_2_1	Rody8_2	sw			ж	возм	Круц	номер поховання
	Shell_2	w	витагнуто			немовля		
Shell_3_1	Shell_3	e	витагнуто	рослинна	ж			
Shel4_1_1	Shel4_1	se	витагнуто трохи на лівий бік		ж			

Shel5_1_1	Shel5_1	e	витагнуто			підл		
Shel5_2_1	Shel5_2	e	витагнуто		ч			
Shev10_1_1	Shev10_1	e	витагнуто		ч	дор		
Shev1g2_1_1	Shev1g2_1				ч	возм		
Shev1g2_1_2	Shev1g2_1		ноги розведені, права зігнута в коліні		ч	дор		
Shev1g2_1_3	Shev1g2_1				ч			
Shev1g2_1_4	Shev1g2_1				ж	дор		
Shev3_1_1	Shev3_1	w	витагнуто	рослинна	ч	дор		
	Shul_1			материк				
Sado1_17_1	Sado1_17					дит	Смирнов 1952	
Tokm1_2_1	Tokm1_2							
Troi2_12_1	Troi2_12	sw	витагнуто, підігнуті коліна, права рука на лівому стегні		ж	25	Ильинская, Тереножкин 1985, 182	
	Udac3_1				ч			2 скелети
	Udac3_1				ж			
Udac5_3_1	Udac5_3	e	витагнуто			підл		
Udac9_2_1	Udac9_2	w	витагнуто					
Vlad1_1_1	Vlad1_1			трава, шкіра бордового кольору, трав'яна циновка	ч	зріл	Круц	
Vlad1_2_1	Vlad1_2	e	витагнуте	трава, шкіра	ж			
	Vlad2_1			шкіра				

Vlad3_1_1	Vlad3_1	e	скорчене на боку	войлок, шкіра, кора	ч	зріл	Круц	
Vlad4_1_1	Vlad4_1	se	витагнуте	рослинна	ж			першопочаткове
Vlad4_1_2	Vlad4_1	se	витагнуте	рослинна				було покладено пізніше
Vodo6_1_1	Vodo6_1	w	випростане		ч	30-40	Круц	череп окремо
Vodo6_1_2	Vodo6_1	w	випростане		ж	20-30	Круц	череп окремо
Volc14_2_1	Volc14_2	e	скорчене на боку		ч?	зріл	Круц	
Volc15_1_1	Volc15_1	ne	витагнуте		ч	підл	Круц	
Volc15_2_1	Volc15_2	s	витагнуте	підстилка	ж?	літ	Круц	
Volc16_1_1	Volc16_1	e			ч	підл	Круц	частина скелета викинута у вхідну яму
Volc17_2_1	Volc17_2				ч	зріл	Круц	
Volc20_1_1	Volc20_1				ж	возм	Круц	
Volc21_1_1	Volc21_1	nw	скорчене на спині		ч	зріл?	Круц	без голови, кистей, ніг
Volc22_1_1	Volc22_1	w	на спині	подушка з камки	ж?	літ	Круц	
Volc2g2_3_1	Volc2g2_3				ч?	возм	Круц	
Volc5_12_1	Volc5_12	nw	витагнуте			дит II	Круц	
Volc5_19_1	Volc5_19				ч	дор	Круц	2 черепа, номер?
Volc6_6_1	Volc6_6	se			ж?	возм	Круц	кочовницьке
Volc6_6_2	Volc6_6				ч	зріл	Круц	
Volc8_1_1	Volc8_1					6-12	Круц	
Volc8_1_2	Volc8_1					6-12	Круц	
Volc8_2_1	Volc8_2	e	скорчене,правий бік	трава крейда шкіра?	ч?	зріл	Круц	ж за Поліним

Volc8_3_1	Volc8_3	ne	витагнуте	органічна підстилка, порошок бірюзовий під черепом		дит І	Круц	
Volc8_4_1	Volc8_4	e	скорчене/спина	трава	ч?	возм	Круц	
Volc8_5_1	Volc8_5	e	скорчене, на спині, ноги зігнуті в колінах вліво			дит ІІ	Круц	номер поховання невірний?
	Volc8_6							3 скелети
	Volc9_1							впускне, зруйноване
Vyso_1_1	Vyso_1	e	витагнуто, права рука зігнута в лікті, права нога під лівою		ч	22-35	Сегеда (Гаврилюк, Болтрик 1990, 76)	
	Nmyh2_2			крейдяна підсипка				
	Nmyh4_1		пруття на крейдяній підстилці, рештки	крейдяна підсипка				
	Nmyh6_2				ч			
Tash_1_1	Tash_1				ч	дор	Рудич (Болтрик 1992)	
Tash_1_2	Tash_1				ж	25-35	Рудич (Болтрик 1992)	
Tash_1_3	Tash_1					підл	Рудич (Болтрик 1992)	

Tash_2_1	Tash_2				ж			
Tash_2_2	Tash_2	se	на спині, голова вправо, руки зігнуті в ліктях, коліна зігнуті вправо	чорний органічний тлін з білою прослойкою	ж			
Nale1_2_1	Nale1_2	e	витагнуто					
Nale17_1_1	Nale17_1	w	витагнуто					
Vodo1_1_1	Vodo1_1				ж	возм	Круц	
Vodo1_1_2	Vodo1_1				ч	зріл	Круц	
Vodo1_1_3	Vodo1_1				ж	зріл	Круц	
Vodo2_1_1	Vodo2_1	n	витагнуто на спині		ж	возм	Круц	
Vodo2_1_2	Vodo2_1	n	витагнуто на спині	крейдяна підсипка				
Vodo3_1_1	Vodo3_1				ч?	возм	Круц	
Vodo4_1_1	Vodo4_1				ч	зріл	Круц	
Vodo5_2_1	Vodo5_2				ж?	возм	Круц	
Vodo5_3_1	Vodo5_3	nw	витагнуто на спині					
Vodo7_2_1	Vodo7_2	nw						
Vodo7_2_2	Vodo7_2	nw						
Vodo8_1_1	Vodo8_1	s	витагнуто на спині	трав'яна подушка, червона тканина, дно - очерет				
Vodo8_4_1	Vodo8_4	nw	витагнуто на спині	трав'яна подушка,				

				дерев'яні плашки				
Vodo9_1_1	Vodo9_1			деревина	ч	зріл	Круц	
Vodo10_2_1	Vodo10_2	se	витагнуто на спині			дит І	Круц	
Vodo10_3_1	Vodo10_3	n	витагнуто на спині		ж?	возм	Круц	
	Vodo10_4				ж?	возм	Круц	
Vodo15_1_1	Vodo15_1	nw	витагнуто на спині, ноги зігнуті колінами вліво					
Vodo15_2_1	Vodo15_2	e	витагнуто на спині					
Vodo15_3_1	Vodo15_3	sw	витагнуто на спині		ч	юн	Круц	
Vodo15_3_2	Vodo15_3	sw	витагнуто на спині		ч?	возм	Круц	
Siva5_1_1	Siva5_1	nw	витагнуто на спині			підл		
Siva5_2_1	Siva5_2	nw	витагнуто на спині			2-3	Круц	
Siva5_2_2	Siva5_2	nw	витагнуто на спині			немовл	Круц	
Siva5_3_1	Siva5_3	nw	витагнуто на спині з підігнутими ногами		ч	похил	Круц	
Siva5_4_1	Siva5_4	nw						
Siva5_4_2	Siva5_4	nw						

Siva6_1_1	Siva6_1	w	витагнуто на спині	рослинна, крейда	ч	юн	Круц	
Siva7_1_1	Siva7_1				ж?	возм	Круц	
Siva7_2_1	Siva7_2	w	витагнуто на спині	крейда	ч	зріл	Круц	
Siva8_3_1	Siva8_3	w	витагнуто на спині	крейда, деревина	ч?	возм	Круц	
Siva9_1_1	Siva9_1			мул	ж?	возм	Круц	
Siva9_1_2	Siva9_1					дит	звіт Кубышев та ін. 1981, с. 220	
Siva11_1_2	Siva11_1					дит I	Круц	
Siva11_2_1	Siva11_2	nw	витагнуто на спині	крейда	ч	стар	Круц	
Siva12_2_1	Siva12_2	nw		крейда	ч	зріл	Круц	
Siva13_1_1	Siva13_1	nw			ч	зріл	Круц	
Siva14_2_1	Siva14_2	w						
Siva15_1_1	Siva15_1				ч	возм	Круц	
Siva15_1_2	Siva15_1					дит I	Круц	
Siva15_1_3	Siva15_1					дит II	Круц	
Siva15_1_4	Siva15_1				ч	возм	Круц	
Siva15_1_5	Siva15_1				ч	стар	Круц	
Siva15_1_6	Siva15_1				ж	зріл	Круц	
Siva15_1_7	Siva15_1				ж?	возм?	Круц	
Siva16_1_1	Siva16_1	w	витагнуто на спині		ж?	возм	Круц	
Ndmy2_1_1	Ndmy2_1	s				дит	Круц	

Таблиця 4. Поховальний інвентар

4. 1. Захисний обладунок

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Berd_c_1	бронзові поножі	ноги
Berd_c_2	панцир з залізними пластинами	
Boti_1	панцирні пластини	
Dani4_2	залізні пластини	
Doly3_1	пластини залізного наборного	
Doly3_2_1	залізні пластини	під тілом
Geni1_2_1	залізна луска	
Mari6_1_1	залізний пластинчатий панцир	
Mari6_1_1	бронзовий шолом	голова
Meli_2	залізні уламки	
Novo5_2	фрагменти залізного панцирю	
Novo5_2_1	залізна луска	
Novo5_2_1	бронзові пластини	
Ohri5_1	залізний пластинчатий панцир	
Ohri5_1	залізні уламки пластин	
Ohri5_1_1	залізний пластинчатий панцир	під тілом
Shev10_1_1	залізна луска	
Shev10_1_1	бронзові окисли	ноги
Shev1g2_1_2	бронзові пластини	бедро
Shev1g2_1	бронзові і залізні деталі панцирю	окремо
Shev3_1_1	залізний пластинчатий панцир	окремо
Shev3_1_1	щит	
Shul_1	залізний лусковий панцир	
Tash_1	фрагменти залізного пластинчатого панциря	
Tash_1	бронзові пластини	
Tash_1	фрагменти залізного панциря	
Tash_1	фрагменти бронзових поножів	

Udac1_2	бронзові пластини	
Udac1_2	фрагменти залізних пластин	
Vodob_1_1	бронзові кнеміди	ноги
Volc4_4	залізний пластинчатий панцир	

4.2. Бойові пояси.

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke16_2_1	пояс із залізними окуттями	окремо
Berd_c_1	пояс із залізними окуттями	окремо
Berd_c	пояс із залізними окуттями	окремо
Berd_e	пояс із залізними окуттями	окремо
Dani4_2	пояс	
Fedo1_1	бронзові наборні пластини поясу	
Fedo3_1_1	залізні пластини від бойового поясу	ліва рука
Mari6_1_1	бойовий пояс	ноги
Meli_2	пояс з бронзовим набором	
Rody12_1_2	пояс з бронзовим набором	
Rody5_3_1	пояс з бронзовим набором	
Shel2_1	бронзові пластини від поясу	
Shev1g2_1_1	бронзові пластини від поясу	бедро
Tash_1	фрагменти залізного поясу	
Udac5_3_1	бронзова пластина від поясу	бедро
Vodob_1	фрагменти поясу	
Volc4_4	пояс	
Volc5_19_1	залізний пластинчатий пояс	
Vodo1_1	бронзовий пластинчатий	
Vodo8_1_1	залізний пластинчатий	груди

4.3. Намистини

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування	Кількість
Akke16_2_1	скляні	шия	30
Akke16_2_1	скляні	права рука	30
Akum13_4	скляні		8
Akum13_6_1	скляні	шия	20
Akum13_6_1	скляні	голова	1
Akum2_1	скляні		6
Akum2_2_1	скляні	голова, ліва рука, ліва нога	575
Akum3_6_1	скляна	голова	1
Akum5_1_1	пастова		1
Berd_e	бронзові пронизки		202
Berd_e	золоті пронизки, бусини		18
Dani6_3	бусини		3
Davy11_1	пастова		1
Davy3_3_1	пастові		7
Davy3_4	пастові, скляні		24
Davy3_5	пастові		2
Davy7_2_1	пастові	ліва рука	41
Hamu1_2_1	скляна	колчан	97
Kara_1	скляні		11
Kara_1	фаянсові		290
Kara_1	пірітові		8
Kara_1	золоті пронизки, бусини		5
Meli_1	золоті пронизки		14
Meli_1	біла		1
Meli_1_2	скляні, кам'яні, кістяні	шия	266
Meli_1_2	скляні, пастові	права рука	97
Meli_1_2	скляні	ліва рука	273

Meli_1_2	скляні	права нога	101
Meli_1_2	кістяні пронизки	ліве коліно	3
Meli_1_2	бусини	ліве коліно	11
Meli_1_1	скляні, пастові, кам'яні	скринька справа від голови	128
Meli_1_1	з морського каміння	шкатулка за головою	7
Meli_1_1	скляні	шкатулка за головою	1215
Meli_1_1	бусини	скринька біля правої ноги	
Meli_1_1	золоті бусини		936
Meli_1_1	золоті підвіски		63
Meli_2	золоті пронизки		2
Meli_h	пастові, пронизки	кінь	
Mter21_2_1	пастові	шия	7
Nmyh2_2	пастові		5
Nmyh5_1	пастові		6
Nmyh5_1	бочковидні		2
Nmyh5_1	кістяні		1
Nmyh5_1	янтарні		1
Nmyk11_1_1	скляна глазчата	пояс	1
Nmyk11_3	скляні	права рука	1170
Nmyk11_3	кістяні	права рука	1
Nmyk11_3	бронзові	права рука	1
Nmyk11_3	пірітові	окремо	75
Novo3_1_1	бісер	шия	
Novo3_1_1	пастові	права рука	
Novo6_2_1	срібні	шия	33
Novo6_2_1	скляні	права рука	8
Novo8_1_1	пастові		3
Novo8_1_1	пастові	ліве зап'ястя	13
Ohri2_1_1	пастові		1

Ohri3_1_2	скляна	справа	1
Ohri4_1	пастові		5
Ohri4_1	кістяна пронизка		1
Ohri4_1	сердолік	намисто	1
Ohri4_1	скляні	намисто	5
Ohri4_2	скляні	браслет	18
Ohri4_2	скляні	намисто	99
Podo3_2_2	пастові	права рука	2
Podo3_3	пастові		2
Podo7_2	пастові		2
Rody12_1_2	кістяна пронизка		1
Rody12_1_2	бісер		35
Rody12_1_2	скляні		28
Shel1_3_1	пастові	шия	
Shel1_4	скляна		1
Shel4_1_1	склопастові підвіски	шия	19
Shel5_1_1	пастові	права рука	
Shev1g2_1_1	бронзова пронизка	справа	1
Shev1g2_1_3	скляні		2
Shev1g2_1_3	пастові		4
Shev1g2_1_3	срібні		1
Shev1g2_1_3	золоті		9
Shev1g2_1	скляна пронизка		1
Shul_1	срібні		
Shul_1	золоті		7
Tash_h	скляна		1
Tash_2_2	скляна		1
Vlad3_1_1	пастові	ліва рука	83
Vlad3_1_1	таз		
Vlad4_1_1	скляні		3

Vlad4_1_1	фаянс		
Vodo6_1_1	пастові	ліва нога	5
Vodo6_1_2	пастові	права рука	9
Volc15_2_1	скляні	шия	8
Volc15_2_1	пастові	шия	1
Volc20_1_1	пастові		9
Volc20_1_1	кам'яні		1
Volc22_1_1	пастові	шия, руки	34
Volc2g2_3_1	скляна		1
Volc5_12	пастові	справа бедро	
Volc8_2_1	пастові		23
Volc8_2_1	каурі		1
Volc8_3_1	пастові		6
Volc8_5_1	пастові	шия	42
Volc9_1	пастові		2
Troi2_12_1	скляні	шия	46
Troi2_12_1	скляні	руки	16
Nale1_2_1	пастові	права рука	
Vodo1_1	металеві		2
Vodo2_1_2	амфоровидні скляні	шия	3
Vodo2_1_2	склопастові	ліва рука	9
Vodo2_1_2	срібні	шия	4
Vodo4_1	склопастова		1
Vodo7_2_2	пастові		18
Vodo10_2_1	пастові	шия	
Vodo10_3_1	золоті	шия	10
Vodo15_3_1	скляні	ліве зап'ястя	20
Vodo15_3_1	склопастові	права рука	99
Vodo15_3_2	склопастові	права рука	4
Siva5_2_1	керамічна	груди	1

Siva11_1	скляні		2
Siva11_2_1	скляні	лівий локоть	37
Siva14_2_1	пастова		1
Siva15_1	пастові		3
Siva16_1_1	пастові		2
Ndmy2_1_1	бісер	голова	13
Ndmy2_1_1	пастові	голова	2
Ndmy2_1_1	кістяна пронизка	голова	1
Ndmy2_1_1	скляна	голова	1

4.4. Амулети та підвіски

Поховання (id)	Опис	Розташування
Akum13_6	3 крейдяні підвіски	шия
Dani6_3	раковина	
Davy7_2	бронзова підвіска	голова
Meli_1	пронизка-клешня	шия
Meli_1	5 зубів оленя	шия
Meli_1	пронизка-клешня	права рука
Meli_1	золоті підвіски	
Nmyk11_3	амфоровидні підвіски	окремо
Nmyk11_3	2 фаянсові підвіски	голова
Novo6_2	срібна підвіска	шия
Ohri1_1	3 раковини каурі	
Ohri4_1	кістяна підвіска	намисто
Ohri4_1	бронзова підвіска	намисто
Ohri4_2	14 цілих і 4 фрагменти раковин каурі	
Ohri4_2	ікло тварини	намисто
Ohri4_2	вапнякова підвіска	намисто
Rody12_1	підвіска з гірського хрусталу та оправою з електрону	
Shev1g2_1	амулет-скарабей	

Shev1g2_1	ікло	ліве бедро
Shev1g2_1	бронзовий амулет	ліва нога
Vlad1_2	золоті амфоровідні підвіски	груди
Vlad2_1	крейдяна підвіска	
Vodo6_1	золоті амфороподібні підвіски	
Volc8_2	15 золотих підвісок	
Volc8_1	каурі	
Volc8_5	бронзова підвіска-котел	шия
Volc8_5	бронзова підвіска-бляшка	шия
Volc8_5	3 бронзові перстні	шия
Volc9_1	свинцева підвіска-гличик	
Troi2_12	свинцева підвіска	шия
Troi2_12	підвіска з античного черепка	ноги
Vodo1_1	золота підвіска	
Vodo1_1	2 кам'яні підвіски	
Vodo8_1	золота підвіска	
Vodo10_2	бронзовий циліндр	шия
Siva11_1	трикутна підвіска	

4.5. Сережки.

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування	Кількість
Akum11_3_1	золоті	голова	2
Akum2_2_1	золота		1
Akum3_6_1	золоті	голова	2
Berd_e	золота		1
Davy4_3_1	бронзова	окремо	1
Davy7_2_1	бронзові	голова	2
Meli_1_2	срібні	голова	2
Meli_1_1	золоте скроневе кільце		1

Mter21_2_1	срібне скроневе кільце	справа голова	1
Mter21_2_1	фрагмент залізного скроневого кільця	справа голова	1
Nmyh4_1	срібне скроневе кільце		1
Nmyh5_2	золота дротяна сережка		1
Nmyk11_3	золота	голова	1
Ohri1_1_1	бронзові скроневі кільця		
Ohri3_1	срібне скроневе кільце		1
Pod03_2_2	бронзове скроневе кільце	зліва голова	1
Rody12_1_2	срібне скроневе кільце		1
Rody7_4_1	золоте скроневе кільце	голова	1
Shev1g2_1_4	сережка з електруму	справа бедро	1
Tash_2_2	золоті сережки	голова	2
Vlad1_2_1	срібні сережки	окремо	2
Vodo2_1_2	скроневе кільце з електруму	голова	1
Vodo5_3_1	скроневе кільце	справа голова	1
Vodo8_4_1	бронзове скроневе кільце	справа голова	1
Vodo10_3_1	срібне скроневе кільце з бусиною	зліва голова	1
Siva16_1_1	бронзові дротяні сережки		2

4.6. Металеві браслети

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke16_2_1	бронзовий браслет	права рука
Akke16_2_1	срібний браслет	права рука
Akum3_6_1	бронзовий браслет	права рука
Davy4_3_1	бронзовий браслет	права рука
Fedo1_1	фрагмент бронзового браслета з проволочки	

Geni1_1_1	залізний браслет	права рука
Hamu1_2_1	електровий браслет	права рука
Mari6_1	бронзовий браслет	
Meli_1_2	бронзовий браслет	права рука
Meli_1_2	2 залізних браслета	ліва рука
Mter21_2_1	фрагменти залізного браслету	права рука
Ohri3_1_1	залізний браслет	ліва рука
Ohri3_1_1	срібний браслет	права рука
Podo7_2	фрагмент залізного браслету	
Vodo5_3_1	залізний	права рука

4.7. Персні

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akum2_2_1	золоті персні	права рука
Dani6_3	3 золоті персні	
Meli_1	перстень	
Nmyk11_3	срібний перстень	права рука
Nmyk11_3		
Novo6_2_1	бронзові кільця	права рука
Shev1g2_1_4	бронзовий перстень	справа бедро
Vodo6_1_1	золотий перстень	права рука
Vodo6_1_2	золотий перстень	
Vodo1_1	3 бронзові перстні	
Vodo2_1_2	срібне кільце	права рука

4.8. Металеві прикраси одягу

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування	Кількість
Akum11_3_1	золоті аплікації	голова	64
Akum11_3_1	гудзики	плече	618

Akym2_2_1	золоті аплікації		132
Berd_c_1	золоті аплікації		2228
Berd_e	золоті аплікації		65
Davy3_3_1	золоті аплікації		34
Davy3_5	золоті аплікації		5
Kara_1	гудзики		80
Kara_1	золоті аплікації		28
Meli_1_1	золоті аплікації		2699
Meli_1_1	золота метопіда		1
Meli_1	бронзові аплікації		
Meli_1	золоті аплікації		120
Meli_2_1	золоті аплікації		1
Meli_2_1	золоті аплікації	схованка	51
Mter23_2	бронзові аплікації		
Nmyk11_3	золоті штамповані аплікації	права рука	19
Nmyk11_3	золоті нашивні аплікації	права рука	79
Nmyk11_3	золота метопіда		1
Noga6_1	золоті аплікації		
Ohri4_2	бронзові аплікації		
Shev1g2_1_3	золоті аплікації	шия	21
Shev1g2_1_3	золоті аплікації		3
Shul_2	золоті аплікації, гудзики		15
Shul_1	золоті аплікації, гудзики		1357
Tash_1	гудзики		2
Tash_2	золоті аплікації, гудзики		132
Vlad1_2_1	нашивні аплікації	груди	106
Vlad4_1_1	аплікації з білого металу		126
Vlad4_1_1	золоті аплікації		142
Vodo6_1_2	золоті аплікації		155
Vodo6_1_2	стрічки		3

Volc5_19_1	аплікація з електруму		1
Volc8_1	золоті аплікації		8
Volc8_2_1	золоті аплікації	голова	19
Volc8_2_1	золоті аплікації	шия	2
Kost2_1_1	бронзові аплікації	справа лікоть	
Vodo8_1_1	бронзові аплікації	поперек	1

4.9. Ножі

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke16_2_1	кістяне руків.	за головою
Akum11_2_1	лезо	за головою
Akum11_3	кістяне руків.	
Akum11_3_1	кістяне руків.	за головою
Akum11_3_2	ніж	за головою
Akum13_4	дерев'яне руків., фрагмент леза	
Akum2_1	кістяне руків.	
Akum2_2_1	фрагмент леза	зліва ноги
Akum3_6_1	лезо	за головою
Akum4_1_1	фрагменти	за головою
Akum5_1_1	фрагменти	
Berd_e_1	2 ножа з кістяним руків.	
Berd_e	кістяне руків.	
Bilo5_1_1	лезо	зліва коліна
Dani4_2	ніж	
Davy3_5	кістяне руків.	їжа
Davy4_3_1	горбата спинка	в ногах
Davy6_2_1	кістяне руків.	за головою
Doly3_2_1	кістяне руків.	за головою
Doly4_2	кістяне руків.	
Dvog_s2_1	залізний	ліве бедро

Fedo1_1	кістяне руків.	
Geni1_1_1	дерев'яна руків.	праве коліно
Hamu1_2_1	кістяне руків.	за головою
Kaly2_1	кістяне	
Kaly3_2_1	кістяне	зліва голови
Meli_1	з кістяною рукояткою	
Meli_1_1	кістяне руків.	
Mter22_3	фрагмент леза	
Nmyh5_1	кістяне руків., фрагмент зі слідами деревини	
Nmyh6_2	2 з кістяною ручкою	
Nmyk2_3	з горбатою спинкою і дерев'яним руків.	
Novo3_1_1	залізний з горбатою спинкою	кут за головою
Novo5_1_1	кістяне руків.	права нога
Novo6_1_1	лезо	зліва голова
Novo8_1_1	лезо	кут за головою
Ohri3_1	2 з кістяними руків.	
Ohri4_1	4 з кістяною рукояткою	
Pere_2	з кістяною ручкою	
Podo3_2_2	кістяне руків.	в ногах
Podo3_2	кістяне руків.	
Podo3_3	уламки	за головою
Podo3_4_1	кістяне руків.	за головою
Podo4_2_1	кістяне руків.	перед головою
Rody12_1_2	2 з кістяним руків.	
Rody5_3_1	кістяне руків.	
Rody7_2_1	кістяне руків.	за головою
Rody7_4_1	кістяне руків.	права нога
Rody8_2_1	кістяне руків.	права рука
Shel2_1	черенковий	

Shel5_1_1	залізний з горбатою спинкою	за головою
Shel5_2_1	залізний з горбатою спинкою	за головою
Shev1g2_1	2 залізні бойові ножі	
Shev1g2_1	горбата спинка, фрагмент ножа	
Shul_1	кістяні ручки	
Shul_1	кістяні ручки	
Tash_1	кістяне руків.	
Udac9_2_1	кістяне руків.	
Vlad1_1	кістяне руків'я	
Vlad1_2_1	з кістяним руків'ям	за головою
Vlad4_1_1	2 з кістяними руків'ями	
Vodob_1_2	кістяне руків'я бронзова оковка	справа
Volc14_2_1	дерев'яне руків.	ліва нога
Volc15_1_1	кістяне руків.	праве плече
Volc15_2_1	дерев'яне руків.	за головою
Volc15_3	уламок	сходинка
Volc16_1	кістяне руків.	зліва
Volc16_1_1	кістяне руків.	їжа
Volc23_1	дерев'яне руків.	
Volc6_6_2	уламки	
Volc8_2_1	кістяне руків.	за головою зліва
Vyso_1_1	залізний	ліва нога
Vodo1_1	2 кістяне руків.,2 клинок	
Vodo2_1_2	кістяне руків. і лезо	за головою
Vodo3_1_1	уламок	
Vodo4_1	залізний з кіст. руків.	
Vodo7_1	2 залізних ножа	
Vodo8_1_1	уламок леза	
Vodo8_4_1	залізний з кіст. руків.	біля голови
Vodo10_3_1	залізний з кіст. руків.	за головою

Vodo15_1_1	залізний з кіст. руків.	за головою
Vodo15_3_1	залізний з кіст. руків.	за головою
Siva5_1_1	залізний з кіст. руків.	за головою
Siva5_3_1	залізний з дерев'яною рукояткою	за головою
Siva6_1_1	залізний	за головою
Siva7_2_1	залізний з кіст. руків.	справа
Siva9_1	залізне руків.	
Siva11_2_1	залізний з кіст. руків.	за головою
Siva14_2_1	кістяне руків.	
Siva16_1_1	залізний з кіст. руків.	

4.10. Ліпний посуд

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke19_5	банкового типу	череп
Akum12_1_1	уламки	
Akum2_2_1	мініатюрна	стінка ноги
Akum2_2_1	уламки плоскодонної посудини	
Akum3_6_1	фрагмент	
Akum5_1	придонна частина	
Berd_e	2 ліпних посудини	ніша
Berd_e_1	2 уламки	
Bilo5_1_1	розвал вузкогорлої посудини	права рука
Davy10_2_1	придонна частина	
Davy3_3	уламки	
Davy3_3_1	уламок стінки	
Davy3_5	уламок денця	
Lysy1_3	2 уламки чорного кольору	
Mter22_3	уламок вінця	

Nmyk11_1_1	орнаментована пальцевими вдавленнями по плечики	ноги
Novo3_1_1	з насічками по шийці	ноги
Novo3_1_1	уламок з наколами	ноги
Novo6_2	уламки	
Novo8_1_1	фрагмент вінця	
Novo8_1_1	ліпна посудина	стінка ноги
Novo9_1_1	уламки 3 посудин	
Ohri3_1	плоскодонна з ямковим орнаментом по шийці	
Ohri5_1	горщик	
Ohri5_1_2	плоскодонний з орнаментом наколами по шийці	в ногах
Pere_2	уламок вінця кружальної миски	
Podo1_3	уламки	
Podo3_2_2	плоскодонна	ноги
Prim1_1	горщик	справа рука
Rody12_1_2	кубок	
Shel1_4	сіроглиняна	
Shev1g2_1_4	уламки	шия
Shul_2	уламки	
Shul_1	червоноглиняний глечик	
Tash_1	фрагмент стінки	
Tash_1	уламки 4 ліпних посудин	
Udac5_3_1	горщик орнаментований по вінцю косими насічками	ліве плече
Vlad1_2	розвал	
Vlad1_2_1	цілий	стінка зліва
Vlad4_1_1	1 денце	
Volc23_1	уламки посудини	ровик
Volc5_19_1	уламок	

Volc8_1	горщик орнаментований ямками і трикутником	
Volc8_2_1	плоскодонний з прямим вінцем	
Volc8_3_1	мисочка	
Troi2_12_1	уламок ліпної чорноглиняної миски	ноги
Troi2_12_1	половина розламаної посудини	ноги
Troi2_12_1	висока чоорноглиняна посудина	ноги
Sado1_16	горщик	
Sado1_17_1	зламаний горщик з нігтьовими вдавленнями	над тілом
Vyso_1_1	горщик	їжа ліва нога
Vodo2_1_2	ліпна посудина орнаментований насічками і валиком	ноги
Vodo10_2_1	тюльпаноподібний з насічками по вінцю	ноги
Vodo10_2_1	глечик	ноги
Siva5_2_1	ліпна посудина	за головою
Siva6_1_1	ліпна посудина орнаментована по вінцю защипами	за головою
Siva16_1_1	нижня частина ліпної посудини з ямковим орнаментом	
Siva17_1	фрагмент стінки	

4.11. Імпортний посуд.

Особа/Поховання (id)	Споруда	Опис	Розташування	Кількість
Akym12_1	яма	чорнолак кілік		1
Akym12_1	яма	червонофігур		
Akym12_1_1	камера	уламки		
Akym2_2_1	камера	чорнолак канфар		1
Akym3_6_1	камера	чорнолак миска	справа	1
	поверхня	ніжка		
Berd_c_1	камера	кратер		

Berd_c_3	камера	фасоські_біконічні		20
Berd_c_3	камера	червонофігур оксибаф		1
Berd_c_3	камера	скіфос		4
Berd_c	камера	кратер		1
Berd_e_1	камера	червонофігур		
Berd_e_1	камера	лекан		
Berd_e_1	камера	скіфос		
Bilo5_1_1	камера	чорнолак канфар	ліве стегно	
Davy3_2	яма	червоногл		
Davy7_2_1	камера	чорнолак канфар		
Doly3_2_1	камера	чорнолак канфар		1
Dvog_d4	камера	гераклеї		19
Fedo1_1	яма	уламки		
Kara_1	камера	уламки		
Kara_pass	камера	солоха_1		
Lysy1_3	яма	червоногл		
Lysy1_3	яма	сіроглин		
Mari6_1_1	яма	уламки	ноги	
Meli_1	дромос	чорнолак		1
Meli_1_2	дромос	мисочка	права ступня	1
Meli_1	дромос	червонофігур менде	стіни	11
Meli_1_1	камера	чорнолак лекан		
Meli_1_1	камера	чорнолак кілік	стіна	
Meli_1_1	камера	чорнолак пеліка		
Mter24_2	камера	уламки		
Nmyh5_1	камера	чорнолак канфар		1
Nmyh5_1	камера	чорнолак кілік		1
Nmyh6_2	камера	червонофігур менде		
Nmyk1_2	яма	червоногл		
Noga6_1	яма	уламки		

Noga6_1	яма	амфори		2
Ohri1_1_1	камера	чорнолак канфар без вінця		1
Ohri3_1	камера	чорнолак канфар		
Ohri4_2	камера	чорнолак канфар		1
Pere_2	поверхня	уламки		
Podo3_2_2	камера	чорнолак канфар	ноги	1
Podo3_2	камера	чорнолак кілік		
Rody12_1_2	камера	чорнолак кілік		1
Rody7_4_1	камера	чорнолак канфар	справа	1
Shel10_1	яма	гераклеї		1
Shel8_4	яма	уламки		
Shev10_1_1	яма	сіроглин	ніша	1
Shev10	поверхня	уламки		
Shev1g2	поверхня	уламки		
Shul_2	камера	уламки		
Shul_1	камера	уламки		
Tash_2	відвал	червонофігур кратер		1
Tash_2	відвал	червонофігур кілік		1
Udac3_1	яма	червоногл		
Vlad1_1	яма	гераклеї		
Vlad1_1	яма	червоногл глечик		
Volc20_1_1	камера	червоногл		1
Volc23_1	поверхня	уламки	ровик	
Volc8_1	камера	червонолак лекиф		1
Volc8_1	камера	кухоль		1
Sado1_16	яма	уламки		
Vodo2_1_2	камера	чорнолаковий канфар	голова	1
Vodo4_1	камера	уламки		
Vodo8_1_1	камера	канфар	їжа за головою	1
Vodo15_2_1	камера	чорнолаковий канфар	права рука	1

Siva5_4_1	камера	червоногл	за головою	
Siva13_1_1	камера	стінка амфори		
Siva14_2_1	камера	уламок ручки чорнолак. посудини		

4.12. Стріли

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування	Кількість
Akke16_2_1	бронзові	кут голова	20
Akke17_9_1	бронзові	розкидані	90
Akke20_4_1	бронзові	ліва рука	1
Akum11_3_2	бронзові	таз	2
Akum11_3_2	бронзові	за головою	8
Akum12_1	бронзові		1
Akum13_4	бронзові		3
Akum13_6_1	бронзові	перед обличчям	9
Akum2_1	бронзові		1
Akum2_1	кістяні		1
Akum2_2_1	бронзові		9
Akum2_2_1	кістяні	стінка ноги	1
Akum3_6_1	бронзові		2
Akum3_6_1	бронзові	рука	4
Akum4_1_1	бронзові	справа таз	15
Akum5_1_1	бронзові		27
Akum6_1_1	бронзові		1
Berd_c_1	бронзові	розкидані	118
Berd_c_2	бронзові		60
Berd_c_2	кістяні		9
Berd_c	бронзові	сагайдаки	1200
Berd_c	кістяні	сагайдаки	150
Berd_s	кістяні		1

Berd_e	бронзові		4
Berd_e	бронзові	ніша	4
Berd_e_1	бронзові		7
Berd_e_1	залізні		1
Berd_e_1	кістяні		3
Berd_e	бронзові		191
Berd_e	кістяні		6
Bilo5_1_1	бронзові	зліва	2
Bilo5_1_1	залізні	зліва	13
Dani3_1	бронзові		17
Dani3_1	бронзові		52
Dani4_2	бронзові		3
Davy10_3	бронзові		2
Davy11_1	бронзові		3
Davy12_1	бронзові		2
Davy3_3_1	бронзові		2
Davy3_5	бронзові		7
Davy6_1	бронзові		2
Davy6_2_1	бронзові	ліве стегно	65
Davy7_2_1	бронзові	ліве стегно	30
Doly3_1	бронзові		2
Doly3_2_1	бронзові	ліва рука	78
Doly3_2_1	бронзові	застібка	1
Doly3_2_1	залізні	ліва рука	1
Doly4_2	бронзові		1
Doly4_2	бронзові		18
Dvog_s2_1	бронзові	праве бедро	45
Dvog_s2_1	кістяне		1
Dvog_s2_1	бронзове	зап'ястя	1
Dvog_d1_1	бронзові		1

Fedo1_1	бронзові		5
Fedo2_2	бронзові		1
Hamu1_2_1	бронзові	праве плече	10
Hamu1_2_1	залізні	праве плече	81
Hamu1_2_1	бронзові	ліва нога	75
Hamu1_2_1	залізні	ліва нога	1
Kaly2_1	бронзові		18
Kaly2_2	бронзові	ямка	52
Kaly3_2_1	бронзові	ліва рука	51
Kara_1	бронзові		5
Kara_1	кістяні		1
Kovy2_4	бронзові		2
Mari6_1_1	бронзові	таз зліва	7
Mari7_1_1	бронзові	ліве стегно	78
Meli_1_1	бронзові		1
Meli_2	кістяні	граб-ніша	4
Meli_2	бронзові	граб-ніша	5
Meli_2_1	бронзові		20
Meli_2_1	кістяні		6
Meli_2	бронзові		70
Mter22_3	бронзові		1
Mter23_2	бронзові		3
Mter25_1_1	бронзові		2
Nmyh5_1	бронзові		2
Nmyk11_3	бронзові		2
Nmyk11_3	кістяні		1
Nmyk14_1_1	бронзові		2
Noga6_1	бронзові		2
Noga6_1	бронзові		19
Novo5_1_1	бронзові	ліва рука	82

Novo5_1_1	дерев'яні	ліва рука	2
Novo6_1_1	бронзові	ліва рука	134
Novo6_1_1	бронзові	за головою	14
Novo6_1_1	кістяні	за головою	1
Novo6_2	бронзові		23
Novo6_2	wood		1
Novo8_1_1	бронзові	ліва рука	130
Novo8_1_1	бронзові	браслет ліва рука	1
Ohri1_1_1	бронзові		1
Ohri1_2_1	бронзові		1
Ohri3_1_1	бронзові	ліва рука	46
Ohri4_2	бронзові		2
Pere_2	залізні		5
Podo2_2_1	бронзові	зліва	7
Podo3_2_1	бронзові	ліве бедро	33
Podo3_2_1	бронзові	таз	1
Podo3_3	бронзові		1
Podo3_4_1	бронзові	ліва рука	59
Podo4_2_1	бронзові	ліва рука	45
Podo5_2_1	бронзові		2
Podo7_1	бронзові		2
Prim1_1	бронзові	права рука	1
Rody12_1_2	бронзові		13
Rody12_1_2	кістяні		4
Rody5_3_1	бронзові		2
Rody7_2_1	бронзові	зліва пальці	2
Shell_3	бронзові	ліве бедро	?
Shell_4	бронзові		1
Shel5_1_1	бронзові	справа	21
Shel5_1_1	бронзові	груди	3

Shel5_1_1	залізні	груди	1
Shel8_4	бронзові		2
Shev10_1_1	бронзові		1
Shev10_1_1	залізні	під хребцем	1
Shev10_1_1	бронзові	зліва	2
Shev10_1_1	залізні	зліва	2
Shev1g2_1_2	бронзові	шия	1
Shev1g2_1_2	бронзові	тулуб	4
Shev1g2_1_3	бронзові		1
Shev1g2_1_3	бронзові	хребці	1
Shev1g2_1_4	бронзові	таз	1
Shev1g2_1_4	бронзові	праве коліно	1
Shev1g2_1	бронзові	східна частина	1
Shev1g2_1	бронзові		1
Shev3	бронзові		1
Shev3_1_1	бронзові	груди	1
Shev3_1_1	бронзові	ліве коліно	1
Shev3_1_1	бронзові		7
Tash_h	бронзові		1
Tash_1	бронзові		1
Udac3_1	бронзові		4
Udac9_2	бронзові		10
Vlad1_1_1	бронзові		9
Vlad1_2_1	бронзові	праве плече	1
Vlad3_1_1	бронзові	ліве плече	21
Vlad3_1_1	бронзові	праве бедро	13
Vlad3_1_1	бронзові	розкидані	24
Vlad3_1_1	бронзові	хребці	1
Vlad4_1_1	бронзові		1
Vlad7_1	бронзові		1

Volc15_1_1	бронзові	між колінами	6
Volc15_1_1	кістяні	між колінами	1
Volc16_1	бронзові		2
Volc17_2_1	бронзові		1
Volc20_1_1	бронзові		3
Volc21_1_1	бронзові		2
Volc23_1	бронзові		15
Volc2g2_3_1	бронзові		1
Volc5_12	бронзові	груди	3
Volc5_12	бронзові	ліве бедро	3
Volc5_19_1	бронзові		1
Volc8_1	бронзові		2
Volc8_2_1	бронзові		10
Volc8_3_1	бронзові		8
Volc9_1	бронзові		1
Troi2_12_1	бронзові	ноги	1
Vyso_1_1	бронзові	ліве плече	137
Vyso_1_1	бронзові	під тазом	1
Tokm1_2	бронзові		2
Vodo1_1	бронзові		20
Vodo1_1	кістяні		1
Vodo1_1	залізні		60
Vodo2_1_1	бронзові		3
Vodo3_1_1	бронзові		2
Vodo4_1	бронзові		2
Vodo5_2_1	бронзові		2
Vodo5_3_1	бронзові		24
Vodo8_1_1	бронзові	за головою	1
Vodo8_1_1	бронзові	справа плече	22
Vodo8_1_1	бронзові	справа стінка	5

Vodo8_4_1	бронзові	зліва	88
Vodo9_1	бронзові		6
Vodo11_1	бронзові		3
Vodo15_1_1	бронзові	ліве коліно	5
Vodo15_2_1	бронзові		11
Vodo15_3_1	бронзові	ліва рука	27
Vodo15_3_2	бронзові	ліва рука	32
Mgor1_9	бронзові		2
Siva5_1_1	бронзові	ліва рука	9
Siva6_1_1	бронзові	права рука	41
Siva6_1_1	кістяні	права рука	1
Siva6_1_1	дерев'яні	права рука	1
Siva7_2_1	бронзові	зліва	18
Siva7_2_1	бронзові		67
Siva11_1	бронзові		8
Siva11_2_1	бронзові	зліва розкидані	24
Siva12_2_1	бронзові		1
Siva13_1_1	бронзові		1
Siva14_2_1	бронзові		1
Siva15_1	бронзові		47
Siva16_1_1	бронзові		2

4.13. Списи та дротики

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke16_2	втулки	
Akke16_2_1	2 підтоки	зліва лежать
Akke16_2_1	2 вістря	вхід встромлені
Akke20_4_1	підток	ліва нога
Akke20_4_1	2 вістря	зліва

Akym11_3_2	підток	ліва нога
Akym11_3_2	підток	права нога
Akym11_3_2	2 підтоки	
Akym13_4	втулка дротика	
Akym2_1	втулки	
Akym2_1	підток	
Akym2_2_1	2 підтоки	
Akym2_2_1	4 залізних втулок	
Akym3_6_1	вістря списа	стінка справа
Akym3_6_1	вістря дротика	стінка справа
Akym4_1	підток	
Akym4_1_1	вістря списа	кут голова справа
Akym5_1_1	вістря дротика	
Berd_c_1	7 вістер списів та дротиків	підвішені
Berd_c_2	вістря спису	
Berd_e_1	вістря	
Berd_e_1	2 підтоки	
Dani4_2	підток	
Davy3_3_1	підтоки дротика	
Davy3_3_1	втулки списа	
Davy3_5	втулки списа	
Davy6_2_1	вістря списа	праве плече
Doly3_1	2 підтоки	
Doly3_2_1	вістря списа	справа голова
Doly3_2_1	вістря дротика	справа голова
Doly3_2_1	2 підтоки	
Doly4_2	вістря списа	
Fedo1_1	2 втулки	
Fedo1_1	4 підтоки	
Hamu1_2_1	вістря	праве плече

Namu1_2_1	підток дротика	
Namu1_2_1	підток списа	
Kaly2_2	підток	
Mari6_1_1	2 вістря	ноги
Mter23_2	втулки списа	
Mter24_2	підтоки	
Nmyh5_1	4 підтоки списів	
Nmyh5_1	вістря	
Nmyk1_2	втулки	
Nmyk10_2_1	втулки	
Nmyk11_3	втулки	
Nmyk2_3	вістря	
Novo4_1	2 підтоки	
Novo5_1_1	2 вістря	череп справа
Novo5_1_1	2 підтоки	ноги
Novo5_2_1	2 підтоки	
Novo5_2_1	втулки	
Novo6_2_1	3 вістря	стінка за головою
Novo8_1_1	2 втулки	
Novo8_1_1	підток	стінка ноги
Ohri3_1_1	вістря списа	зліва
Ohri3_1_1	вістря дротика	зліва
Ohri3_1_2	підток	справа ноги
Ohri4_1	залізний підток	
Ohri4_1	втулка	
Ohri4_1	вістря	
Ohri4_1	підток	
Ohri4_2	спис, вток	
Podo3_2_1	втулка дротика	праве плече
Podo3_2_2	вістря дротика	груди

Podo3_3	підток списа	
Podo3_4_1	підток списа	праве коліно
Podo3_4_1	вістря списа	справа голова
Podo3_4_1	підток дротика	праве коліно
Podo3_4_1	вістря дротика	справа голова
Podo4_4	підток	
Podo5_2_1	підток	
Podo5_2_1	втулка	
Podo5_2_1	вістря	
Podo7_1	підток	
Rody12_1_2	втулка списа	
Rody5_3_1	втулки	
Rody7_3	вістря	
Shel1_4	2 підтоки	
Shel2_1	вістря	
Shel4_1_1	2 вістря	зліва
Shel4_1_1	підток	зліва
Shel5_2_1	1 вістря	справа
Shel5_2_1	два підтоки	справа
Shel8_4	2 вістря	
Shev10_1_1	втулка	ноги
Shev1g2_1	підтоки	східна частина
Shev3_1_1	вістря списа	зліва голова
Shul_1	вістря	
Tash_1	вістря	
Tash_1	підток	
Udac1_2	втулки списа	
Udac9_2_1	підток дротика	
Vlad1_1	вістря списа	
Vlad4_1_1	2 підтоки	

Vlad7_1	2 вістря	
Vlad7_1	2 підтоки	
Vodo6_1_1	3 вістря	ліве плече
Vodo6_1_1	2 підтоки	зліва
Vodo6_1_2	вістря	справа
Vodo6_1_2	3 вістря дротиків	справа
Vodo6_1_2	3 підтоки	
Volc15_3	2 вістря	кут
Volc15_3	підтоки	
Volc21_1_1	втулка списа	
Volc21_1_1	втулка дротика	
Volc21_1_1	2 підтоки	
Volc23_1	втулка списа	
Volc8_1	вістря	
Vyso_1_1	вістря списа	ніша вбитий в стінку
Vyso_1_1	підток	ніша
Vodo1_1	5 втоків	
Vodo2_1_1	вток	
Vodo8_1_1	втулка	груди
Vodo8_1_1	древко	груди
Vodo8_1_1	вток	ніша справа
Vodo9_1	2 втоки	
Vodo9_1	втулка	
Vodo15_2_1	втулка	права рука
Vodo15_2_1	дротик	
Siva5_4_1	втулка	зліва
Siva6_1_1	вістря з втулкою	зліва плече
Siva7_2_1	вістря з втулкою	зліва рука
Siva9_1	2 втока	
Siva9_1	дротик	

Siva9_1	уламок вістря	
Siva14_2_1	2 цілих втоки	
Siva14_2_1	4 фрагменти втоків	
Siva14_2_1	вістря списа	
Siva15_1	2 вістря	
Siva15_1	3 втоки	

4.14. Мечі та кинджали.

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke17_9_1	залізний	коліна
Akym11_3_2	метеликоподібне перехрестя антенovidне наверх	
Berd_c_1	меч з плакованною золотою рукояткою	крючок висить
Berd_c_1	залізний меч в дерев'яних піхвах	крючок висить
Berd_c_2	залізний меч	
Dani4_2	зруйнований	
Davy3_3_1	фрагменти	
Fedo1_1	фрагмент зі слідами дерев'яних піхов	
Fedo3_1_1	фрагмент леза	ліва нога
Geni1_2_1	уламок леза	
Namu1_2_1	фрагмент кинджала	
Mari6_1_1	короткий меч	права рука
Mari6_1_1	довгий меч	під тілом
Mari7_1_1	меч	права рука
Metr1_1_1	акінак	таз
Nmyh5_1	фрагменти зі слідами дерев'яних піхов	
Nmyh5_1	лезо зі слідами дерев'яних піхов	

Novo5_2_1	фрагменти акінака	
Ohri4_1	метеликоподібне перехрестя зі слідами бронзових закліпок	
Podo7_1	фрагмент залізної рукоятки з кістяними обкладками	
Rody7_2_1	фрагмент леза	ліве плече
Shul_1	залізний меч з золотими піхвами	
Shul_1	кинджал в срібних піхвах	
Vlad3_1_1	залізний	
Vlad3_1_1	бойовий кістяне руків'я	ноги
Vlad7_1	уламок леза зі слідами дерев'яних піхов	
Volc15_3	двосічний брусковидний з волютами	кут
Volc4_4	двосічний	
Volc8_1	двосічний	
Vyso_1_1	брусковидне навершя метеликоподібне перехрестя	права рука
Vodo8_1_1	фрагменти акінака	зліва
Siva7_2_1	акінак	ліва рука

4.15. “Пращові” камені

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke17_9_1	пращовий камінь	зліва
Akum12_1_1	пращовий камінь	
Akum13_4	6 пращових каменів зі слідами нагрівання	
Akum2_1	7 пращових каменів	
Akum3_6_1	камінь для нагріву води	кут голова
Berd_e_1	13 пращових каменів	
Meli_2_1	пращовий камінь	

Ohri5_1	пращовий камінь	
Podo3_3	пращові камні	за головою
Shev1g2_1	пращовий камінь	ноги
Shev3_1_1	пращовий камінь	зліва
Shul_1	пращовий камінь	
Vlad1_2_1	пращовий камінь	праве плече
Volc15_2_1	пращовий камінь	зліва поясниця
Volc6_6_2	пращовий камінь	
Vyso_1_1	сфероїд	під груддю зліва
Vodo1_1	6 пращових каменів	

4.16.1. Кінська зброя.

Особа/Поховання (id)	Споруда	Опис	Розташування
Akum11_3	камера	2 бронзових нащічників	
Akum11_3	камера	2 бронзові бляшки	
Akum11_3	камера	наносник	
Akum11_3	камера	2 стержнеподібних псаліїв	
Akum11_3	камера	уламки залізних вудил	
Akum13_4	камера	фрагменти залізного псалія	
Akum13_4	камера	залізна пряжка	
Berd_c	яма	бронзові деталі	
Berd_c_1	камера	залізні вудила	біля амфор
Berd_c_1	камера	бронзові псалії	
Berd_c_1	камера	позолочені бляшки	
Berd_c_1	камера	2 наносника	
Berd_c_1	камера	3 нащічника	
Berd_c_1	камера	бронзові підвіски	
Berd_e	схованка	залізні вудила	
Berd_e	схованка	залізні псалії	

Berd_e	схованка	6 ворворки	
Berd_e	схованка	32 бронзові бляшки	
Berd_e	схованка	5 бронзових нащічників	
Berd_e	схованка	бронзовий налобник	
Berd_e	схованка	залізний налобник	
Berd_e	схованка	20 дзвіночків	
Dani3_1	камера	бронзова бляшка	
Fedo1_1	яма	залізний дводірчастий псалій	
Fedo1_1	камера	фрагмент залізних вудил	
Fedo1_1	камера	фрагмент бронзової бляшки	
Geni1_2	яма	залізні вудила	сходинки
Geni1_2	яма	бронзове кільце	сходинки під камкою
Gost	яма	7 бронзові s подібні псалії	
Gost	яма	4 бронзові налобники	
Gost	яма	11 нащічників	
Gost	яма	34 бронзових кільця	
Gost	яма	12 бронзових ворварок	
Gost	яма	залізні вудила	
Kara_pass	камера	фрагмент бронзової бляшки	
Mter25_1	яма	залізні вудила з цвяхоподібним псалієм	верхня частина
Mter25_1	яма	дводірчастий псалій	верхня частина
Mter25_1	яма	2 залізних налобника	нижня частина
Nmyh5_1	камера	фрагменти залізних вудил	
Nmyh5_1	камера	залізний псалій	
Nmyh5_1	камера	залізне кільце	
Shev3_1_1	камера	4 псалія	справа вкупі
Shev3_1_1	камера	3 бляшки	справа вкупі
Shev3_1_1	камера	нащічники	справа вкупі
Shev3_1_1	камера	наносник	справа вкупі

Shev3_1_1	камера	7 ворварок	справа вкупі
Shev3_1_1	камера	7 підвісок	справа вкупі
Shul_1	дромос	уламки	
Shul_1	камера	залізні вудила	
Shul_1	камера	бронзові бляшки	
Vlad1_1	яма	вуздечна бляшка	перекриття
Vlad3_1_1	камера	фрагмент вудил	кут голова
Vodo6_1	камера	6 срібних бляшок	
Volc15_1	яма	залізний дводірчастий псалій	
Volc15_1	яма	залізні вудила	
Kost2_1_1	попе	бронзова бляшка	справа лікоть
Vodo1_1	дромос	4 бронзові бляшки	
Vodo1_1	дромос	налобник	
Vodo1_1	дромос	3 кільця	
Vodo1_1	дромос	фрагмент ланцюжка	
Vodo1_1	дромос	4 срібні ворворки	
Vodo2_1	яма	залізне кільце	
Vodo8_4	яма	17 псаліїв	
Vodo8_4	яма	вудила	
Vodo8_4	яма	бронзове кільце	
Vodo9_1	камера	залізний псалій	
Vodo15_2	яма	пара бронзових фалар	
Vodo15_2	яма	залізна пряжка	

4.16.2. Кінська зброя (поховання коней)

Поховання (id)	Споруда	Опис	Інше	Примітки
Акум11_h	яма	фрагментів залізних вудил, 2 бронзових s подібних псаліїв, бронзовий наносник, 2 бронзові нащічні бляшки		все на коні

Hvol5_h		фрагменти		
Shev1g2_h	яма	залізні вудила, бронзові псалії, ворварки, наносник		одягнені
Tash_h	камера	бронзова пряжка, золота прикраса вузди, 3 бронзові колокольчики, бронзові лунниці, бронзові бляшки	частина залізного предмета	
Vodo6_h	яма	s подібні псалії		
Meli_h	яма	залізні вудила/кінь1, залізні псалії/кінь1, 4 бронзові бляшки/кінь1, 2 нащічники/кінь1, наносник/кінь1, кільце/кінь1, 2 залізні пряжки/кінь1, 2 бронзові бляшки/кінь1, вудила/кінь2, псалії/кінь2, бронзові бляшки/кінь2, 6 бронзових бляшок/кінь2, нащічник/кінь2, наносник/кінь2, раковина, 6 бронзових пластин, 10 лунниць, 10 дзвіночків	кістка зі стопи пса з отвором/кінь1, кіготь хижого птаха/кінь2, кістка зі стопи пса з діркою/кінь2, 3 бронзові кільця/кінь2, 4 бронзові бляшки/кінь2, уламки бронзової пластини/кінь2	
Vodo8_h	яма	залізний грибовидний псалій, залізні пряжки		

Таблиця 4.17. Дзеркала

Особа/Поховання (id)	Споруда	Опис	Розташування
Akke16_2_1	камера	дзеркало з дерев'яним руків'ям	під тілом зліва
Akum11_2_1	камера	дзеркало	зліва
Akum11_3_1	камера	дзеркало з дерев'яним руків., мішковина від чохла на дзеркало	ноги
Akum3_6_1	камера	дзеркало	справа
Bilo5_1_1	камера	дзеркало з залізним руків.	ліве плече
Davy7_2	яма	бронзове дисковидне	
Mari6_1_1	яма	бронзове	
Novo3_1_1	камера	дисковидне з дерев'яним руків'ям	за головою

Novo6_2	яма	бронзове цільне	
Novo8_1_1	камера		
Novo9_1_1	яма	фрагмент	
Ohri1_1_1	камера	дисковидне з дерев'яним руків'ям	
Ohri1_1_2	камера	дисковидне з дерев'яним руків'ям,тканинний футляр для дзеркала	під плечем
Podo3_2	камера		
Rody12_1_2	камера	волютоподібне руків'я	
Shell3_1	камера	з дерев'яним руків'ям	в ногах
Shell4_1_1	камера	з кістяним руків'ям	в ногах
Shul_2	схованка	дзеркало	
Shul_1	камера	дзеркало	
Tash_2_2	дромос	бронзове з з дерев'яним руків'ям, шкіряний футляр від дзеркала	справа
Vlad1_2_1	камера	з дерев'яним руків'ям	кут ноги
Volc8_2_1	камера	з дерев'яним руків'ям	
Troi2_12_1		бронзове	ноги
Vodo10_3_1	камера	бронзове	права рука

4.18. Веретена і пряслиця

Особа/Поховання (id)	Опис	Розташування
Akke16_2_1	пряслице свинцеве	стінка ноги
Akke16_2_1	веретено фрагмент стержня	на пряслиці
Akum11_2_1	пряслице свинцеве	зліва
Akum11_2_1	веретено дерев'яне	зліва
Akum11_3	веретено кістяне	
Akum12_1_1	пряслице бронзове	
Akum2_2_1	пряслице свинцеве	
Akum2_2_1	веретено кістяний стержень	стінка ноги
Akum3_6_1	пряслице свинцеве	ліва рука

Akym3_6_1	керамічне пряслице	ліва рука
Berd_e	пряслице свинцеве	
Berd_e_1	веретено кістяне	
Davy3_3_1	веретено кістяне	
Davy3_5	пряслице свинцеве	
Davy4_3	пряслице глиняне	сходи
Davy4_3_1	пряслице свинцеве	
Kaly2_1	пряслице свинцеве	
Meli_1_2	пряслице 2 глиняних	голова
Meli_1_1	веретено кістяна пронизка	
Meli_1_1	кістяний стержень	
Nmyh4_1	пряслице свинцеве	
Nmyh5_1	пряслице керамічне	
Nmyk11_3	веретено насадки	
Novo3_1_1	пряслице свинцеве	праве плече
Novo8_1_1	пряслице 2 свинцевих	стінка ноги
Ohri1_1_1	пряслице глиняне	
Ohri1_1_1	веретено кістяне	
Podo3_3	пряслице 2 свинцеві	
Rody12_1_2	пряслице свинцеве	
Shell_4	пряслице бронзове	
Shel4_1_1	пряслице свинцеве	ноги
Shev1g2_1_4	пряслице свинцеве	
Tash_2_2	пряслице свинцеве	зліва таз
Tash_2_2	веретено 2 залізних кільця	зліва
Tash_2_2	залізна обойма	зліва
Tash_2_2	залізне шило	зліва
Vlad1_2_1	пряслице бронзове пряслице-колесо	кут ноги
Vlad4_1_1	пряслице керамічна	
Vlad4_1_1	пряслице кам'яне	

Vlad4_1_1	веретено кістяні	
Vodo6_1	пряслице свинцеве	
Vodo6_1	веретено фрагменти	
Volc6_6_2	пряслице свинцеве	
Volc8_2_1	пряслице свинцеве	
Volc8_2_1	веретено кістяний стержень	
Troi2_12_1	пряслице глиняне	ноги
Troi2_12_1	веретено грузило	ноги
Vodo1_1	веретено кістяне наборне	
Vodo2_1_2	веретено кістяне	голова
Siva14_2_1	пряслице 2 свинцевих	
Siva16_1_1	пряслице 2 свинцевих	

Табл. 5. Кістки тварин

Курган	Розташування (id)	Споруда	Мін. кількість (якщо відомо)	Тип кісток	Вид тварини	Примітки
Ohri1	Ohri1_2	камера			невизн.	
Ohri3	Ohri1_1	камера			невизн.	
Ohri4	Ohri4	насип	2	епіфіз кінцівок	дрібна рогата худоба	
Ohri4	Ohri4_1	камера			невизн.	
Ohri5	Ohri5	насип			кінь	
Berd	Berd_s	камера		скелет	кінь	
Berd	Berd_s	камера		скелет	велика рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера		скелет	дрібна рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера			дрібна рогата худоба	
Акум2	Акум2_ditch1r1	перемичка			невизн.	
Акум2	Акум2_ditch2r1	перемичка			невизн.	
Акум2	Акум2_ditch1	рів	7		кінь	
Акум2	Акум2_1	камера			невизн.	
Акум2	Акум2_2	камера	1		кінь	
Акум3	Акум3_6	камера	8		велика рогата худоба	

Akym4	Akym4_1	(вхідна) яма		зуби	кінь	
Akym4	Akym4_1	(вхідна) яма			невизн.	
Akym4	Akym4_1	камера		лопатка	велика рогата худоба	
Akym4	Akym4_1	камера	4	хребці	дрібна рогата худоба	
Akym5	Akym5_1	(вхідна) яма			невизн.	
Akym5	Akym5_1	камера	1	лопатка	дрібна рогата худоба	
Akym5	Akym5_1	камера	4	хребці	дрібна рогата худоба	
Akym6	Akym6_1	(вхідна) яма			дрібна рогата худоба	
Akym6	Akym6_1	камера			невизн.	
Akym8	Akym 8 ditch1	рів			невизн.	
Akym11	Akym11 ditch1	рів			невизн.	
Akym11	Akym11_2	камера		ребра	дрібна рогата худоба	
Akym11	Akym11_3	камера	4		кінь	
Akym11	Akym11_3	камера	79		дрібна рогата худоба	
Akym11	Akym11_3	камера	2		кінь	
Akym11	Akym11_3	камера		кінцівка	кінь	
Akym12	Akym12_1	камера			невизн.	
Akym13	Akym13_3		2		кінь	
Akym13	Akym13_4	камера	16		дрібна рогата худоба	
Volc4	Volc4 ditch1r2	перемичка	1		кінь	
Volc4	Volc4 ditch1r1	перемичка	1	зуб	кінь	
Akym13	Akym13_3		15		кінь	
Akym13	Akym13_3		19		кінь	
Akym13	Akym13_3		2		дрібна рогата худоба	
Akym2	Akym2_2	камера	7		дрібна рогата худоба	
Geni1	Geni1 ditch1r1	перемичка			невизн.	
Geni1	Geni1 ditch1r2	перемичка			невизн.	
Geni1	Geni1_1	(вхідна) яма	2	лопатка	кінь	
Geni1	Geni1_1	камера			невизн.	
Geni1	Geni1_2	(вхідна) яма		ребра	кінь	
Geni1	Geni1_2	(вхідна) яма		кінцівки	кінь	

Geni1	Geni1_2	камера			дрібна рогата худоба	мідні окисли
Volc4	Volc4_ditch1r2	перемичка	1		кінь	
Volc4	Volc4_ditch1r1	перемичка	1	зуб	кінь	
Volc5	Volc6_ditch2	рів			невизн.	
Volc5	Volc5_ditch1	рів		череп	кінь	
Volc8	Volc8_1	камера		ребра	кінь/велика рогата худоба	
Volc8	Volc8_2	камера		ребра	кінь/велика рогата худоба	
Volc8	Volc8_2	камера		скелет	дрібна рогата худоба	у котлі, без голови
Volc8	Volc8_6	камера			кінь/велика рогата худоба	
Volc8	Volc8_6	(вхідна) яма			кінь/велика рогата худоба	
Volc14	Volc14_2	камера		лопатка	дрібна рогата худоба	
Volc14	Volc14_2	камера		ребра	дрібна рогата худоба	
Volc15	Volc15_ditch1r1	перемичка	1	череп	пес	
Volc15	Volc15_1	(вхідна) яма	1	скелет	кінь	в обладунку
Volc15	Volc15_1	камера			невизн.	
Volc15	Volc15_2	камера		лопатка	дрібна рогата худоба	
Volc15	Volc15_2	камера		кінцівка	дрібна рогата худоба	
Volc16	Volc16_ditch1r1	рів			кінь	
Volc16	Volc16_1	камера			дрібна рогата худоба	
Volc21	Volc21_1	(вхідна) яма		лопатка	кінь/велика рогата худоба	
Volc21	Volc21_1	(вхідна) яма		щелепа	велика рогата худоба	на камці
Volc21	Volc21_1	(вхідна) яма		кінцівка	велика рогата худоба	на камці
Volc21	Volc21_1	камера		кінцівка	дрібна рогата худоба	
Volc23	Volc23_ditch1	рів			невизн.	
Vlad1	Vlad1_ditch1	рів	5	щелепа	кінь	
Vlad1	Vlad1_ditch1r1	перемичка	1	череп	кінь	
Vlad1	Vlad1_ditch1	рів	1	череп	кінь	
Vlad1	Vlad1_ditch1	рів	2	ікло	пес	
Vlad1	Vlad1_1	(вхідна) яма			дрібна рогата худоба	бронзові окисли
Vlad1	Vlad1_1	(вхідна) яма			кінь	

Vlad1	Vlad1_1	камера			велика рогата худоба	
Vlad1	Vlad1_2	(вхідна) яма			дрібна рогата худоба	
Vlad1	Vlad1_2	камера			дрібна рогата худоба	
Vlad3	Vlad3_1	камера			кінь/велика рогата худоба	
Vlad4	Vlad4_ditch1r1	перемичка			невизн.	
Nmyk7	Nmyk7_ditch1	рів	3	лопатка	кінь	
Nmyk7	Nmyk7_1	(вхідна) яма			невизн.	
Nmyk10	Nmyk10_2	камера			невизн.	
Nmyk11	Nmyk11_3	камера			невизн.	
Nmyk11	Nmyk11_3	камера			невизн.	
Nmyk14	Nmyk14_ditch1	рів			невизн.	
Nmyk14	Nmyk14_1	(вхідна) яма			дрібна рогата худоба	бронзові окисли
Nmyk14	Nmyk14_1	камера			кінь	
Udac1	Udac1_ditch1	перемичка			невизн.	
Udac3	Udac3_1	(вхідна) яма		копито	невизн.	
Udac9	Udac9_2	(вхідна) яма			невизн.	
Doly3	Doly3_1	камера			невизн.	
Doly3	Doly3_2	камера		ребра	кінь	
Doly3	Doly3_2	камера	2	лопатка	кінь	
Doly3	Doly3_2	камера		скелет	дрібна рогата худоба	у бронзовому котлі
Novo3	Novo3_1	камера			кінь	
Novo4	Novo4_ditch1r2	перемичка	2	череп	кінь	
Novo5	Novo5_2	(вхідна) яма			невизн.	бронзові окисли
Novo6	Novo6_ditch1	рів			невизн.	
Novo6	Novo6_1	камера			дрібна рогата худоба	на дерев'яному блюді
Novo8	Novo8_ditch1r1	перемичка			невизн.	
Novo8	Novo8_1	камера			велика рогата худоба	на дерев'яному блюді
Mter22	Mter22_ditch1r2	перемичка	4	череп	кінь	
Mter23	Mter23_ditch1r1	перемичка	1	череп	кінь	
Mter25	Mter25_1	(вхідна) яма			невизн.	
Davy3	Davy3_5	камера			невизн.	
Davy3	Davy3_ditch1r1	перемичка		нижня щелепа	кінь	

Davy3	Davy3_ditch1	рів				
Davy3	Davy3_ditch1	рів		передня частина	дрібна рогата худоба	
Davy4	Davy4_3	камера		передня частина	велика рогата худоба	на дерев'яному блюді
Davy4	Davy4_ditch1	рів			невизн.	
Davy6	Davy6_2	камера			кінь	
Davy7	Davy7_2	камера			невизн.	
Bilo5	Bilo5_1	камера		передня частина	дрібна рогата худоба	
Kaly3	Kaly3_ditch1	рів		зуби	кінь	
Kaly3	Kaly3_1	(вхідна) яма			невизн.	
Kaly3	Kaly3_2	камера			дрібна рогата худоба	
Metr9	Metr9_ditch1	рів			невизн.	
Metr9	Metr9_ditch1	рів			невизн.	
Kovy2	Kovy2_ditch2	рів			кінь	
Podo2	Podo2_3	камера			невизн.	
Podo2	Podo2_ditch1	рів			невизн.	
Podo3	Podo3_ditch2	рів			невизн.	
Podo3	Podo3_2	камера			кінь	
Podo3	Podo3_3	камера			кінь	
Podo3	Podo3_4	камера			кінь	
Podo4	Podo4_ditch2	рів		череп	кінь	
Podo4	Podo4_ditch2	рів		кінцівки	кінь	
Podo4	Podo4_ditch2	рів		брюшина	кінь	
Podo4	Podo4_2	камера		трубчасті кістки	велика рогата худоба	
Podo7	Podo7_ditch1	рів			невизн.	
Prim1	Prim1_3	камера		кінцівки	дрібна рогата худоба	
Prim1	Prim1_3	камера		лопатка	дрібна рогата худоба	
Prim1	Prim1_3	камера		грудина	дрібна рогата худоба	
Rody7	Rody7_2	камера			невизн.	на дерев'яному блюді
Rody7	Rody7_4	камера			невизн.	
Fedo1	Fedo1	насип			невизн.	скупчення
Fedo1	Fedo1_1	(вхідна) яма		кінцівки	кінь	
Fedo1	Fedo1_1	(вхідна) яма		зуби	кінь	
Fedo1	Fedo1_1	камера		зуби	кінь	

Fedo1	Fedo1_1	камера			дрібна рогата худоба	бронзові окисли
Shel1	Shel1_3	камера			невизн.	
Shel5	Shel5_1	камера			невизн.	
Shel5	Shel5_2	камера			невизн.	
Chon9	Chon9_ditch1r1	перемичка			невизн.	
Chon9	Chon9_ditch1r2	перемичка			невизн.	
Chon9	Chon9_ditch2r1	перемичка			невизн.	
Chon9	Chon9_ditch2r2	перемичка			невизн.	
Chon10	Chon10_ditch1	рів		зуби	кінь	
Chon10	Chon10_ditch2	рів		зуби	кінь	
Shev3	Shev3	насип		кінцівки	кінь	
Shev3	Shev3	крепіда			кінь	
Shev3	Shev3_1	камера		скелет	кінь	
Shev3	Shev3_1	камера		передня частина	кінь	
Shev10	Shev10_1	камера		кінцівки	кінь	
Shev10	Shev10_1	камера		грудина	кінь	в ніші
Shev10	Shev10_1	камера		грудина	дрібна рогата худоба	в ніші
Shev1g2	Shev1g2	насип	3	череп	кінь	
Shev1g2	Shev1g2	насип	2	кінцівки	кінь	
Shev1g2	Shev1g2	насип		кінцівки	кінь	
Shev1g2	Shev1g2	кромлех		астрагал	невизн.	
Shev1g2	Shev1g2_1	камера		передня частина	кінь	в ніші
Shev1g2	Shev1g2_1	камера		хребці	кінь	в ніші
Shev1g2	Shev1g2_1	камера		щелепа	дрібна рогата худоба	в ніші
Shev1g2	Shev1g2_1	камера		передня частина	дрібна рогата худоба	в ніші
Noga3	Noga3	насип			кінь	МОЖЛИВО З ПОХОВАННЯ
Kara	Kara_1	(вхідна) яма			невизн.	
Kara	Kara_pass	насип	3	череп	кінь	
Kara	Kara_pass	(вхідна) яма	12	череп	кінь	
Kara	Kara_pass	насип		кінцівки	кінь	
Kara	Kara_pass	(вхідна) яма		ріг	велика рогата худоба	у амфорі
Vodob	Vodob_1	(вхідна) яма		скелет	кінь	без голови
Vodob	Vodob_1	камера			велика рогата худоба	
Vyso	Vyso	насип	3	щелепа	кінь	

Vyso	Vyso_1	камера		хребці	дрібна рогата худоба	на дерев'яному блюді
Kost2	Kost2	насип			кінь	
Namu1	Namu1	насип	1	череп	кінь	
Namu1	Namu1	насип		епіфіз	кінь	
Namu1	Namu1_2	камера			невизн.	
Namu1	Namu1_2	камера	1	стегнова кістка	кінь	на дерев'яному блюді
Namu1	Namu1_2	камера	2	стегнова кістка	велика рогата худоба	на дерев'яному блюді
Namu1	Namu1_2	камера	2	лопатка	велика рогата худоба	на дерев'яному блюді
Namu1	Namu1_2	камера		хребці	велика рогата худоба	на дерев'яному блюді
Akke16	Akke16_2	камера		ребра	велика рогата худоба	на дерев'яному підносі
Akke16	Akke16_2	камера		кінцівка	велика рогата худоба	на дерев'яному підносі
Krem7	Krem7	насип		зуби	дрібна рогата худоба	
Krem7	Krem7	насип		трубчасті	невизн.	сліди зрізів
Dani3	Dani3_1	(вхідна) яма		стегнова кістка	велика рогата худоба	
Dani3	Dani3_1	(вхідна) яма		трубчаста	велика рогата худоба	
Dani3	Dani3_1	камера			кінь	
Dani4	Dani4_2	камера		хребці	велика рогата худоба	
Dani4	Dani4_2	камера		стегнова кістка	велика рогата худоба	
Dvog	Dvog	насип			невизн.	
Dvog	Dvog_1	(вхідна) яма	1	щелепа	кінь	
Dvog	Dvog_d2	камера		скелет	кінь	
Dvog	Dvog_d2	камера		скелет	дрібна рогата худоба	в котлі
Meli	Meli_1	(вхідна) яма	1	щелепа	кінь	
Meli	Meli_1	(вхідна) яма	2	лопатка	кінь	

Meli	Meli_1	камера			велика рогата худоба	у ніші
Meli	Meli_2	(вхідна) яма			невизн.	
Meli	Meli_2				дрібна рогата худоба	з окислами бронзи
Meli	Meli_2		6	астрагал	дрібна рогата худоба	
Meli	Meli_2	камера		череп	дрібна рогата худоба	з окислами бронзи
Meli	Meli_2	камера		хребці	дрібна рогата худоба	з окислами бронзи
Meli	Meli_2	камера		кінцівки	дрібна рогата худоба	з окислами бронзи
Meli	Meli_2	камера		кінцівки	кінь	
Meli	Meli_2	камера		ребра	кінь	
Berd	Berd_s	камера		череп	кінь	
Berd	Berd_s	камера		череп	велика рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера		череп	дрібна рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера		кінцівки	велика рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера		кінцівки	дрібна рогата худоба	
Berd	Berd_s	камера		кінцівки	кінь	
Berd	Berd_s	камера			невизн.	у казані
Troi2	Troi2_12	камера		кінцівка	дрібна рогата худоба	
Tash	Tash	насип			кінь	
Shul	Shul_2	камера			кінь	з окислами бронзи
Shul	Shul_2	камера			дрібна рогата худоба	з окислами бронзи
Shul	Shul_2	камера			велика рогата худоба	з окислами бронзи
Shul	Shul_1	камера			кінь	
Nmyh4	Nmyh4_1	камера			велика рогата худоба	
Nmyh2	Nmyh2_2	камера			велика рогата худоба	
Akke20	Akke20_ditch1	рів			велика рогата худоба	
Pere	Pere_2	(вхідна) яма			дрібна рогата худоба	окисли
Nale17	Nale17_1	насип	1	череп	кінь	
Noga6	Noga6_1	(вхідна) яма			кінь	окисли

Vodo1	Vodo1_ditch1r2	перемичка	5	череп	кінь	
Vodo1	Vodo1_ditch1r1	перемичка			кінь	
Vodo1	Vodo1_ditch1r2	перемичка			кінь	
Vodo2	Vodo2_1	(вхідна) яма	1	скелет	кінь	без голови
Vodo2	Vodo2_1	камера			невизн.	
Vodo7	Vodo7_ditch1	рів			невизн.	
Vodo7	Vodo7_1	камера			невизн.	
Vodo8	Vodo8_ditch1	рів			кінь	
Vodo8	Vodo8_1	камера			невизн.	
Vodo8	Vodo8_4	(вхідна) яма	1	скелет	кінь	
Vodo9	Vodo9_ditch1	рів			невизн.	
Vodo9	Vodo9_1	(вхідна) яма		скелет	кінь	
Vodo9	Vodo9_1	камера			невизн.	
Vodo10	Vodo10_3	камера			невизн.	
Vodo11	Vodo11_ditch1r2	перемичка	1	череп	кінь	
Vodo11	Vodo11_ditch1	рів	1	череп	кінь	
Vodo11	Vodo11_ditch1r2	перемичка			кінь/велика рогата худоба	
Vodo15	Vodo15_1	камера		ребра	кінь/велика рогата худоба	
Vodo15	Vodo15_1	камера		кінцівки	кінь/велика рогата худоба	
Vodo15	Vodo15_2	(вхідна) яма		череп	кінь	
Vodo15	Vodo15_2	камера		скелет	кінь	ймовірно покладений в обладунку
Vodo15	Vodo15_3	камера		передня частина	дрібна рогата худоба	
Siva5	Siva5_ditch1	рів			кінь	
Siva5	Siva5_1	камера		ребра	дрібна рогата худоба	
Siva5	Siva5_1	камера		кінцівки	дрібна рогата худоба	
Siva5	Siva5_3	(вхідна) яма		нижня щелепа	кінь	
Siva5	Siva5_3	(вхідна) яма		хребці	кінь	
Siva5	Siva5_3	(вхідна) яма		кінцівки	кінь	
Siva5	Siva5_3	камера		ребра	дрібна рогата худоба	
Siva5	Siva5_3	камера		кінцівки	дрібна рогата худоба	

Siva5	Siva5_4	камера		нижня щелепа	кінь	
Siva5	Siva5_4	камера		кінцівки	кінь	
Siva7	Siva7_ditch1r2	перемичка		череп	кінь	всі кістки в анатомічному порядку
Siva7	Siva7_ditch1r2	перемичка		шийні хребці	кінь	
Siva7	Siva7_ditch1r2	перемичка		лопатки	кінь	
Siva7	Siva7_ditch1r2	перемичка		задні кінцівки	кінь	
Siva7	Siva7_2	камера		передня нога	дрібна рогата худоба	
Siva7	Siva7_2	камера		лопатки	дрібна рогата худоба	
Siva7	Siva7_2	камера		ребра	дрібна рогата худоба	
Siva8	Siva8_ditch1	рів		фаланга	кінь/велика рогата худоба	
Siva9	Siva9_ditch1r1	перемичка		череп	кінь	
Siva9	Siva9_1	камера	1		велика рогата худоба	
Siva11	Siva11_ditch1	рів		лопатка	кінь/велика рогата худоба	
Siva11	Siva11_ditch1	рів		ребро	невизн.	
Siva11	Siva11_1	(вхідна) яма			невизн.	сліди вогня
Siva11	Siva11_1	камера			невизн.	
Siva11	Siva11_2	камера	1	передня частина	велика рогата худоба	
Siva13	Siva13_ditch1r2	перемичка	1	скелет	кінь	
Siva14	Siva14_2	камера			невизн.	
Siva16	Siva16_1				невизн.	

Табл. 6. Архітектура кургану.

6.1. Параметри насипу.

Курган (id)	Висота (м)	Діаметр	Крепіда	Кромлех	Камка
Акум2	1,1	38			
Акум3	1,04	28			
Акум4	0,2	15			
Акум5	0	10			
Акум6	0	12			

Akym7	0	15			
Akym11	1,1	45			
Akym12	0,6	18			
Akym13	4	36			
Dani3	0,8	28			
Dani4	0,8	16			
Dani6	0,8	21			
Davy3	1,36	40			
Davy4	0,15	18			
Davy6	0,5	15			
Davy7	0,5	18			
Davy10	0,5	15			
Davy11	0,3	17			
Davy12	0,5				
Doly3	0,7	45			
Doly4	0,3				
Kost2	0,5	33			
Mter20	0	12			
Mter21	0,5	13			
Mter22	0,8	18			
Mter23	0,4	18			
Mter24	0,5	17			
Mter25	0	24			
Nmyk1	1	27			
Nmyk2	0,3	22			
Nmyk7	0,4	30			
Nmyk10	0,3				
Nmyk11	1,63	50			
Nmyk14	1,3	40			
Novo3	0,3	32			
Novo4	1,18	38			
Novo5	1,45	62			
Novo6	1,18	56			
Novo7	0,3	32			
Novo8	0,3	24			
Novo9	0,4	30			
Ohri1	0				
Ohri2	0,5	20			
Ohri3	0,5	20			
Ohri4	0,7	20			

Ohri5	0,65	20			+
Rody5	0,8	22			
Rody7	0,8	18			
Rody8	0,6	20			
Rody12	0,4	20			
Shel1	0,5	25			
Shel2	0,3	20			+
Shel4	0,3	20			
Shel5	0,3	25			
Shel6	2,5	34			
Shel7	0,3	20			
Shel8	2,3	40	+		+
Shel10	1	30			
Udac1	0,2	18			
Udac3	0,3	20			
Udac5	0,25	18			
Udac9	0				
Vlad1	1,3	45			
Vlad2	0,8	25			+
Vlad3	0,5	20			+
Vlad4	2	35			
Vlad7	0				
Volc4	0,5				
Volc5	1,1				
Volc6	0,4				
Volc8	2,4	35			
Volc9	0,15	15			
Volc14	0				
Volc15	0				
Volc16	0				
Volc17	0				
Volc20	0				
Volc21	0,2				
Volc22	0				
Volc23	0				
Volc2g2	0				
Vyso					
Bilo5	3,8	48			
Hamul	0,4	20	+		
Dvog	4,95	56	+	+	

Krem5	1,75	32-26	+		
Krem7	0,7	25-30	+		
Lysy1	0,2	16	+		
Mari6	0,15				
Mari7	0,64				
Meli	4	40			+
Nand3	2,4	26			
Pere	3,2	38	+		
Prim1					
Shev3	2,25	24	+	+	
Shev10	0,6	16	+		
Shev11	0,15				
Shev1g2	2	34	+	+	
Berd	8,4	70	+		+
Boti	1	22			+
Volo	5,5		+	+	
Metr1	0,85	18			
Metr9	0,5	18			
Akke16	0,5	20			
Akke17	1,25	38			
Akke19	0,3	32			
Akke20	0,4	20	+		
Cher					
Chon10	0,2-0,6	10-45			
Chon11	0,2-0,6	10-45			
Chon12	0,2-0,6	10-45			
Chon9	0,2-0,6	10-45			
Fedo1	1,8	45			
Fedo2	0,6	30			
Fedo3	0,6	20			
Geni1	1,2	30			+
Gost					
Hvol5	0,7	25			
Kaly2	0,65				
Kaly3	0,3				
Kaly4	0,5				
Kara	3,6	65	+		
Kins1			+		
Kovy2	0,5	25			
Lasp					

Nale	2,87	60			
Nmyh1					
Nmyh2					
Nmyh4					
Nmyh5					
Nmyh6	1,2	30			
Noga3	6,5				+
Noga6	2,13		+		+
Podo1	1,3	24			
Podo2	0,4	17			
Podo3	0,7	20			
Podo4	0,4	20			
Podo5	0,25				
Podo7	0,7	32			
Shch					
Shul	4,3	40	+		+
Tash	4,2	53	+		
Tokm1	0,12	12			
Troi2	1,6	45			
Vodo6	1,4	45			
Sado1	0,7	20			
Vodo1	2,6	50			
Vodo2	0,3				
Vodo3	0,2				
Vodo4	0,5	30			
Vodo5	0,2				
Vodo7	0,5	26			
Vodo8	1,6	50			
Vodo9	0,6	30			
Vodo10	1,2	36			
Vodo11	0,4	40			
Vodo15	0,45	30			
Ndmy2	0,3	15			
Mgor1	2,3	63			
Kras	1,3	42			
Siva4	0,3				
Siva5	0,7	19			
Siva6	0,4	20			
Siva7	0,4	26			
Siva8	0,4	38			

Siva9	0,4	26			+
Siva11	0	16			
Siva12	0	22			
Siva13	0,2	31			
Siva14	0,35	31			
Siva15	0	26			
Siva16	0	24			
Siva17	0	18			

6.2. Рови

id	Курган	Діаметр	Ширина	Глибина
Akym11 ditch1	Akym11	36	1,5	0,6
Akym12 ditch1	Akym12	14	0,9	1,15
Akym13 ditch1	Akym13	30	1,5	1,2
Akym2 ditch1	Akym2	22,5	1	1,1
Akym2 ditch2	Akym2	27,5	1	0,9
Akym3 ditch1	Akym3	20,5	1,4	1
Akym4 ditch1	Akym4	18		1,4
Akym5 ditch1	Akym5	12	0,5	0,5
Akym7 ditch1	Akym7	10	0,5	0,4
Akym8 ditch1	Akym8	11	0,4	0,5
Chon10 ditch1	Chon10	15		
Chon10 ditch2	Chon10	23		
Chon9 ditch1	Chon9	18		
Chon9 ditch2	Chon9	40		
Dani6 ditch1	Dani6		0,4	0,8
Davy10 ditch1	Davy10	12,5	0,85	0,7
Davy11 ditch1	Davy11	14	0,8	0,7
Davy12 ditch1	Davy12	14,5		0,5
Davy3 ditch1	Davy3	28,2	1,2	1,75
Davy4 ditch1	Davy4	14	0,7	0,7
Doly3 ditch1	Doly3	28	1,7	0,8
Dvog ditch1	Dvog	54	1,5	0,35
Geni1 ditch1	Geni1	26		1,1
Geni1 ditch2	Geni1	21		0,4
Hvol ditch1	Hvol	24,5		0,5
Hvol ditch2	Hvol	20		0,8
Hvol ditch3	Hvol	19,5		
Kaly2 ditch1	Kaly2	22		1,5
Kaly3 ditch1	Kaly3	18,5	3	1
Kaly4 ditch1	Kaly4	11	1	1,5
Kovy2 ditch1	Kovy2	13	0,5	1
Kovy2 ditch2	Kovy2	20	2	1,7
Metr9 ditch1	Metr9	14,5		1,1

Mter20 ditch1	Mter20	8	0,3	0,75
Mter21 ditch1	Mter21		0,4	0,8
Mter22 ditch1	Mter22	15	0,6	0,8
Mter23 ditch1	Mter23	16	0,5	0,9
Mter25 ditch1	Mter25	14	0,7	0,7
Nmyh1 ditch1	Nmyh1	27		
Nmyh2 ditch1	Nmyh2	12	0,8	
Nmyh4 ditch1	Nmyh4	21	1	1
Nmyh5 ditch1	Nmyh5	24	0,7	0,8
Nmyh6 ditch1	Nmyh6	26	0,8	0,6
Nmyk1 ditch1	Nmyk1	10	0,4	1,6
Nmyk11 ditch11	Nmyk11	34,7	0,5	1,3
Nmyk14 ditch1	Nmyk14	26	1	1
Nmyk7 ditch1	Nmyk7	20	0,9	0,9
Novo4 ditch1	Novo4	34	1,2	2
Novo5 ditch1	Novo5	28,3	1,3	1,2
Novo6 ditch1	Novo6	20,1	1,4	1,2
Novo7 ditch1	Novo7	20	0,65	0,45
Novo8 ditch1	Novo8	17,6	0,7	0,5
Novo9 ditch1	Novo9	14,5	0,6	0,3
Novo9 ditch2	Novo9	10	0,4	0,2
Ohri1 ditch1	Ohri1	16	0,7	0,9
Ohri2 ditch1	Ohri2	12	0,6	0,5
Ohri3 ditch1	Ohri3	20	0,8	0,5
Ohri4 ditch1	Ohri4	20	0,9	
Podo2 ditch1	Podo2	17	0,8	1,3
Podo3 ditch1	Podo3			
Podo3 ditch2	Podo3			
Podo3 ditch3	Podo3			
Podo4 ditch1	Podo4	13	1	0,8
Podo4 ditch2	Podo4	16	1	0,6
Podo7 ditch1	Podo7	31		1,6
Rody5 ditch1	Rody5			
Rody7 ditch1	Rody7	18		0,5
Shell ditch1	Shell	23		1
Shell10 ditch1	Shell10	30	1	0,8
Shell4 ditch1	Shell4	18	1	1
Shell5 ditch1	Shell5	22	0,8	1
Shell7 ditch1	Shell7	20	0,5	
Shell8 ditch1	Shell8	39	2,5	1
Shev11 ditch1	Shev11	13	0,5	1,4
Tash ditch1	Tash	58	5	2
Udac1 ditch1	Udac1	16	1,4	0,7
Udac9 ditch1	Udac9	15		0,3
Vlad1 ditch1	Vlad1	35	1,8	
Vlad3 ditch1	Vlad3	17	0,7	1,1
Vlad4 ditch1	Vlad4	32		1,5

Vlad7 ditch1	Vlad7	17	1	1,1
Volc14 ditch1	Volc14	12		
Volc15 ditch1	Volc15	15	1	1,5
Volc16 ditch1	Volc16	12,5	1,1	0,6
Volc17 ditch1	Volc17	16	1,2	0,7
Volc20 ditch1	Volc20	11	0,3	0,2
Volc21 ditch1	Volc21	12	0,3	0,4
Volc21 ditch2	Volc21	12	0,8	0,5
Volc22 ditch1	Volc22	15,2	1	0,6
Volc23 ditch1	Volc23	13,8	0,7	0,8
Volc4 ditch1	Volc4	26		0,7
Volc5 ditch1	Volc5	19,5	0,5	0,4
Volc6 ditch1	Volc6	12		0,9
Volc6 ditch2	Volc6	13		0,9
Volc9 ditch1	Volc9	15	0,6	0,6
Vodo1 ditch1	Vodo1	44	1,5-2,5	1,8
Vodo2 ditch1	Vodo2	14-12,5	0,5	0,7
Vodo7 ditch1	Vodo7	24	0,6-0,8	0,5-0,7
Vodo8 ditch1	Vodo8	43,8-42,8	3,2	
Vodo9 ditch1	Vodo9	30	1	0,6-0,8
Vodo10 ditch1	Vodo10	27,5-30	1-1,2	0,6-0,8
Vodo11 ditch1	Vodo11	26,4	0,4-0,85	0,75
Vodo15 ditch1	Vodo15	20,2	0,6-1	2,25
Siva5 ditch1	Siva5	31	1,5	1,6
Siva6 ditch1	Siva6	13-15	1	1,4
Siva7 ditch1	Siva7	16,2	0,55-0,9	1,5
Siva8 ditch1	Siva8	14,1	0,9-1,1	1-1,1
Siva9 ditch1	Siva9	13,5	0,6-0,85	0,65
Siva11 ditch1	Siva11	8,9	0,4-0,7	0,95
Siva12 ditch1	Siva12	13	0,8-0,95	1,05-1,4
Siva13 ditch1	Siva13	16,7-19	0,6-0,9	1,05-1,55
Siva14 ditch1	Siva14	18,9	1,1-1,6	0,75-0,85
Siva17 ditch1	Siva17	12	0,5-0,7	0,9-1

6.3. Розриви/перемички ровів

id	Рів (id)	Розташування	Ширина
Akym11 ditch1r1	Akym11 ditch1	e	1,3
Akym11 ditch1r2	Akym11 ditch1	w	1
Akym2 ditch1r1	Akym2 ditch1	e	
Akym2 ditch1r2	Akym2 ditch1	w	
Akym2 ditch2r1	Akym2 ditch2	e	
Akym2 ditch2r2	Akym2 ditch2	w	
Akym3 ditch1r1	Akym3 ditch1	e	0,5
Akym3 ditch1r2	Akym3 ditch1	w	0,5

Chon9 ditch1r1	Chon9 ditch1		0,5
Chon9 ditch1r2	Chon9 ditch1		0,5
Chon9 ditch2r1	Chon9 ditch2		
Chon9 ditch2r2	Chon9 ditch2		
Davy10 ditch1r1	Davy10 ditch1	e	0,7
Davy10 ditch1r2	Davy10 ditch1	nw	0,5
Davy12 ditch1r1	Davy12 ditch1	e	
Davy12 ditch1r2	Davy12 ditch1	w	
Davy3 ditch1r1	Davy3 ditch1	ne	1,55
Davy3 ditch1r2	Davy3 ditch1	sw	1,2
Davy4 ditch1r1	Davy4 ditch1	se	0,45
Davy4 ditch1r2	Davy4 ditch1	nw	4,75
Geni1 ditch1r1	Geni1 ditch1	e	
Geni1 ditch1r2	Geni1 ditch1	w	
Geni1 ditch2r1	Geni1 ditch2	e	
Geni1 ditch2r2	Geni1 ditch2	w	
Geni1 ditch2r3	Geni1 ditch2	n	
Geni1 ditch2r4	Geni1 ditch2	s	
Geni1 ditch2r5	Geni1 ditch2	se	
Geni1 ditch2r6	Geni1 ditch2	sw	
Geni1 ditch2r7	Geni1 ditch2	ne	
Geni1 ditch2r8	Geni1 ditch2	nw	
Kaly2 ditch1r1	Kaly2 ditch1	e	0,4
Kaly2 ditch1r2	Kaly2 ditch1	w	1,2
Kaly3 ditch1r1	Kaly3 ditch1	ne	1,5
Kaly3 ditch1r2	Kaly3 ditch1	se	0,5
Kaly3 ditch1r3	Kaly3 ditch1	nw	0,2
Kaly4 ditch1r1	Kaly4 ditch1	e	0,7
Kaly4 ditch1r2	Kaly4 ditch1	w	0,5
Mter20 ditch1r1	Mter20 ditch1	se	0,6
Mter20 ditch1r2	Mter20 ditch1	nw	0,5
Mter21 ditch1r1	Mter21 ditch1	e	0,4
Mter21 ditch1r2	Mter21 ditch1	w	0,6
Mter22 ditch1r1	Mter22 ditch1	se	0,6
Mter22 ditch1r2	Mter22 ditch1	nw	0,5
Mter23 ditch1r1	Mter23 ditch1	se	0,5
Mter25 ditch1r1	Mter25 ditch1	e	0,75
Mter25 ditch1r2	Mter25 ditch1	w	0,65
Nmyh1 ditch1r1	Nmyh1 ditch1	e	
Nmyh1 ditch1r2	Nmyh1 ditch1	w	
Nmyh2 ditch1r1	Nmyh2 ditch1	e	
Nmyh2 ditch1r2	Nmyh2 ditch1	w	
Nmyh4 ditch1r1	Nmyh4 ditch1	se	0,8
Nmyh4 ditch1r2	Nmyh4 ditch1	nw	0,5
Nmyh4 ditch1r3	Nmyh4 ditch1	s	1,5
Nmyh5 ditch1r1	Nmyh5 ditch1	w	0,5
Nmyh5 ditch1r2	Nmyh5 ditch1	n	1

Nmyh5_ditch1r3	Nmyh5_ditch1	s	
Nmyh6_ditch1r1	Nmyh6_ditch1	e	
Nmyh6_ditch1r2	Nmyh6_ditch1	w	
Nmyk1_ditch1r1	Nmyk1_ditch1	e	1
Nmyk1_ditch1r2	Nmyk1_ditch1	n	0,5
Nmyk1_ditch2r1	Nmyk1_ditch2	ne	0,8
Nmyk1_ditch2r2	Nmyk1_ditch2	sw	0,8
Nmyk11_ditch11r1	Nmyk11_ditch11	ne	0,8
Nmyk11_ditch11r2	Nmyk11_ditch11	sw	0,4
Nmyk14_ditch1r1	Nmyk14_ditch1	e	1
Nmyk7_ditch1r1	Nmyk7_ditch1	e	0,6
Nmyk7_ditch1r2	Nmyk7_ditch1	w	0,5
Novo4_ditch1r1	Noco4_ditch1	e	0,4
Novo4_ditch1r2	Noco4_ditch1	w	0,3
Novo5_ditch1r1	Novo5_ditch1	w	1
Novo8_ditch1r1	Novo8_ditch1	w	0,8
Novo9_ditch1r1	Novo9_ditch1	w	0,5
Ohri2_ditch1r1	Ohri2_ditch1	e	0,5
Ohri2_ditch1r2	Ohri2_ditch1	w	0,5
Podo2_ditch1r1	Podo2_ditch1	nw	0,8
Podo3_ditch3r1	Podo3_ditch3	w	
Podo4_ditch1r1	Podo4_ditch1	w	0,5
Rody7_ditch1r1	Rody7_ditch1	e	1
Rody7_ditch1r2	Rody7_ditch1	w	1
Shel10_ditch1r1	Shel10_ditch1	se	0,3
Shel10_ditch1r2	Shel10_ditch1	nw	0,3
Shel4_ditch1r1	Shel4_ditch1	nw	0,8
Shel5_ditch1r1	Shel5_ditch1	nw	1,5
Shel7_ditch1r1	Shel7_ditch1	w	0,8
Shel8_ditch1r1	Shel8_ditch1	e	1,8
Shev11_ditch1r1	Shev11_ditch1	sw	0,76
Udac1_ditch1	Udac1_ditch1	w	0,4
Vlad1_ditch1r1	Vlad1_ditch1	e	0,7
Vlad1_ditch1r2	Vlad1_ditch1	w	0,7
Vlad3_ditch1r1	Vlad3_ditch1	e	0,6
Vlad3_ditch1r2	Vlad3_ditch1	w	0,5
Vlad4_ditch1r1	Vlad4_ditch1	se	0,7
Vlad4_ditch1r2	Vlad4_ditch1	nw	0,5
Vlad7_ditch1r1	Vlad7_ditch1	e	1
Vlad7_ditch1r2	Vlad7_ditch1	w	0,6
Volc14_ditch1r1	Volc14_ditch1	n	2,2
Volc14_ditch1r2	Volc14_ditch1	w	1
Volc15_ditch1r1	Volc15_ditch1	e	0,5
Volc15_ditch1r2	Volc15_ditch1	nw	0,5
Volc16_ditch1r1	Volc16_ditch1	e	0,5
Volc16_ditch1r2	Volc16_ditch1	w	0,5
Volc17_ditch1r1	Volc17_ditch1	ne	1,7

Volc17_ditch1r2	Volc17_ditch1	sw	1
Volc20_ditch1r1	Volc20_ditch1	e	0,6
Volc20_ditch1r2	Volc20_ditch1	w	0,6
Volc21_ditch1r1	Volc21_ditch1	se	0,7
Volc21_ditch1r2	Volc21_ditch1	nw	0,7
Volc21_ditch2r1	Volc21_ditch2	ne	0,8
Volc21_ditch2r2	Volc21_ditch2	nw	0,8
Volc21_ditch2r3	Volc21_ditch2	se	0,8
Volc21_ditch2r4	Volc21_ditch2	sw	0,8
Volc21_ditch2r5	Volc21_ditch2	w	0,8
Volc22_ditch1r1	Volc22_ditch1	ne	1,4
Volc22_ditch1r2	Volc22_ditch1	se	1,4
Volc22_ditch1r3	Volc22_ditch1	sw	1,4
Volc22_ditch1r4	Volc22_ditch1	w	1,4
Volc23_ditch1r1	Volc23_ditch1	e	0,3
Volc23_ditch1r2	Volc23_ditch1	nw	0,8
Volc4_ditch1r1	Volc4_ditch1	e	1,2
Volc4_ditch1r2	Volc4_ditch1	w	1
Volc5_ditch1r1	Volc5_ditch1	s	0,45
Volc6_ditch1r1	Volc6_ditch2	w	0,6
Volc6_ditch2r1	Volc6_ditch2	e	2
Volc6_ditch2r2	Volc6_ditch2	w	0,6
Volc9_ditch1r1	Volc9_ditch1	se	
Volc9_ditch1r2	Volc9_ditch1	nw	
Vodo1_ditch1r1	Vodo1_ditch1	e	0,8
Vodo1_ditch1r2	Vodo1_ditch1	w	0,8
Vodo2_ditch1r1	Vodo2_ditch1	e	0,4
Vodo7_ditch1r1	Vodo7_ditch1	e	1
Vodo7_ditch1r2	Vodo7_ditch1	w	1
Vodo9_ditch1r1	Vodo9_ditch1	e	1
Vodo9_ditch1r2	Vodo9_ditch1	w	0,7
Vodo10_ditch1r1	Vodo10_ditch1	e	1,5
Vodo10_ditch1r2	Vodo10_ditch1	w	1,5
Vodo11_ditch1r1	Vodo11_ditch1	e	0,4
Vodo11_ditch1r2	Vodo11_ditch1	w	0,43
Vodo15_ditch1r1	Vodo15_ditch1	e	0,85
Vodo15_ditch1r2	Vodo15_ditch1	w	1,2
Siva6_ditch1r1	Siva6_ditch1	se	0,3
Siva6_ditch1r2	Siva6_ditch1	nw	0,3
Siva7_ditch1r1	Siva7_ditch1	e	0,35
Siva7_ditch1r2	Siva7_ditch1	w	0,85
Siva8_ditch1r1	Siva8_ditch1	e	1,4
Siva8_ditch1r2	Siva8_ditch1	n	0,25
Siva9_ditch1r1	Siva9_ditch1	ne	0,75
Siva9_ditch1r2	Siva9_ditch1	e	1,3
Siva9_ditch1r3	Siva9_ditch1	se	1,45
Siva9_ditch1r4	Siva9_ditch1	s	0,6

Siva9_ditch1r5	Siva9_ditch1	sw	0,25
Siva9_ditch1r6	Siva9_ditch1	w	0,7
Siva9_ditch1r7	Siva9_ditch1	nw	
Siva11_ditch1r1	Siva11_ditch1	e	0,45
Siva12_ditch1r1	Siva12_ditch1	e	0,4
Siva13_ditch1r1	Siva13_ditch1	e	0,3
Siva13_ditch1r2	Siva13_ditch1	nw	0,4
Siva14_ditch1r1	Siva14_ditch1	e	0,2
Siva17_ditch1r1	Siva17_ditch1	se	0,35
Siva17_ditchr2	Siva17_ditch1	nw	0,9

Таблиця 7. Інвентар поверхні кургану

7.1. Посуд

Розташування (id)	Розташування (тип)	Кількість (якщо відомо)	Тип	Декор	Стан	Примітки
Ohri_4	насип		ліпна посудина	наліпи	ціла	
Ohri_4	насип		канфар	чорний лак	ціла	
Ohri_4	насип		ліпна посудина		придонна частина	
Ohri_5	насип		амфора		уламки	
Akum2_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Akum2_ditch2r2	перемичка		амфора		уламки	
Akum7	насип		амфора		уламки	сліди сажі
Akum13	рів		амфора		уламки	
Geni_ditch2	рів		амфора		уламки	
Geni_ditch1r1	перемичка		амфора		уламки	
Geni_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Volc23_ditch1	рів		ліпна посудина		уламки	
Volc23_ditch1r1	перемичка		амфора		уламки	
Vlad1_ditch1r1	перемичка		гераклей.		уламки	
Vlad1_ditch1r1	перемичка		гераклей.		уламки	
Vlad1_ditch1r1	перемичка		гераклей.		уламки	
Vlad1_ditch1r1	перемичка		гераклей.		уламки	

Vlad1_ditch1r1	перемичка		солоха1		уламки	
Vlad1_ditch1r1	перемичка		солоха1		уламки	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина	підлощений	ціла	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина		ціла	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина		ціла	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина		ціла	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина		уламки	
Vlad1_ditch1	рів		ліпна посудина		ціла	
Vlad4_ditch1r1	перемичка		амфора		уламки	
Vlad7_ditch1	рів		амфора		уламки	
Nmyk1_ditch1	рів		червоногл.		уламки	
Nmyk11_ditch1r2	перемичка		червоногл.		уламки	
Nmyk14	насип		червоногл.		уламки	за межами рову
Doly3_ditch1	рів		амфора		уламки	
Novo4_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Novo4_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Novo4_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Novo4_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Novo6_ditch1	рів		гераклеї.	клеймо		
Davy3	насип		амфора		уламки	
Davy3_ditch1	рів		ліпна посудина		уламки	
Davy4_ditch1r1	перемичка		ліпна посудина		уламки	
Kaly2_ditch1r2	перемичка		червоногл.		уламки	
Kaly2_ditch1r2	перемичка		червоногл.		уламки	
Kaly4_ditch1r2	перемичка		ліпна посудина	насічки	уламки	
Podo3_ditch2	рів		амфора		уламки	
Podo7_ditch1	рів		ліпна посудина	наколи	уламки	
Fedo1	насип	8	хіоські колпачкові		уламки	
Fedo1	насип	8	з рюмковидною ніжкою		уламки	
Fedo2	насип		амфора		уламки	
Chon9_ditch1r1	перемичка		амфора		уламки	

Chon9_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Chon9_ditch2r2	перемичка		амфора		уламки	
Chon9_ditch2r2	перемичка		амфора		уламки	
Chon10_ditch1	рів		амфора		уламки	
Chon10_ditch2	рів		амфора		уламки	
Shev3	насип		амфора		уламки	
Shev3	9		амфора		уламки	
Shev1g2	насип		амфора		уламки	
Shev11_ditch1	рів		велика сіроглиняна	валик	уламки	
Shev11_ditch1	рів		ліпна посудина	насічки	уламки	
Kara	насип		солоха 1		уламки	
Vyso	насип		амфора		уламки	
Hamu1	насип		амфора		уламки	
Akkel6	насип		червоногл.		уламки	
Krem5	насип	2	червоногл.		уламки	
Krem7	насип	3	гераклеї.		уламки	
Krem7	насип	1	солоха 1		уламки	
Krem7	насип	2	псевдохерсонська		уламки	
Krem7	насип		муригіоль		уламки	
Krem7	насип	3	амфора		ручка	
Krem7	насип		чорнолакова		уламки	
Krem7	насип		гличик		уламки	
Tokm1	насип		амфора		уламки	
Tokm1	насип		ліпна посудина		уламки	
Troi2	насип		амфора		уламки	
Tash	насип		амфора		уламки	
Shul	насип		амфора		уламки	
Vodo1_ditch1r1	перемичка	10	фасоська, гераклеї., солоха 2		уламки	
Vodo1_ditch1r2	перемичка		амфора		уламки	
Vodo2_ditch1	рів		амфора		уламки	
Vodo6	насип		амфора		уламки	
Vodo7_ditch1	рів		амфора		уламки	
Vodo8_ditch1	рів		амфора		уламки	
Vodo9_ditch1	рів		гераклеї.		уламки	
Vodo11_ditch1r2	перемичка		червоногл., хіоські		уламки	
Vodo14	насип		солоха 2		уламки	
Vodo15_ditch1r1	перемичка		гераклеї.		уламки	
Siva12_ditch1	рів		амфора		уламки	

Siva13	насип		амфора		уламки	
Siva14	насип		амфора		уламки	
Siva14_ditch1r1	перемичка		амфора		уламки	
Siva17	насип		амфора		уламки	
Kras	насип		амфора		уламки	

7.2. Металеві вироби.

Розташування (id)	Розташування (тип)	Кількість (якщо відомо)	Матеріал	Тип	Опис	Примітки
Volc16_ditch1r1	перемичка	1	бронза	стріла	втульчасті трилопатеві	
Volc16_ditch1r1	перемичка	1	бронза	стріла	виступаюча втулка, округле ложко	
Novo6	насип	1	залізо	предмет	залізний предмет прямокутної форми	
Kaly4	насип	1	бронза	стріла	тригранний пірамідальний	
Podo4_ditch1	рів	1	бронза	стріла	трилопатевий втульчастий	
Shev3	насип	1	бронза	стріла	трилопатева	
Noga6	насип	15	бронза	стріла	тригранні	
Noga6	насип	1	бронза	кілеце		
Noga6	насип	3	бронза	аплікації	звіриний стиль	
Noga3	насип	1	бронза	деталь кольчана	обтягнута золотом	
Volo	насип	1	бронза	дзвіночок		
Volo	насип	1	золото	аплікація	у формі зайця	
Kara	насип	1	бронза	казан	ніжка	МОЖЛИВО З ПОХОВАННЯ
Kost2	насип	2	бронза	аплікація	звіриний стиль	
Krem7	насип	1	бронза	дзеркало		
Krem7	насип	1	залізо	пряжка		
Krem7	насип	1	бронза	казан		
Krem7	насип	1	бронза	кінське споряд.	налобник	
Dani3	насип	1	бронза	стріла	тригранна	
Troi2	насип	1	бронза	стріла		
Tash	насип		бронза	кінське споряд.	бляшки	
Tash	насип	1	бронза	кінське споряд.	псалій	

Shul	насип		бронза	кінське споряд.	пластинки	МОЖЛИВО З ПОХОВАННЯ
Vodo1	насип	1	залізо	сокира		вбитий над вхідною ямою центрального поховання
Siva7_ditch1r2	перемичка		залізо	вудила		
Siva7	насип	1	бронза	стріла	трилопатеве	над похованням

Таблиця 7.3. Кам'яні вироби

Курган	Розташування (id)	Розташування (тип)	Опис
Ohri1	Ohri1_ditch1r2	перемичка	працевий камінь
Volc4	Volc4_ditch1r2	перемичка	блюдо
Geni1	Geni_ditch1r1	перемичка	розтиральний камінь
Volc14	Volc14_ditch1	рів	блюдо
Volc23	Volc23_ditch1r1	перемичка	блюдо
Vlad1	Vlad1_ditch1	рів	блюдо
Vlad4	Vlad4_ditch1r1	перемичка	оселок
Novo4	Novo4_ditch1r2	перемичка	розтиральний камінь
Davy3	Davy3_ditch1r1	перемичка	зернотерка
Krem7	Krem7	насип	оселок
Tash	Tash	насип	розтиральний камінь
Vodo1	Vodo1	насип	стела
Vodo8	Vodo8_ditch1	насип	стела
Vodo10	Vodo10_ditch1r1	перемичка	стела
Siva7	Siva7_ditch1r1	перемичка	блюдо
Dvog	Dvog	крепіда	стела
Doly3	Doly3	насип	стела

Додаток В. Ілюстрації

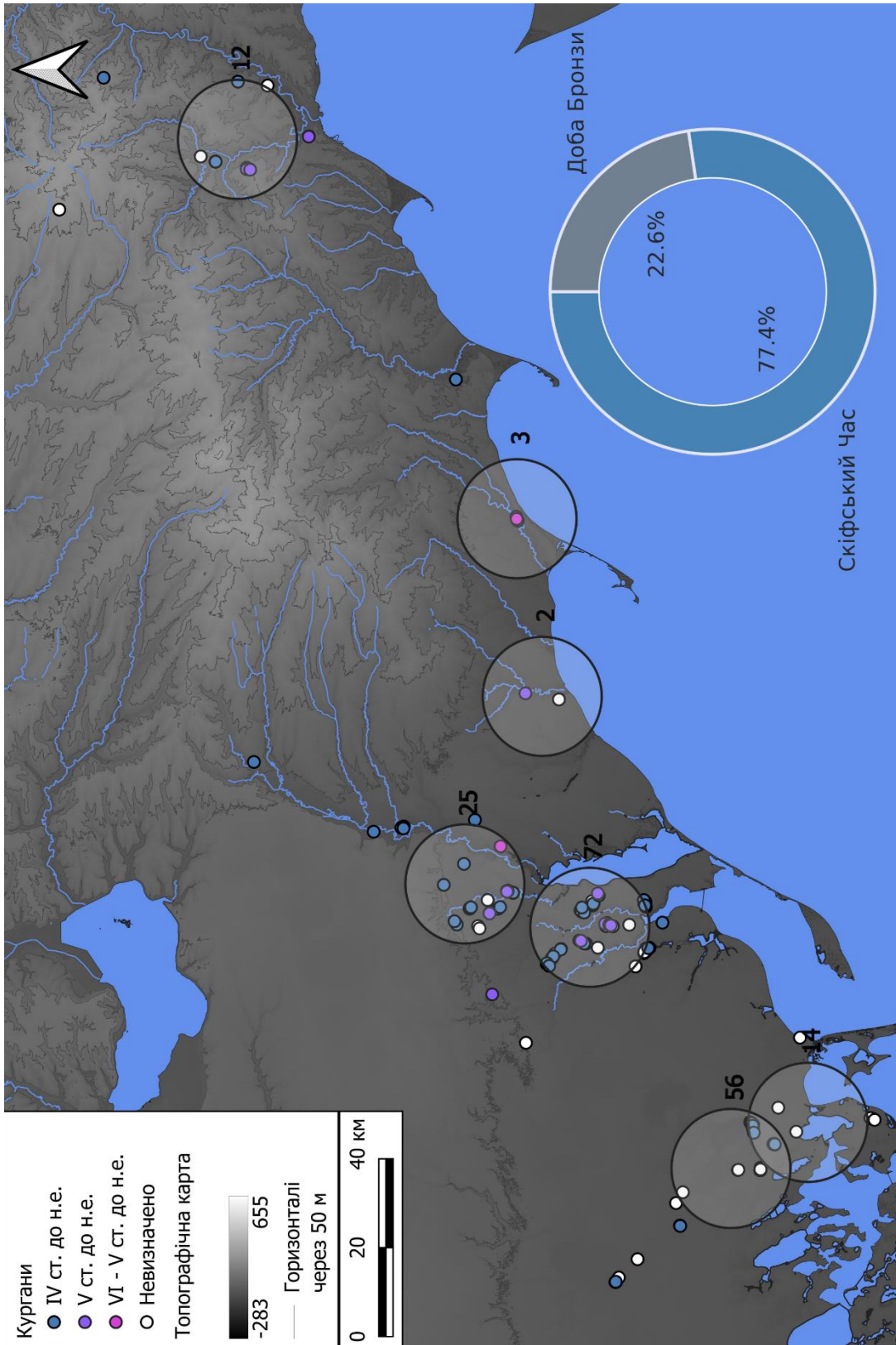

Рис. 1. Карта курганів зі скіфськими пам'ятками у Північному Приазов'ї.

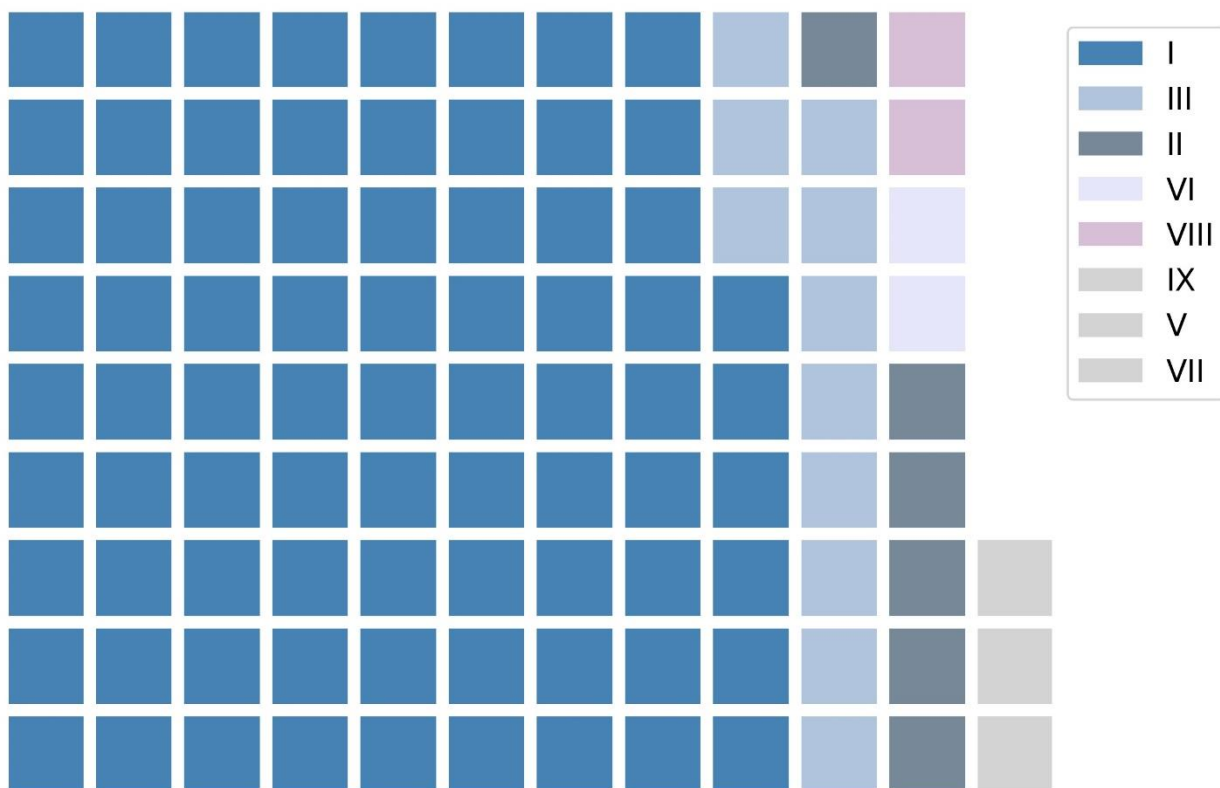

Рис. 2. Розподіл катакомб за типами.

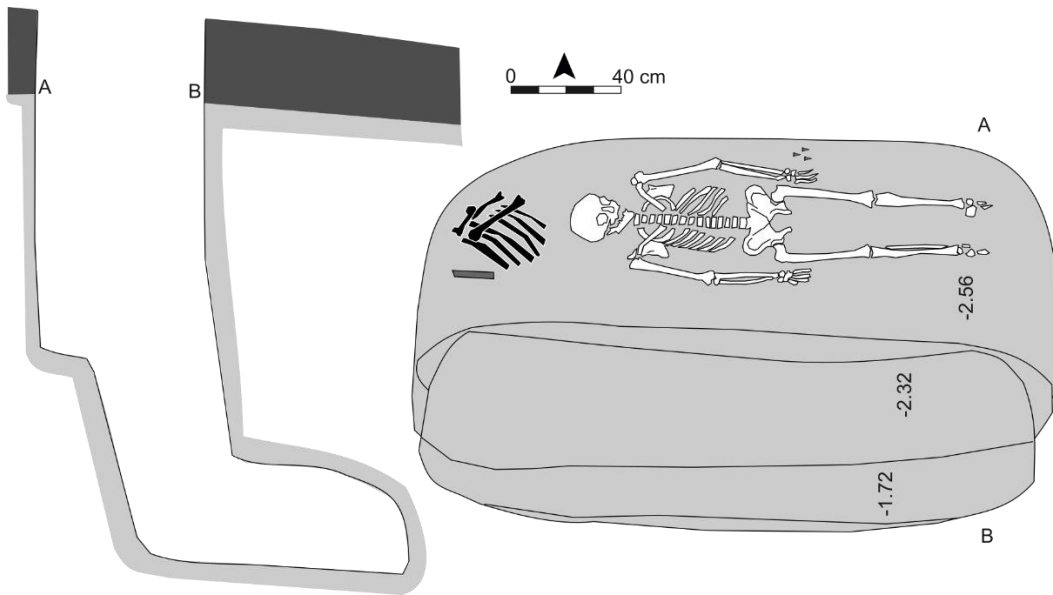

Рис. 3. Катакомба з паралельними вісями вхідної ями і камери (Подове к. 4 п. 2, за Кубышев та ін. 1978).

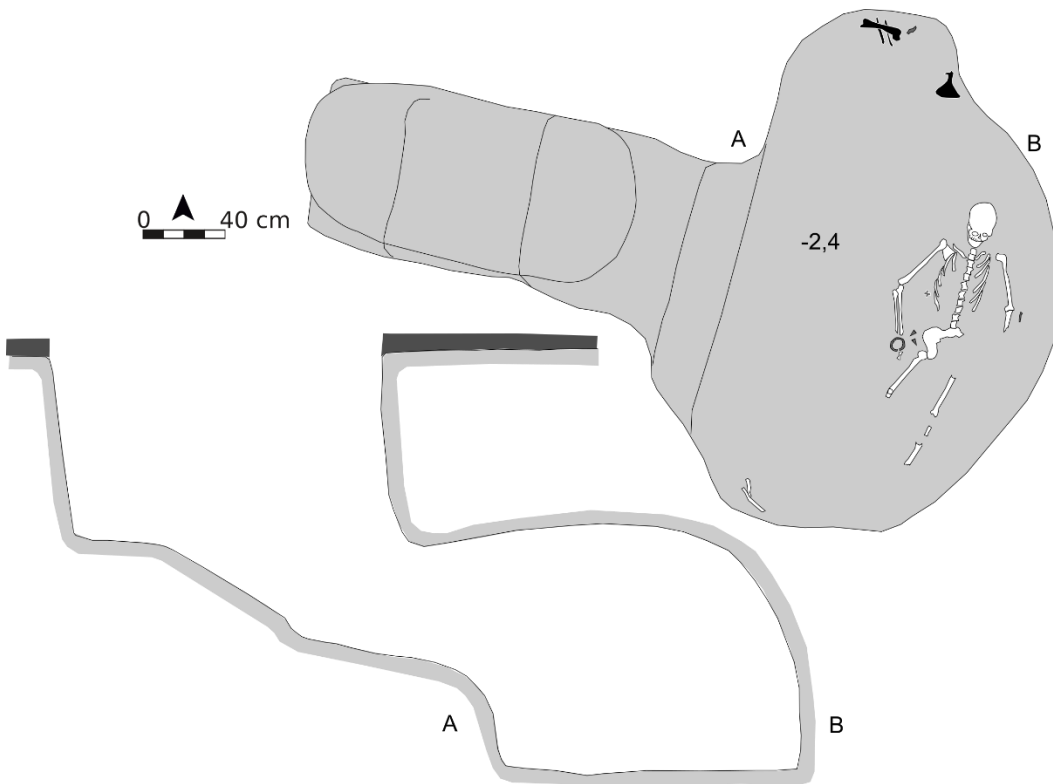

Рис. 4. Катакомба з перпендикулярними вісями вхідної ями та камери (Водославка к. 5 п. 3, за Кубышев та ін. 1984).

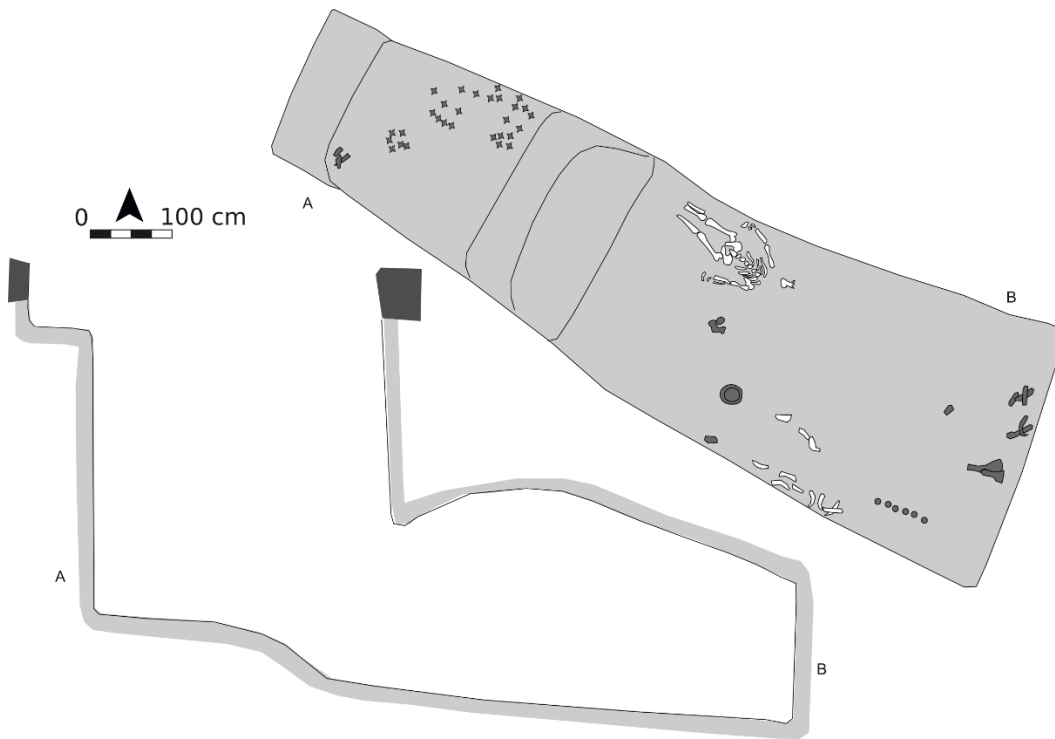

Рис. 5. Катакомба з повздовжніми вісями вхідної ями та камери (Володимирівка к. 4 п. 1, за Полин, Кубышев 1997).

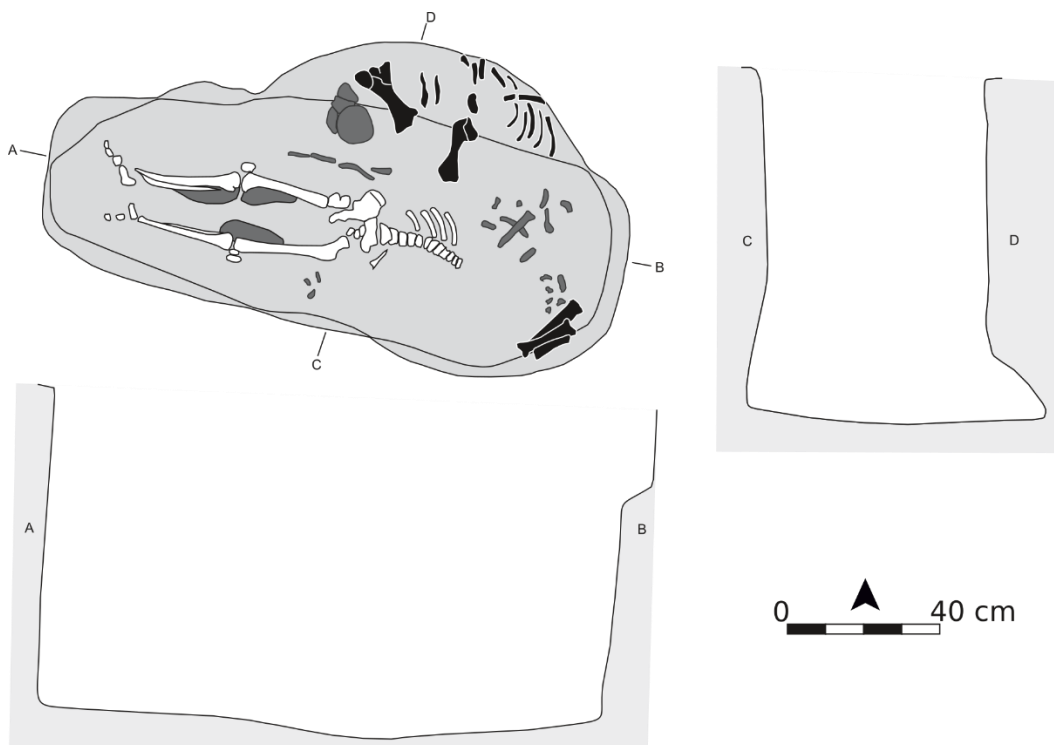

Рис. 6. Поховання у ямі (Шевченко к. 10 п. 1, за Зарайская, Привалов 1992)

Рис. 7 Поховання у ямі (Шевченко г. 2 к. 1 п. 1, за Моруженко та ін. 1981).

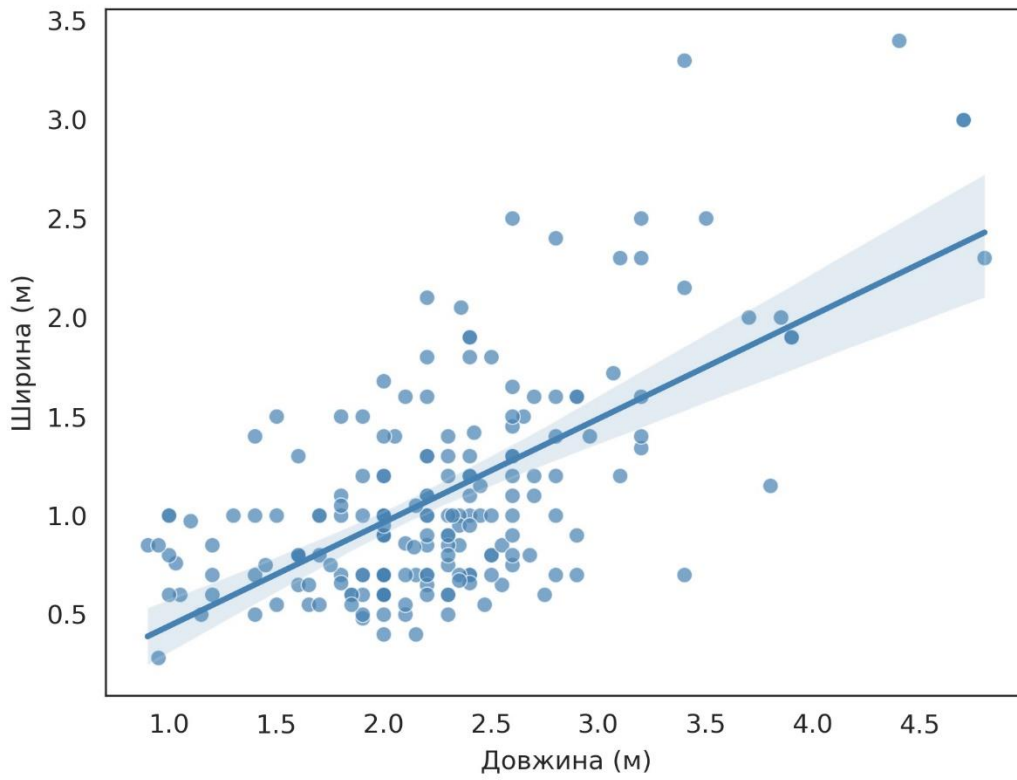

Рис. 8. Графік розміру вхідних ям катакомб.

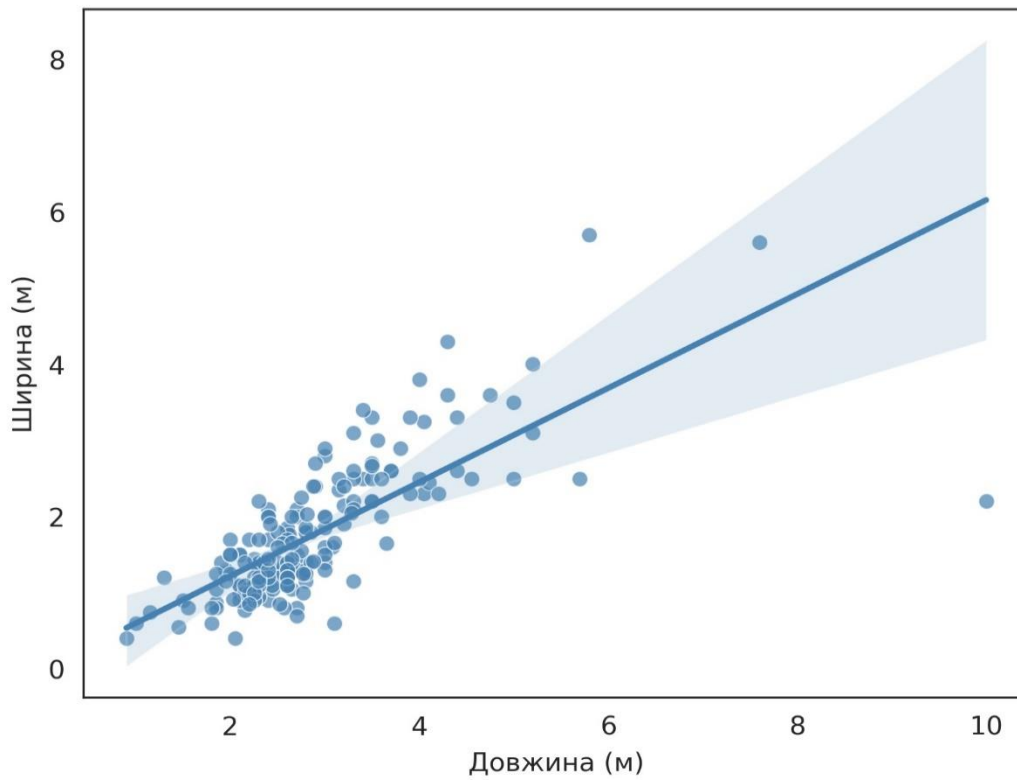

Рис. 9. Графік розміру камер/підбоїв катакомб.

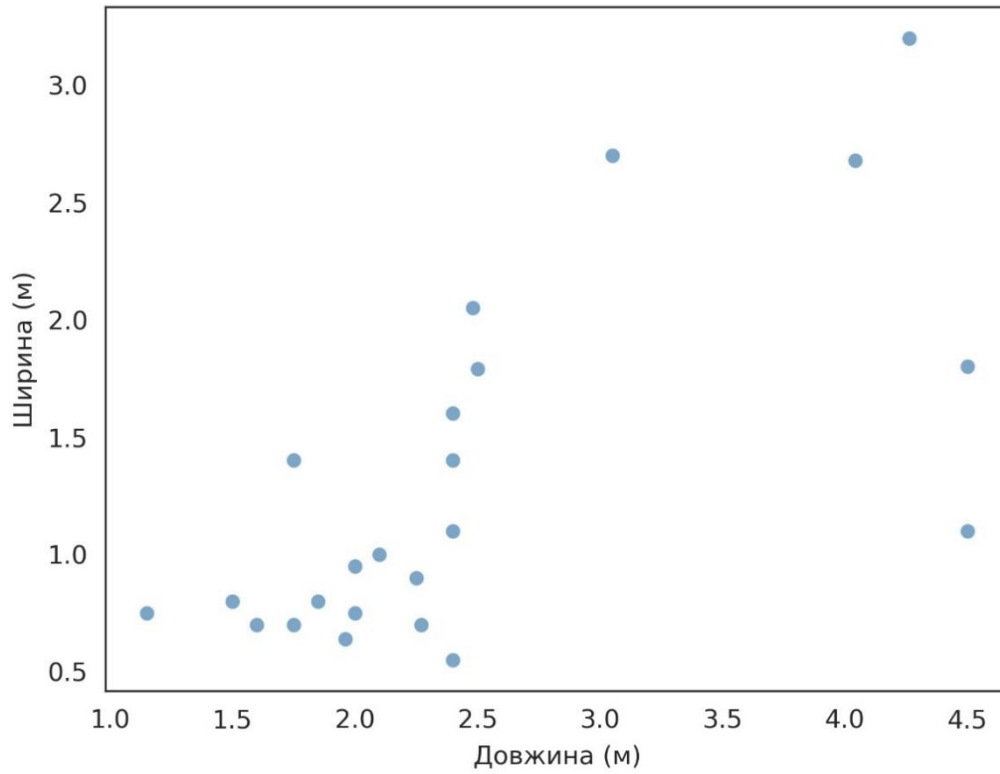

Рис. 10. Графік розміру поховань у ямах.

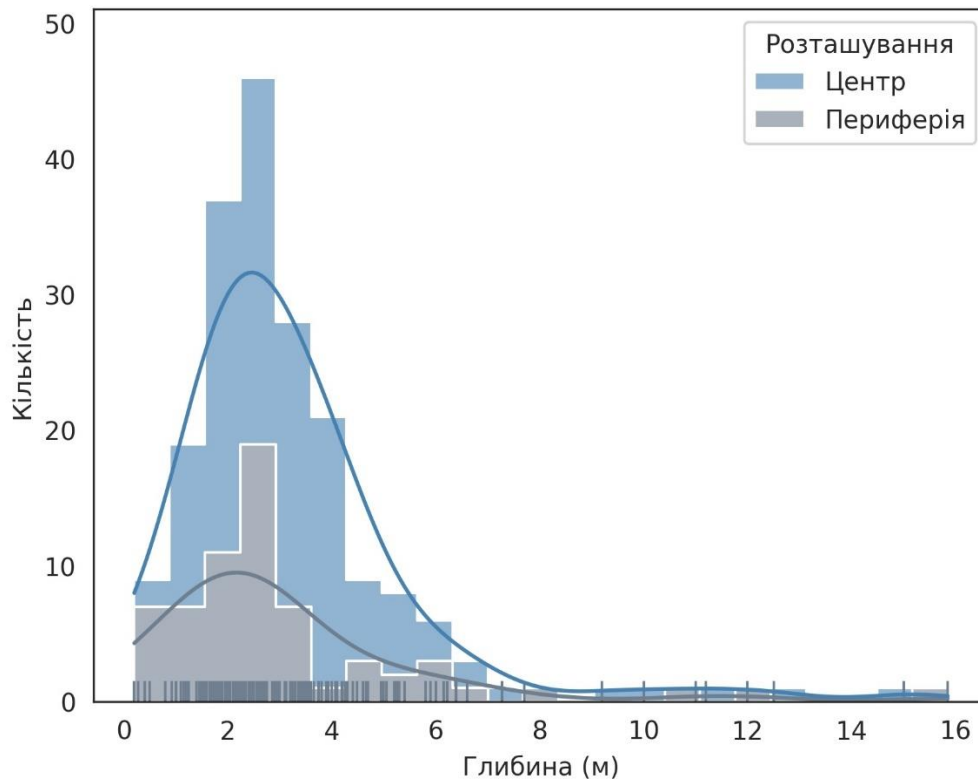

Рис. 11. Графік глибини поховальних споруд.

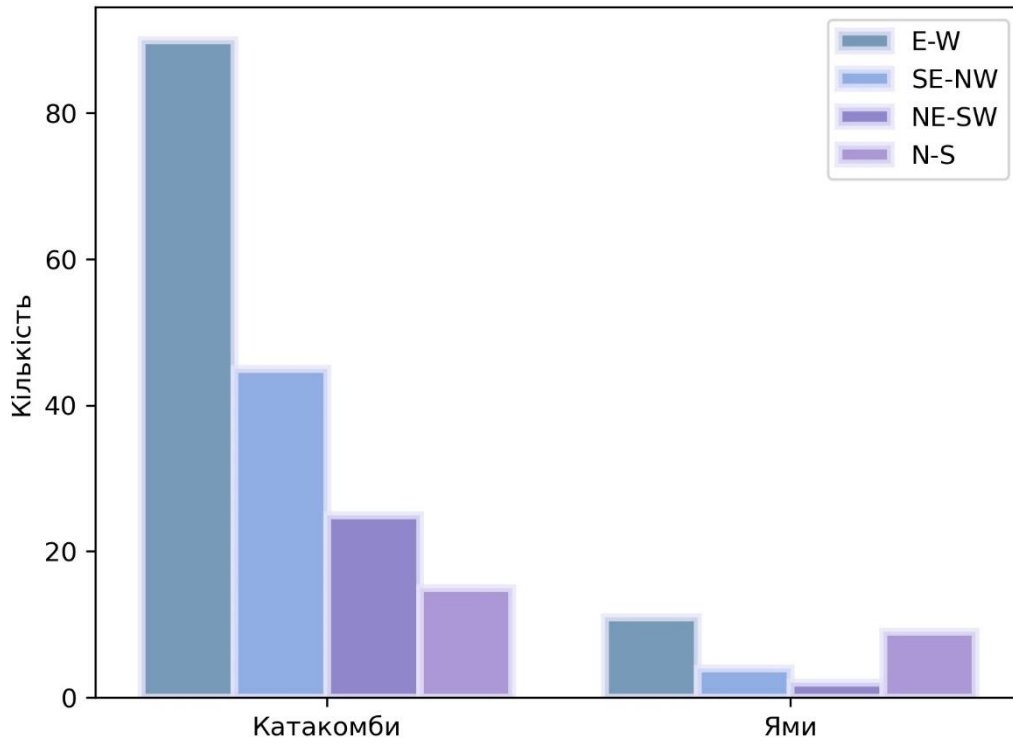

Рис. 12. Графік орієнтації поховальних споруд.

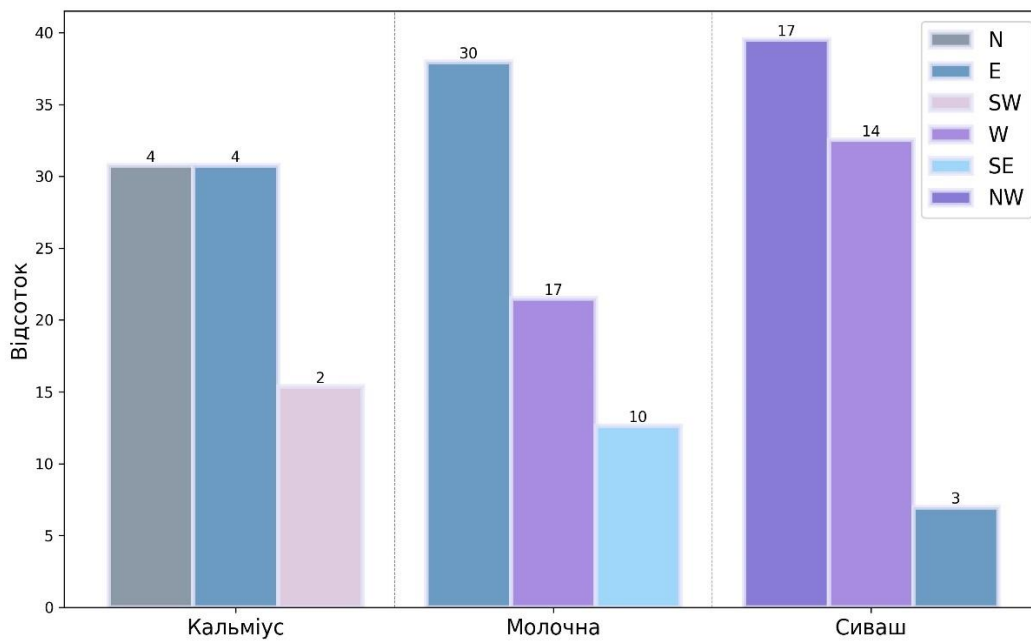

Рис. 13. Графік напрямку положення похованих: за регіонами.

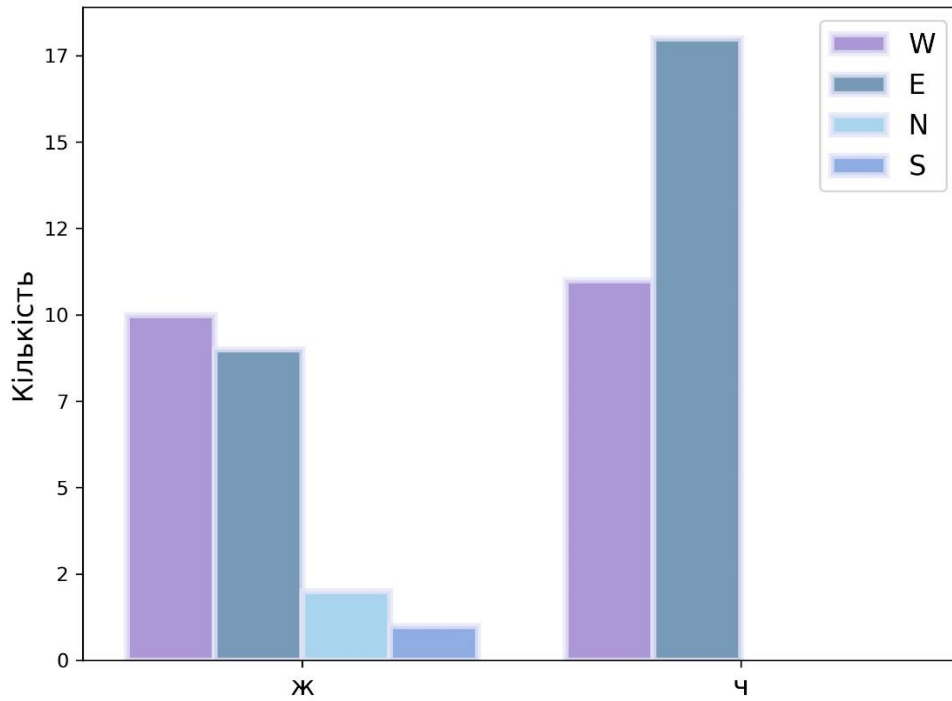

Рис. 14. Графік напрямку положення похованих за статтю: одиничні поховання.

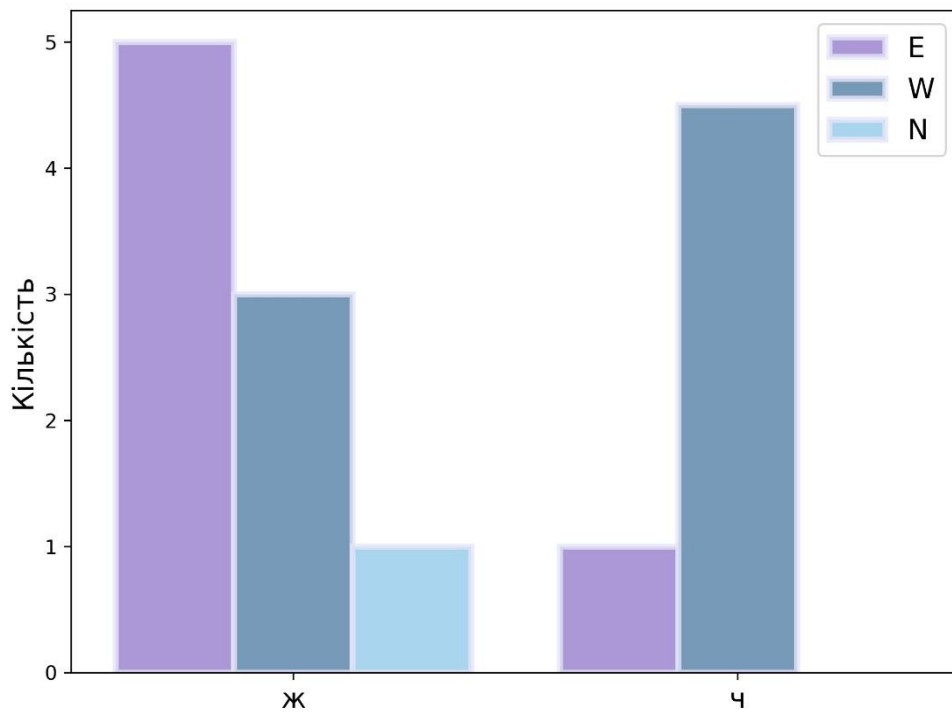

Рис. 15. Графік напрямку положення похованих за статтю: колективні поховання.

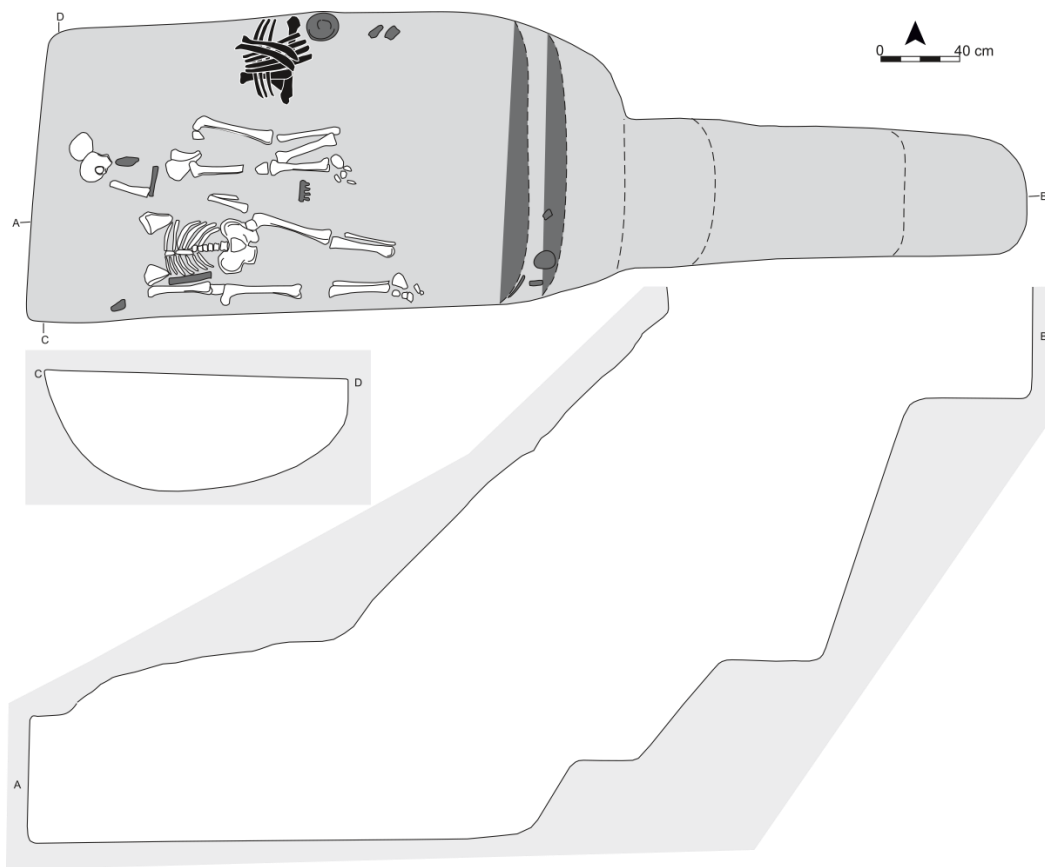

Рис. 16. Парне поховання (Подове к. 3 п. 2, за Кубышев та ін. 1978).

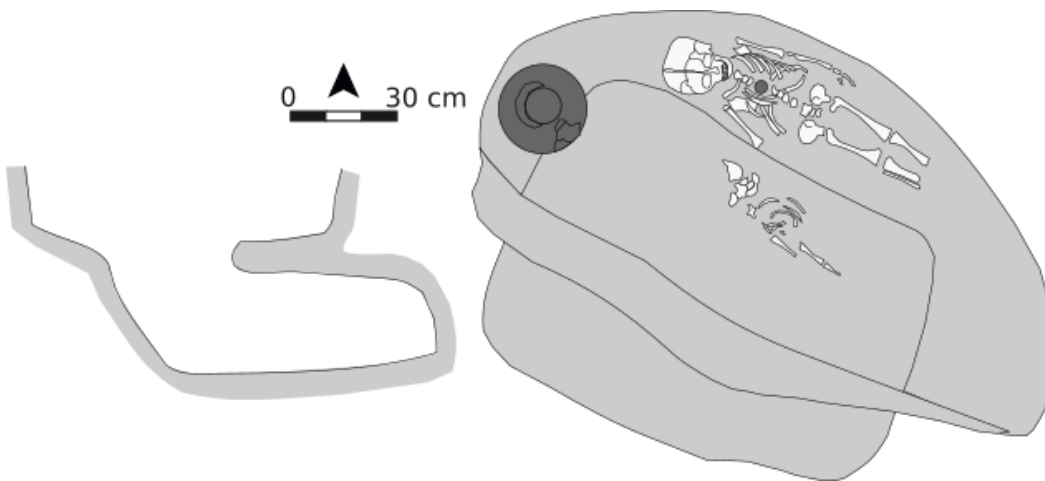

Рис. 17. Дитяче поховання (Сивашівка к. 5 п. 2, за Кубышев та ін. 1981).

Рис. 18. Співвідношення розташування захисного обладунку.

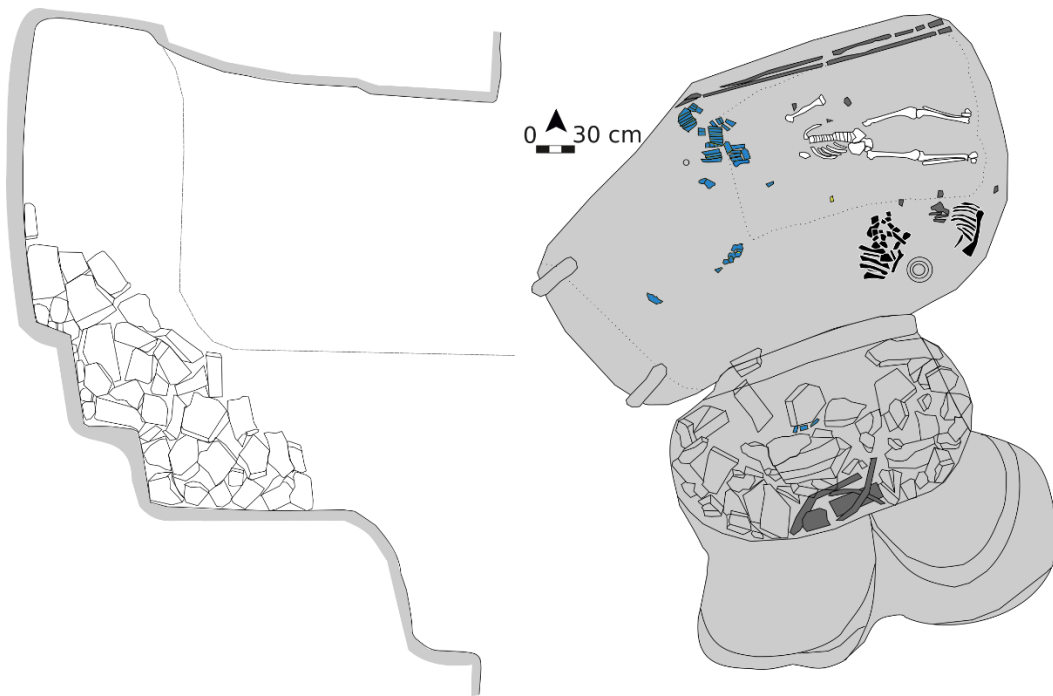

Рис. 19. Поховання з фрагментами пластинчатого панцирю (Шевченко к. 3 п. 1, за Моруженко та ін. 1981).

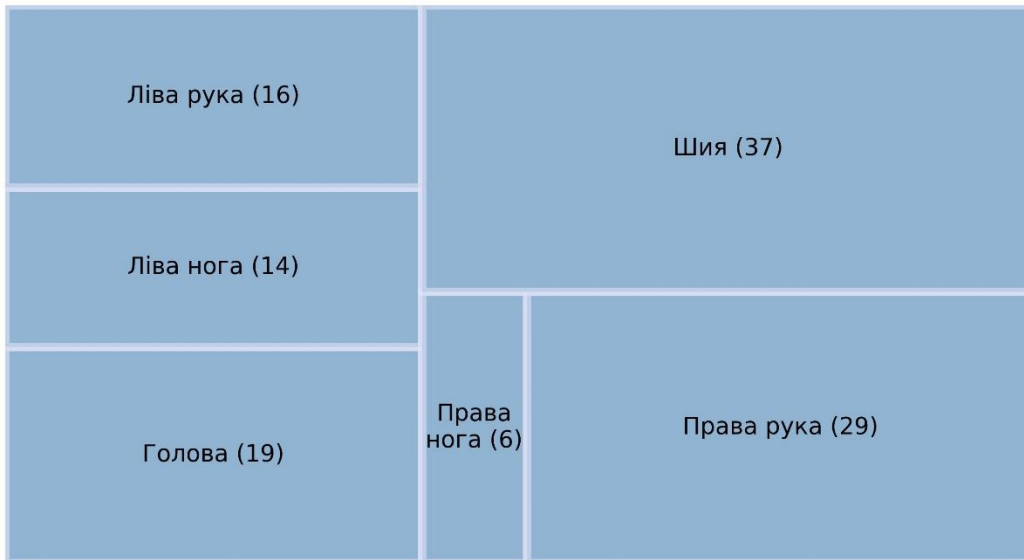

Рис. 20. Співвідношення розташування бусин.

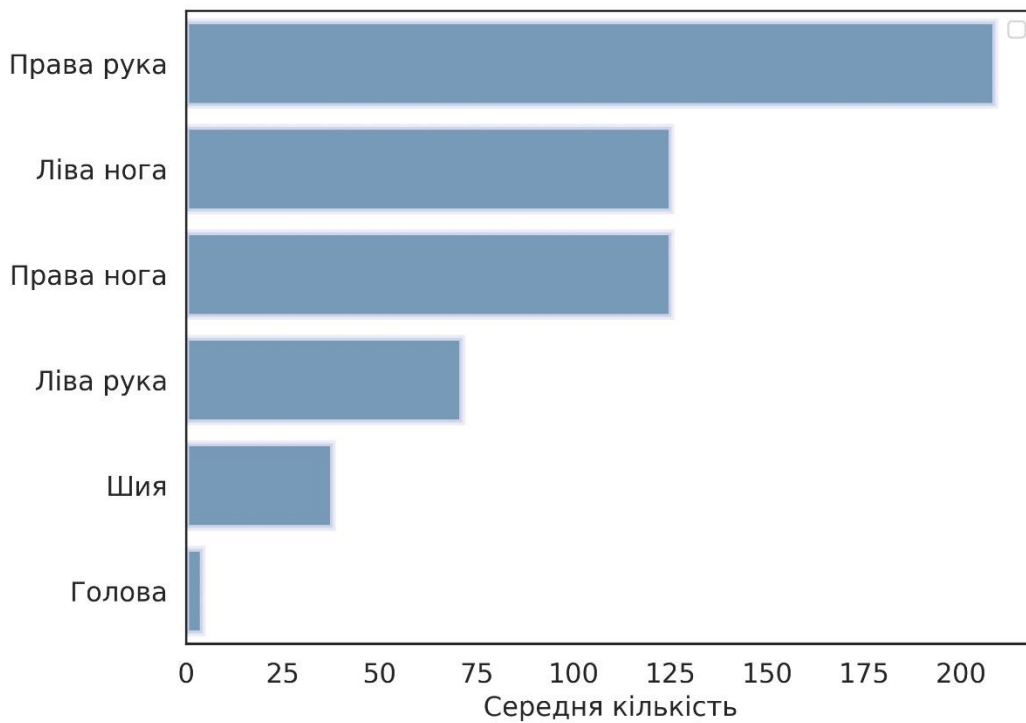

Рис. 21. Середня кількість бусин за частинами тіла.

Рис. 22. Співвідношення розташування ножів та дерев'яних блюд.

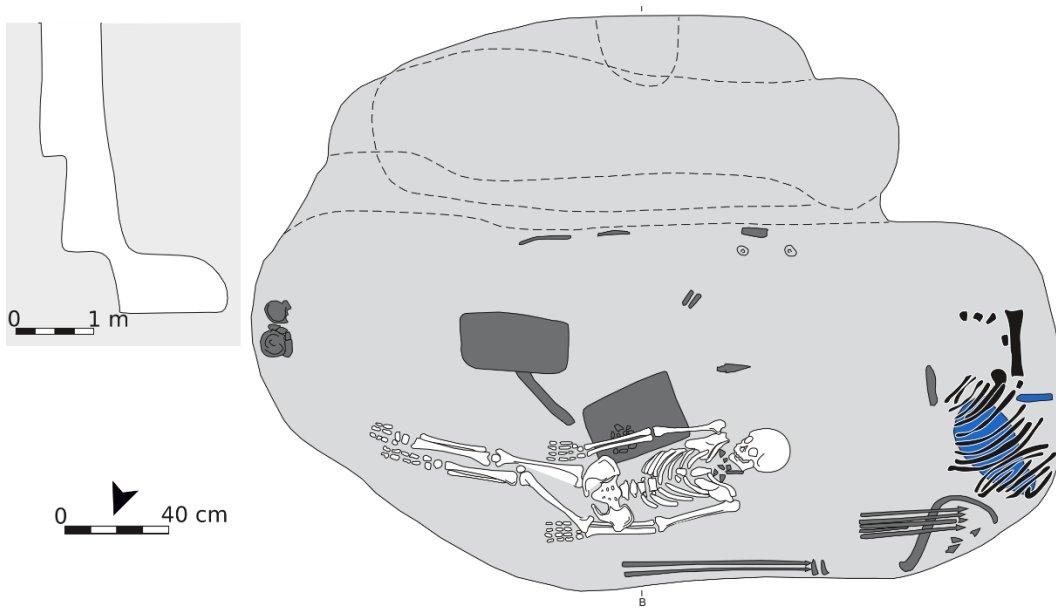

Рис. 23. Поховання із залишками супровідної їжі (Аккермень к. 20 п. 1, за Фіалко 2012).

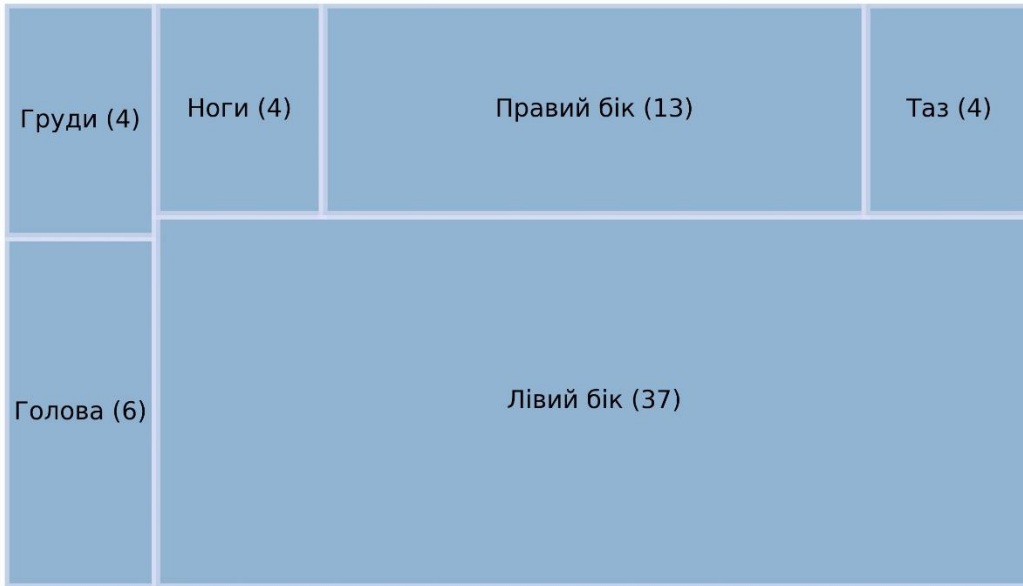

Рис. 24. Співвідношення розташування стріл.

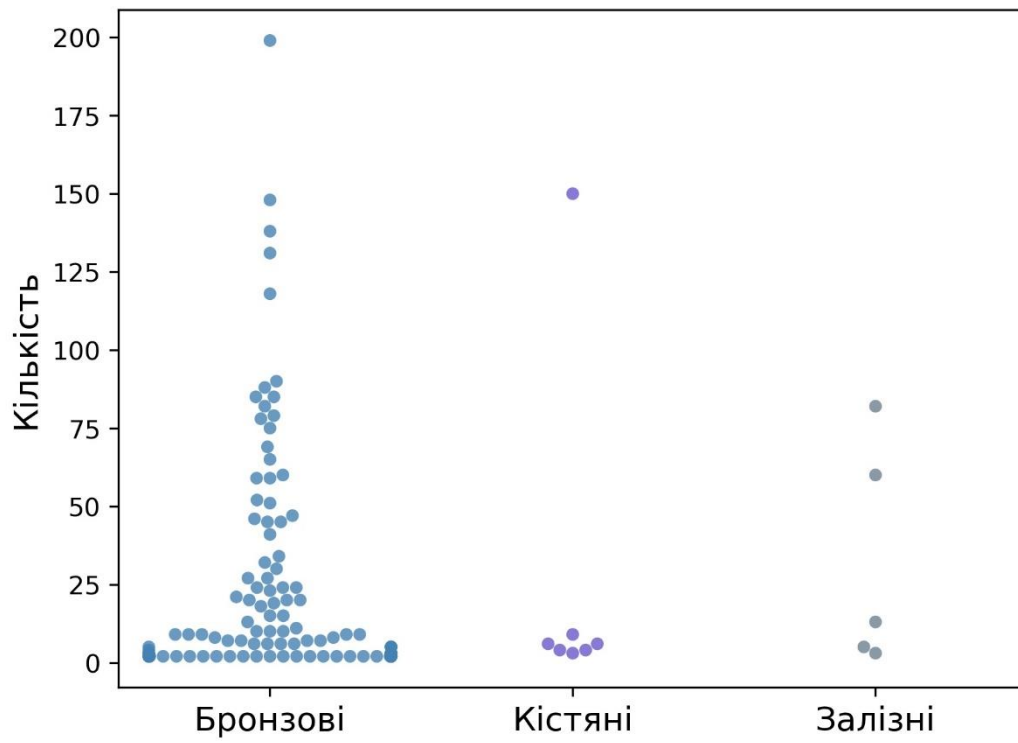

Рис. 25. Графік розподілу вістер стріл за матеріалом.

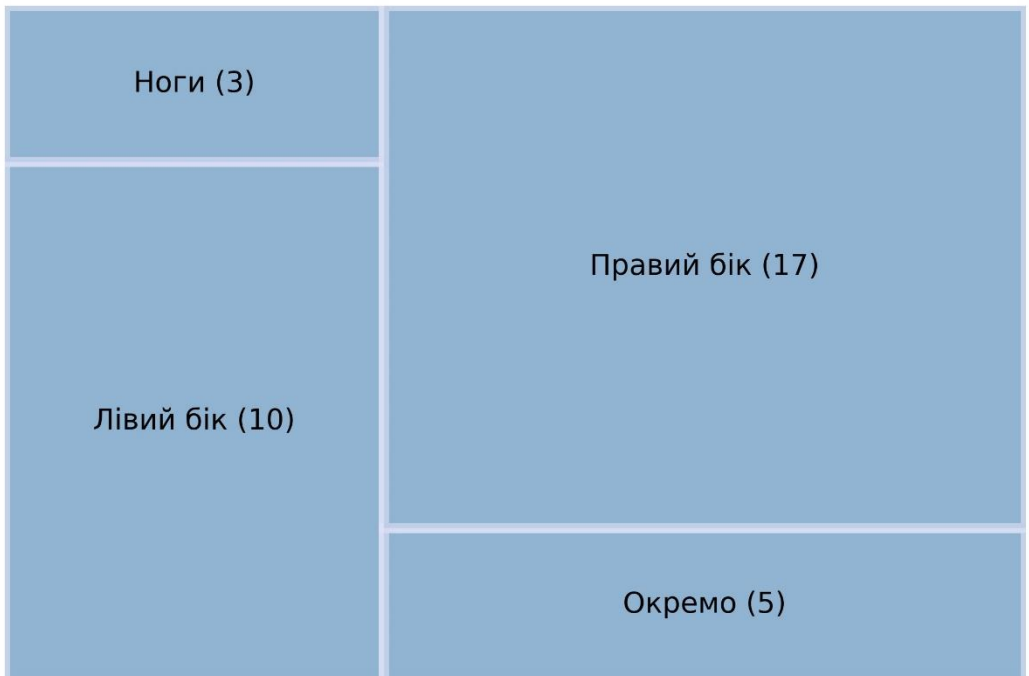

Рис. 26. Співвідношення розташування списів та дротиків.

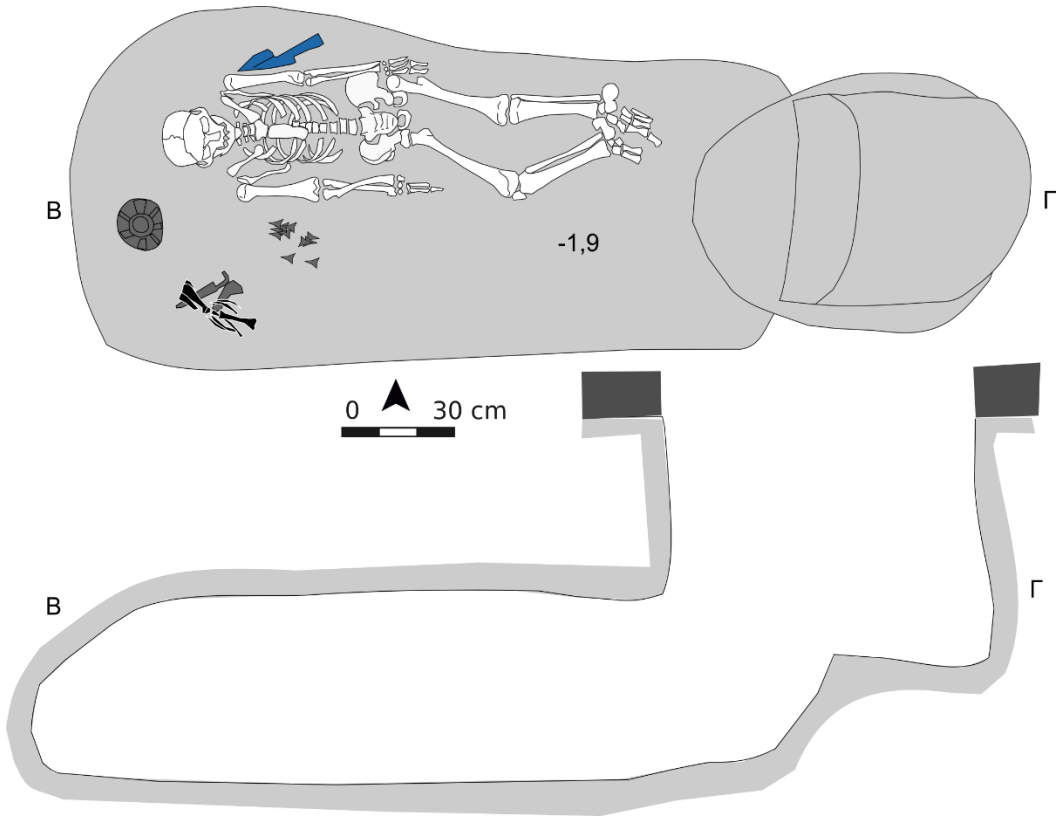

Рис. 27. Поховання з вістрям списа (Сивашівка к. 6 п. 1, за Кубышев та ін. 1981).

Рис. 28. Співвідношення розташування клинкової зброї.

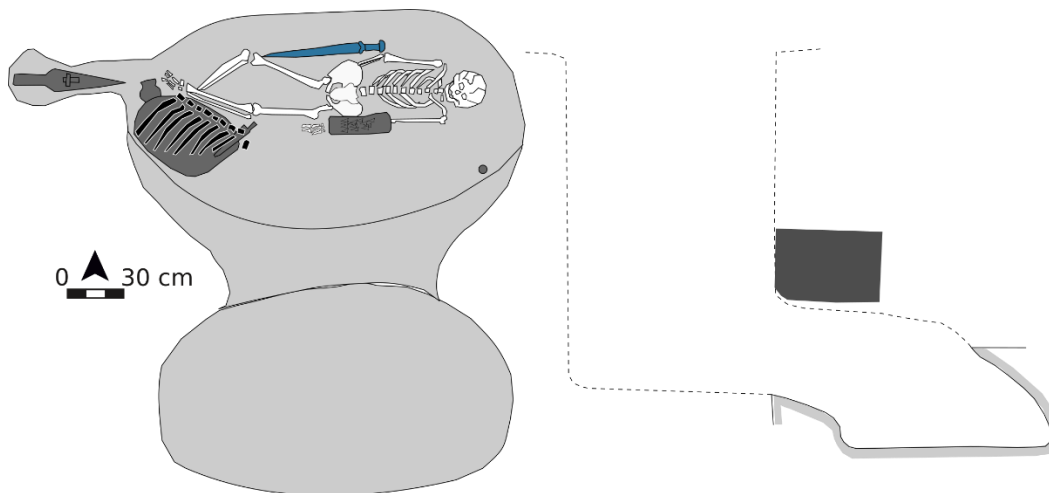

Рис. 29. Поховання із залізним мечем (Високе к. 2 п. 1, за Гаврилюк, Болтрик 1993).

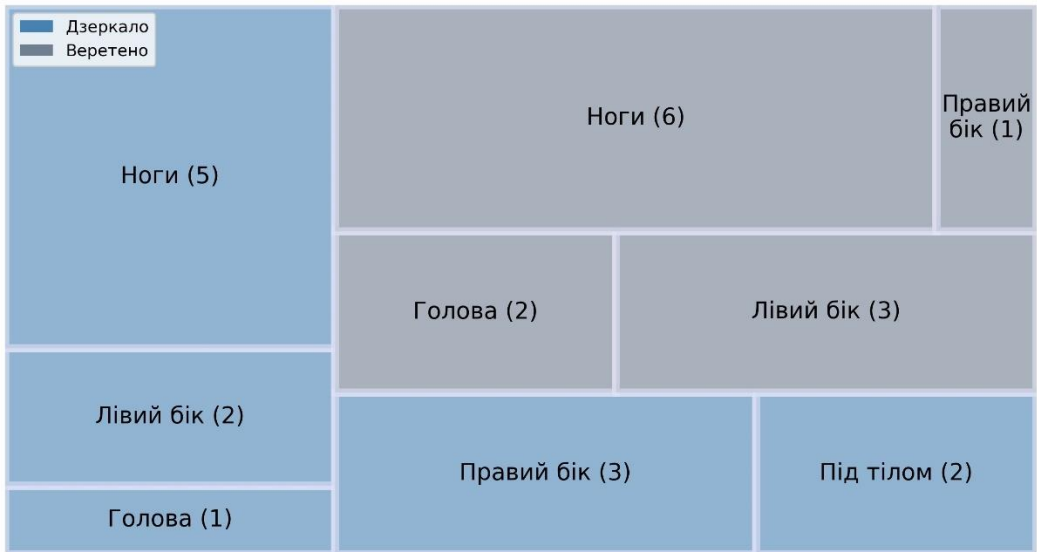

Рис. 3. Співвідношення розташування дзеркал та знарядь для прядіння.

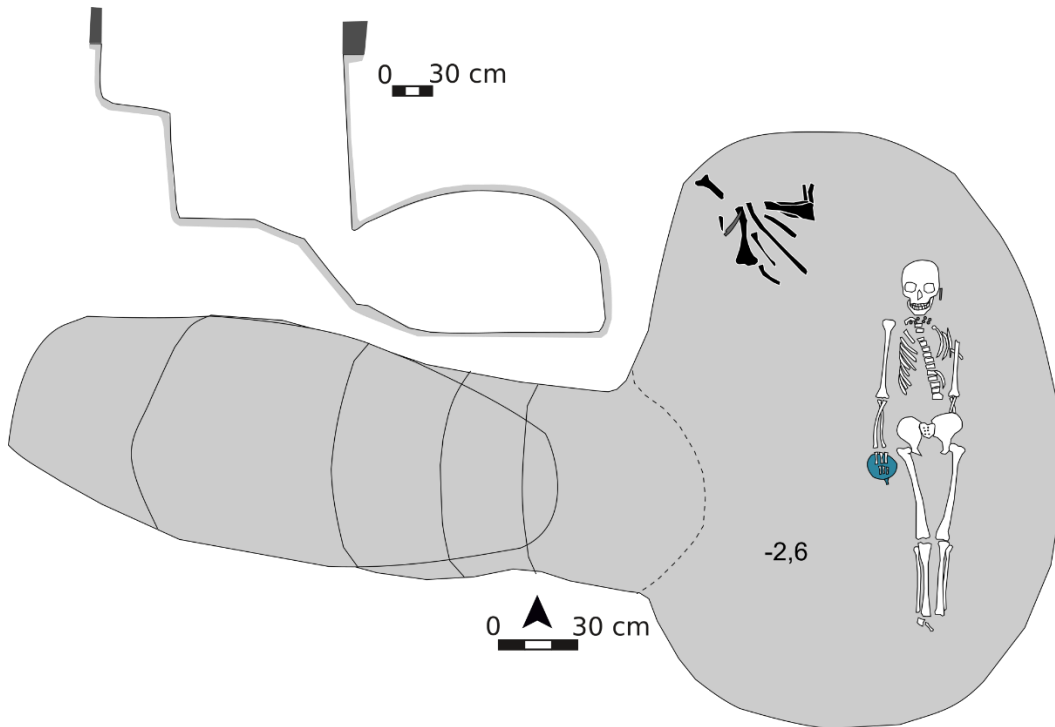

Рис. 31. Поховання з дзеркалом (Сивашівка к. 10 п. 3, за Кубышев та ін. 1984).

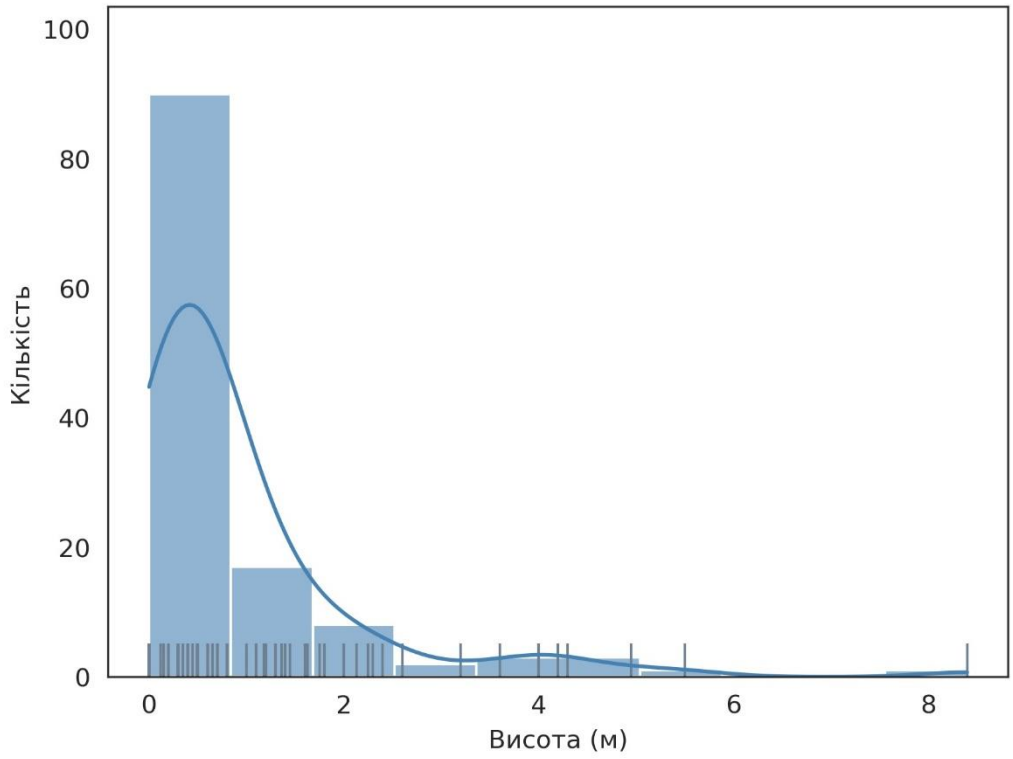

Рис. 32. Графік розподілу висоти насипів.

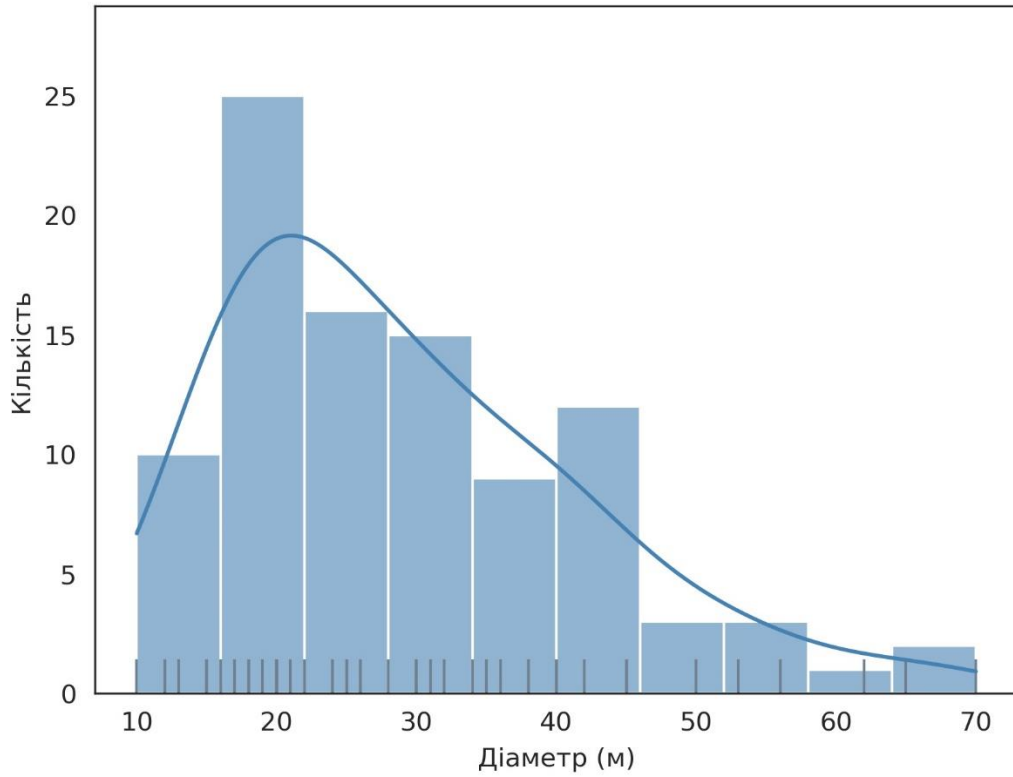

Рис. 33. Графік розподілу діаметрів насипів.

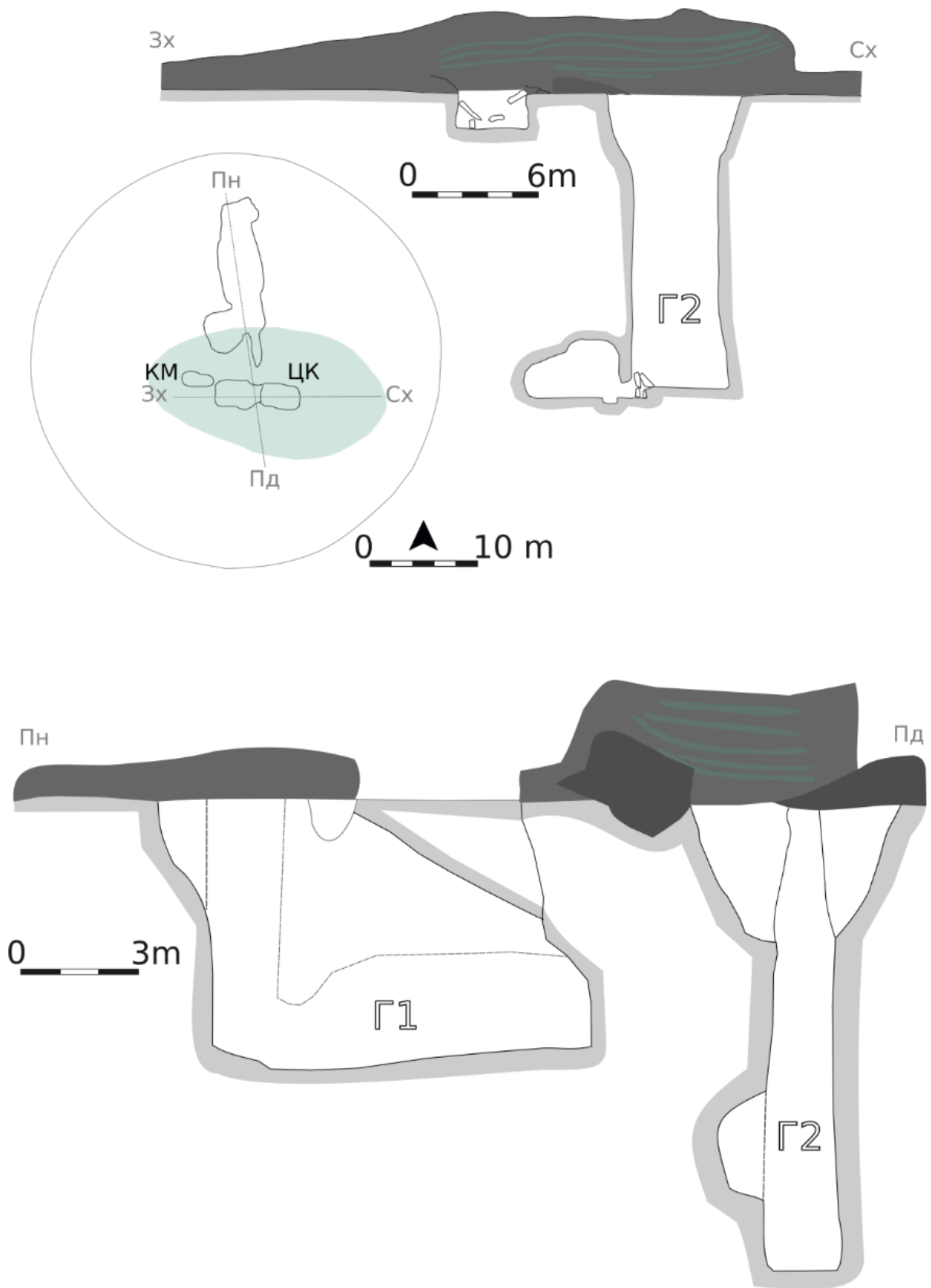

Рис. 34. План та профіль Мелітопольського кургану (за Тереножкин, Мозолевский 1988).

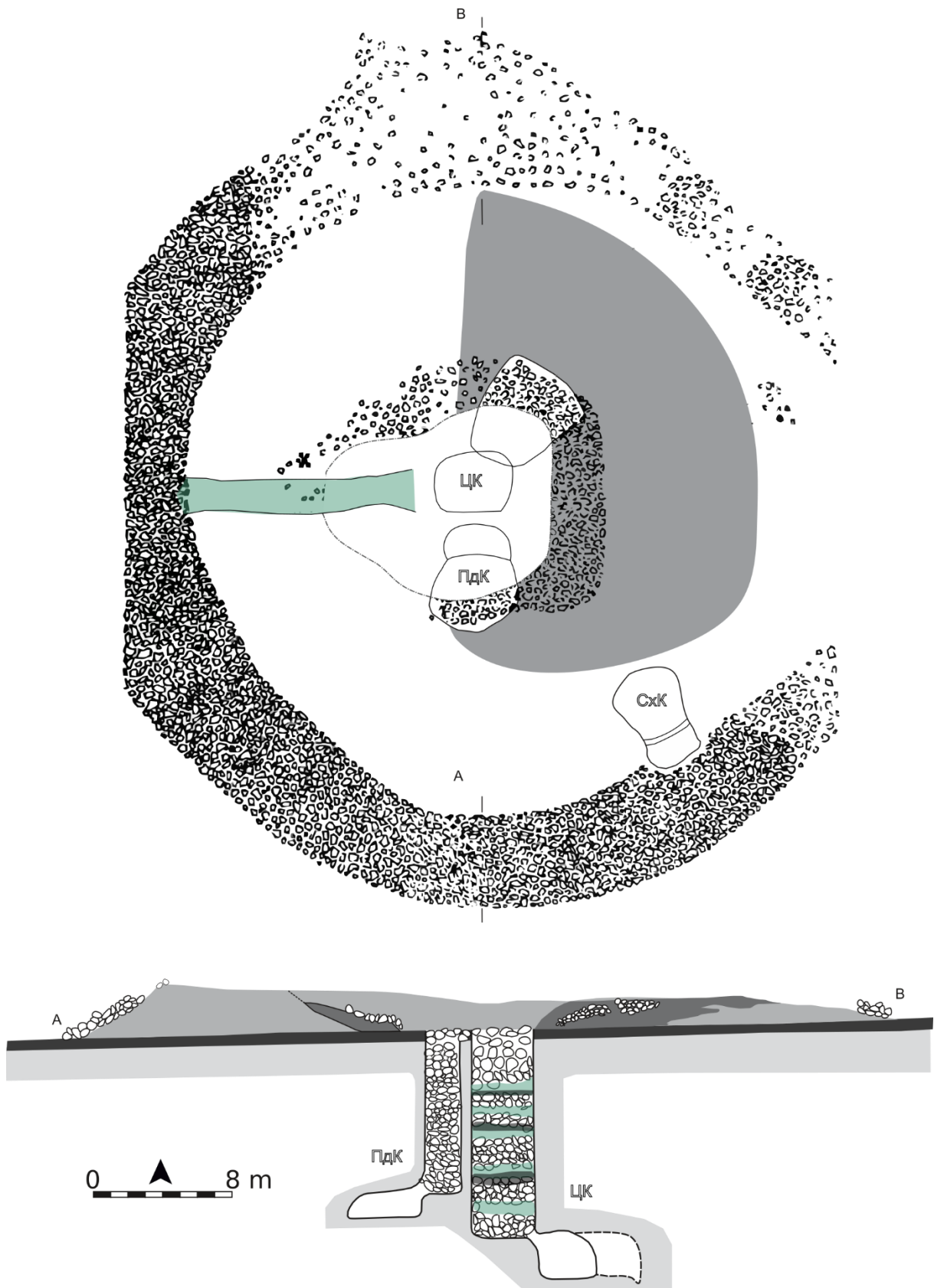

Рис. 35. План та центральний профіль Бердянського кургану (за Мурзін, Фіалко 1998).

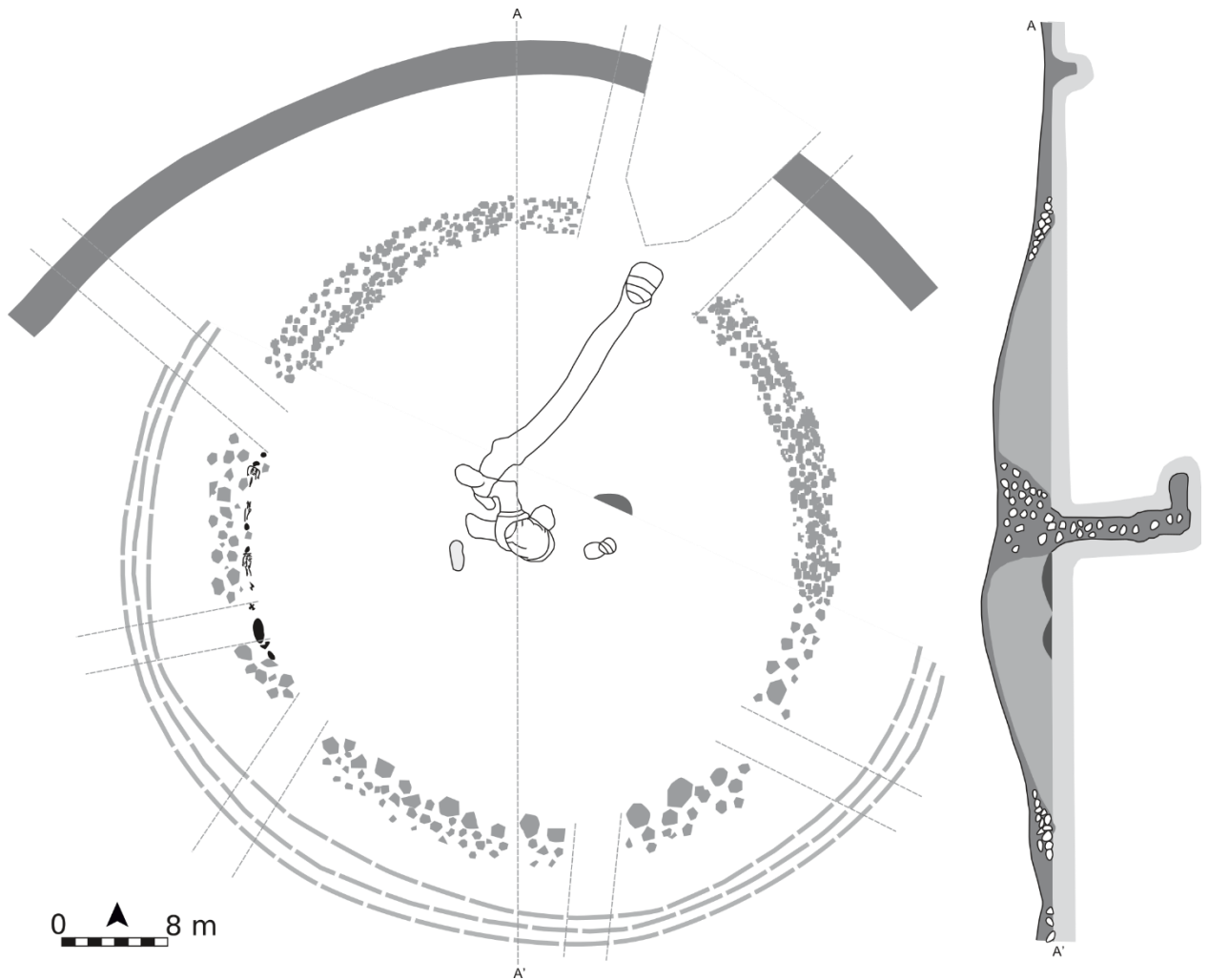

Рис. 36. План та центральний профіль кургану Двогорба могила (за Привалова, Зарайская, Привалов 1982).

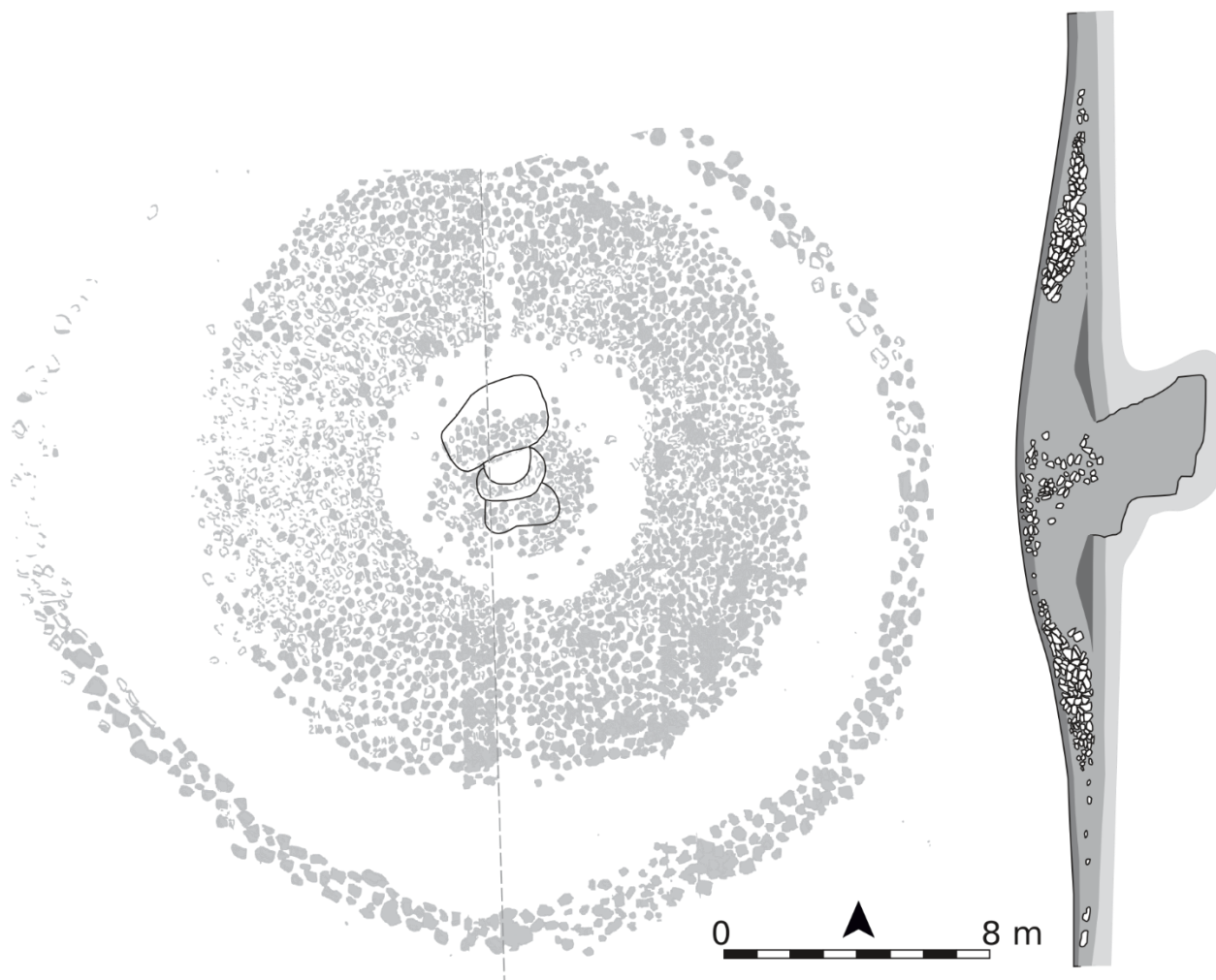

Рис. 37. План та центральний профіль кургану Шевченко 3 (за Моруженко та ін. 1981).

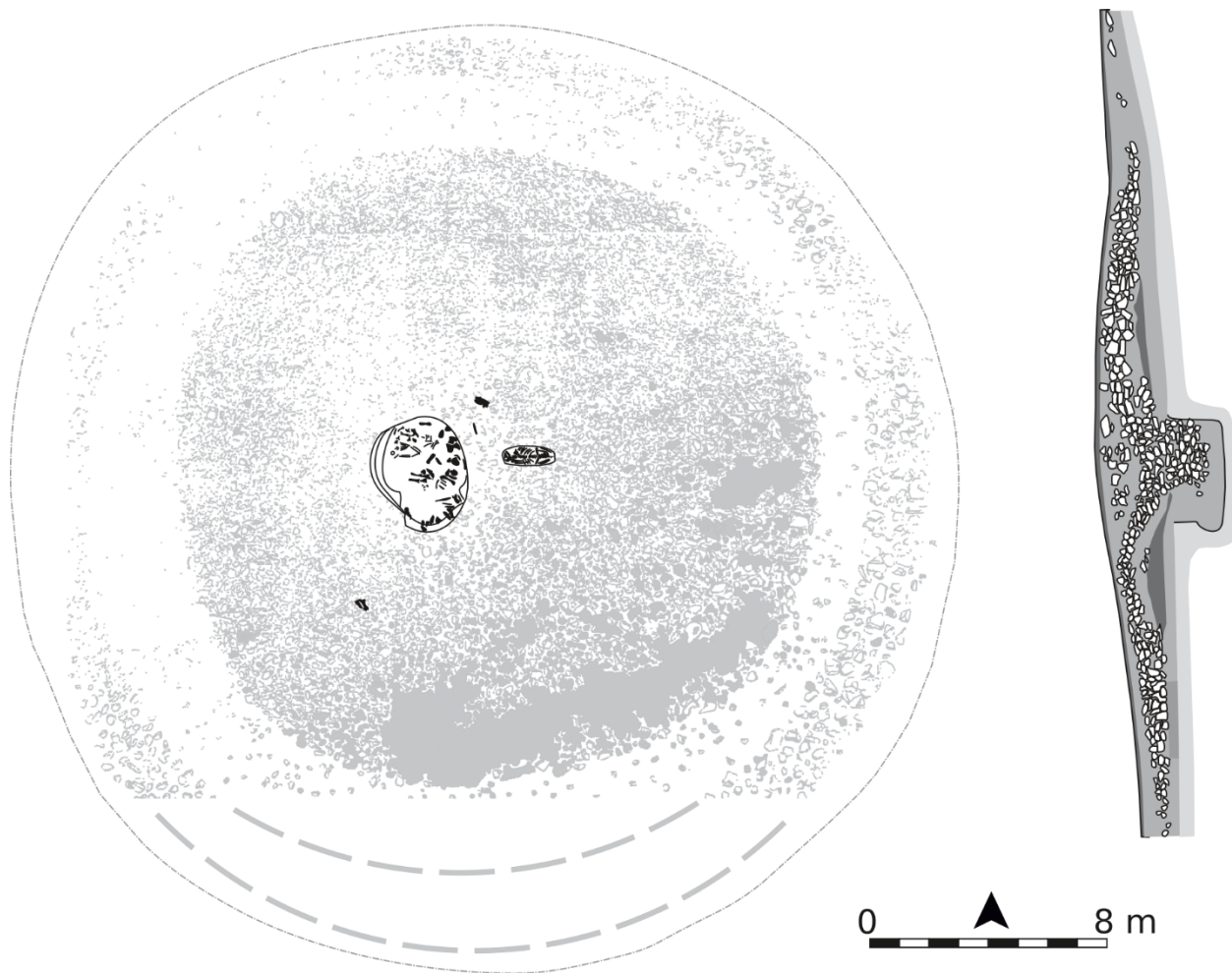

Рис. 38. План та центральний профіль кургану Шевченко 1 г. 2 (за Моруженко та ін. 1981).

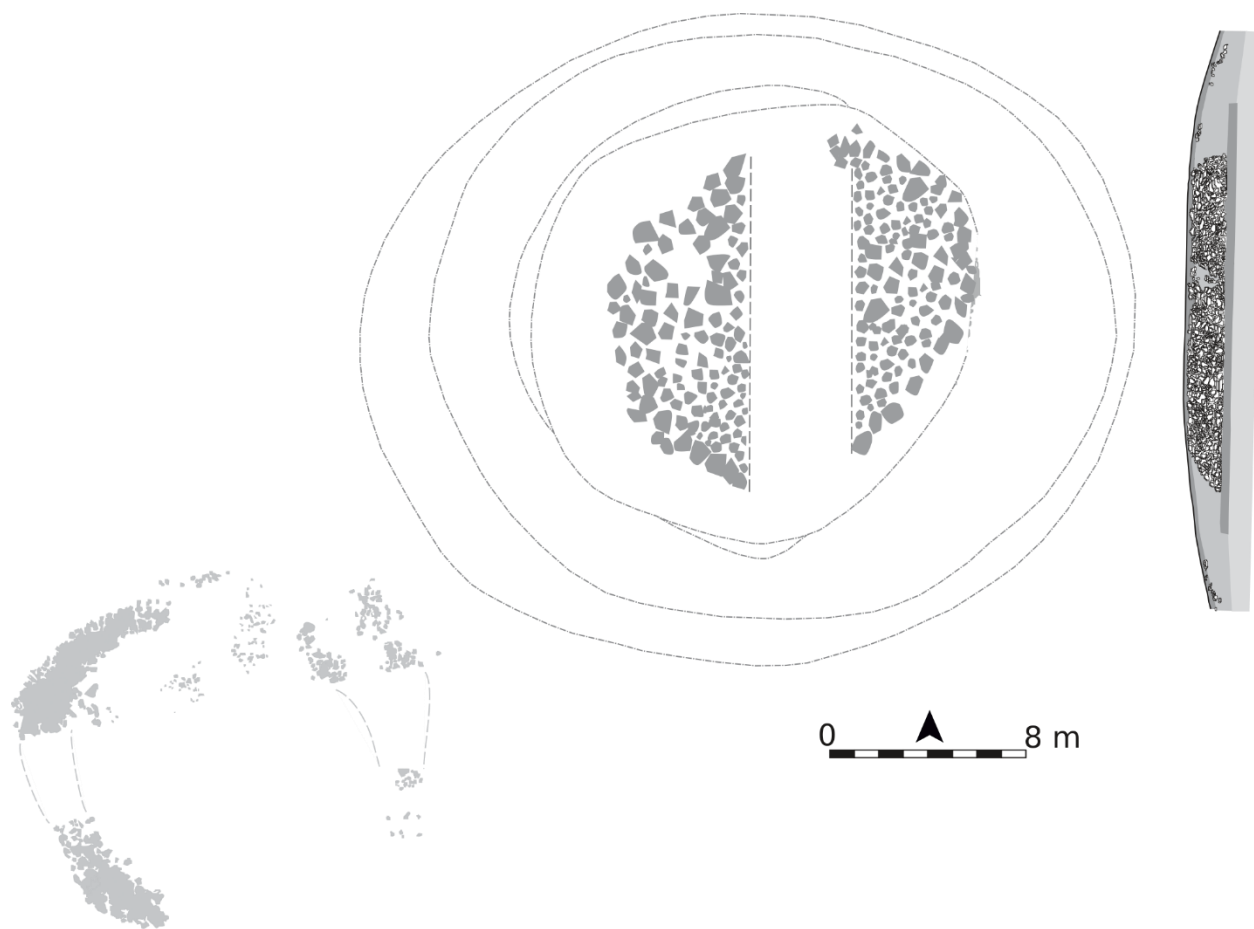

Рис. 39. План та центральний профіль комплексу біля с. Кременівка (за Гершкович, Ромашко 2013).

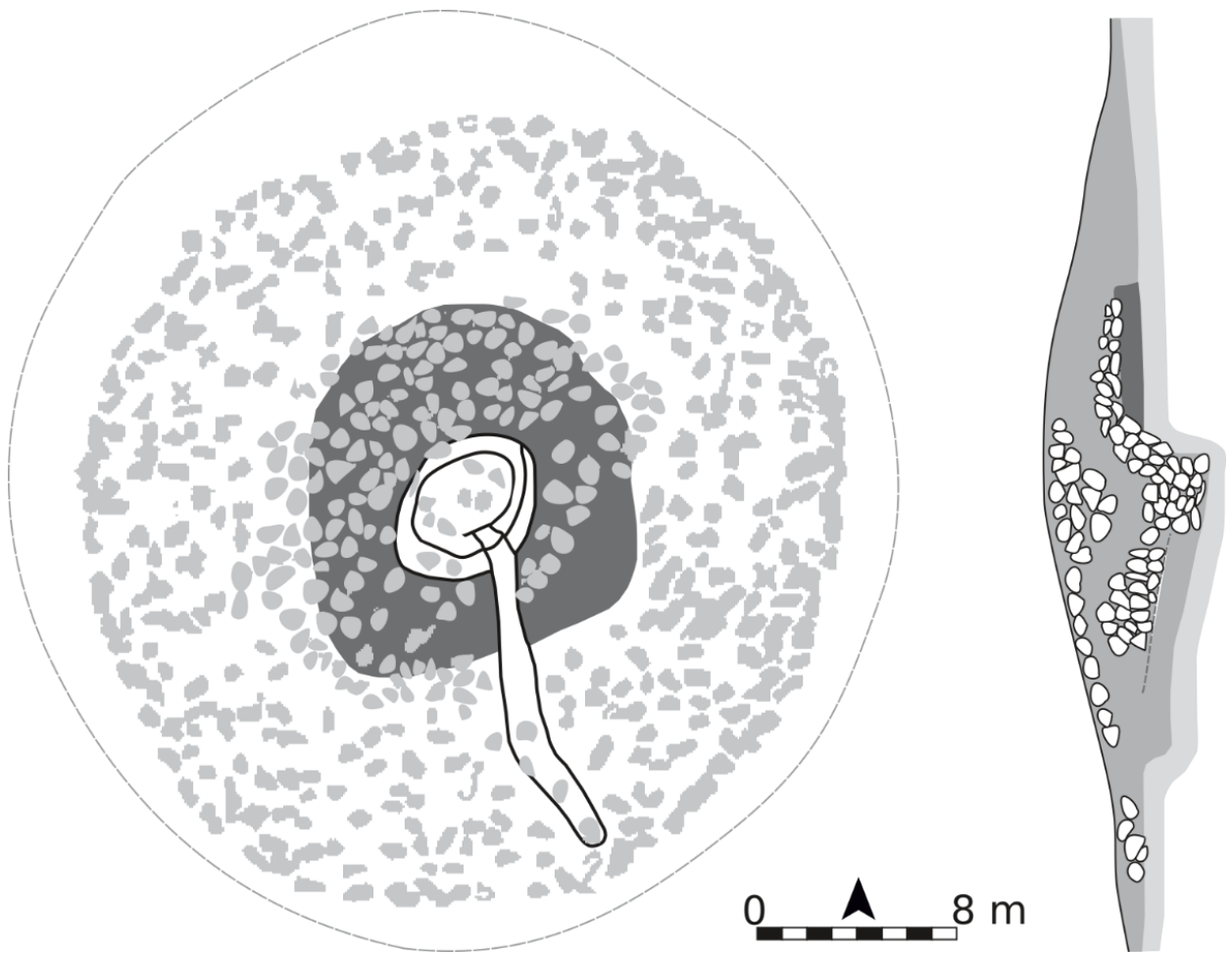

Рис. 40. План та центральний профіль кургану Передерієва Могила (за Моруженко 1992).

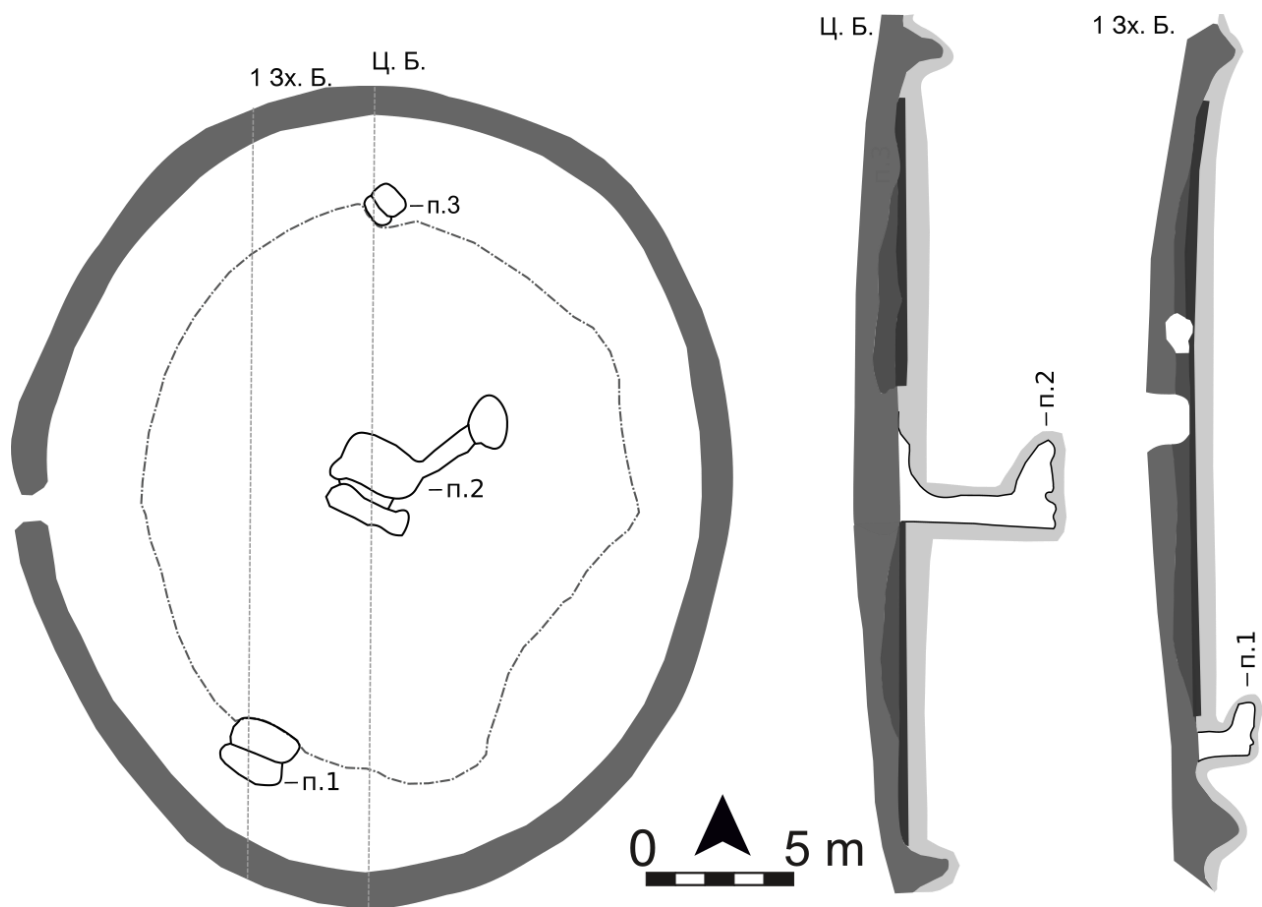

Рис. 41. План та профілі кургану Нове 5 (за Болтрик, Фиалко 2011).

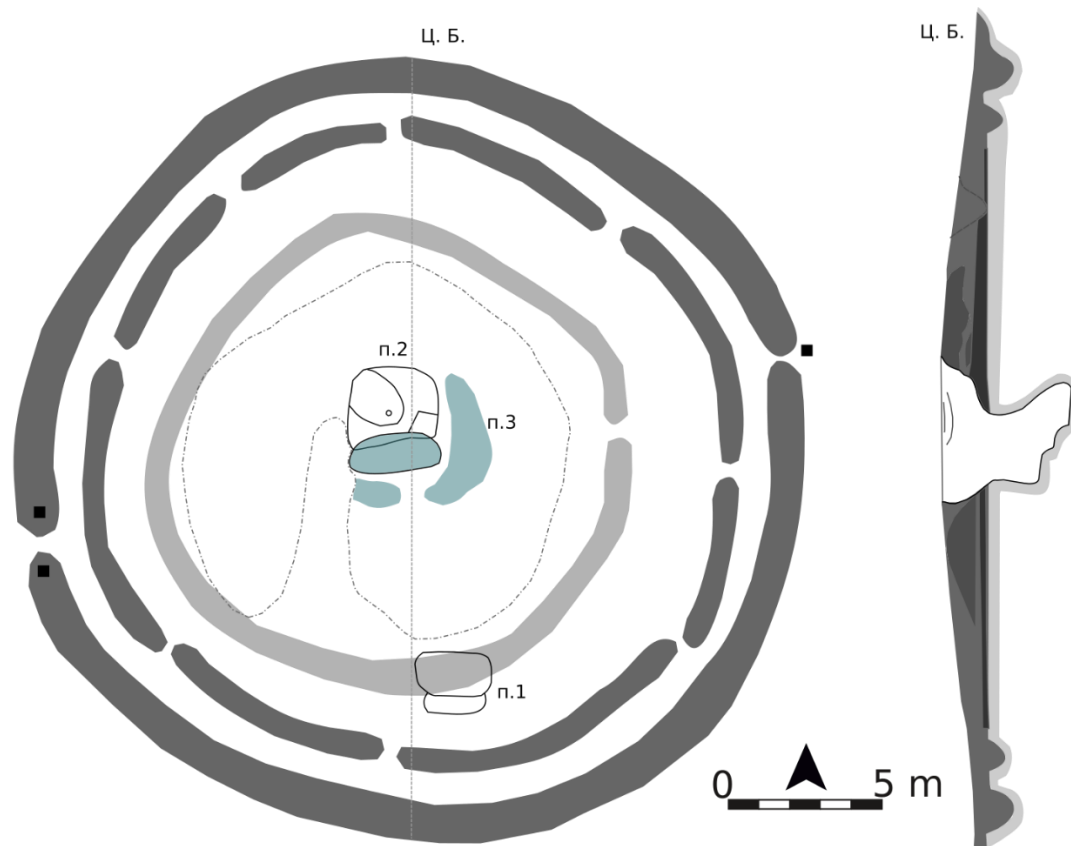

Рис. 42. План та профіль кургану Генічеськ 1 (за Кубышев, Саенко 1991).

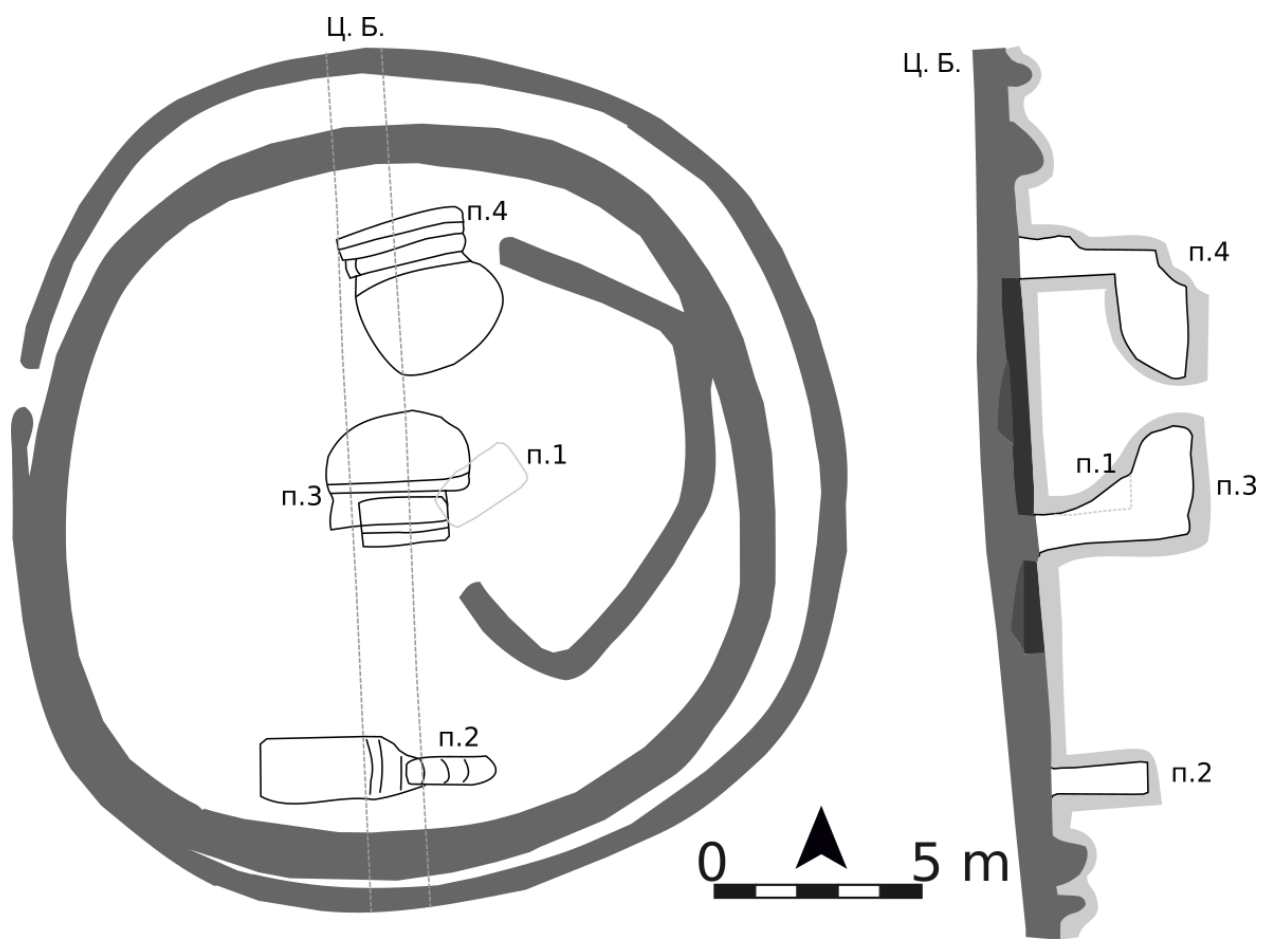

Рис. 43. План та профіль кургану Подове 3 (за Кубышев та ін. 1978).

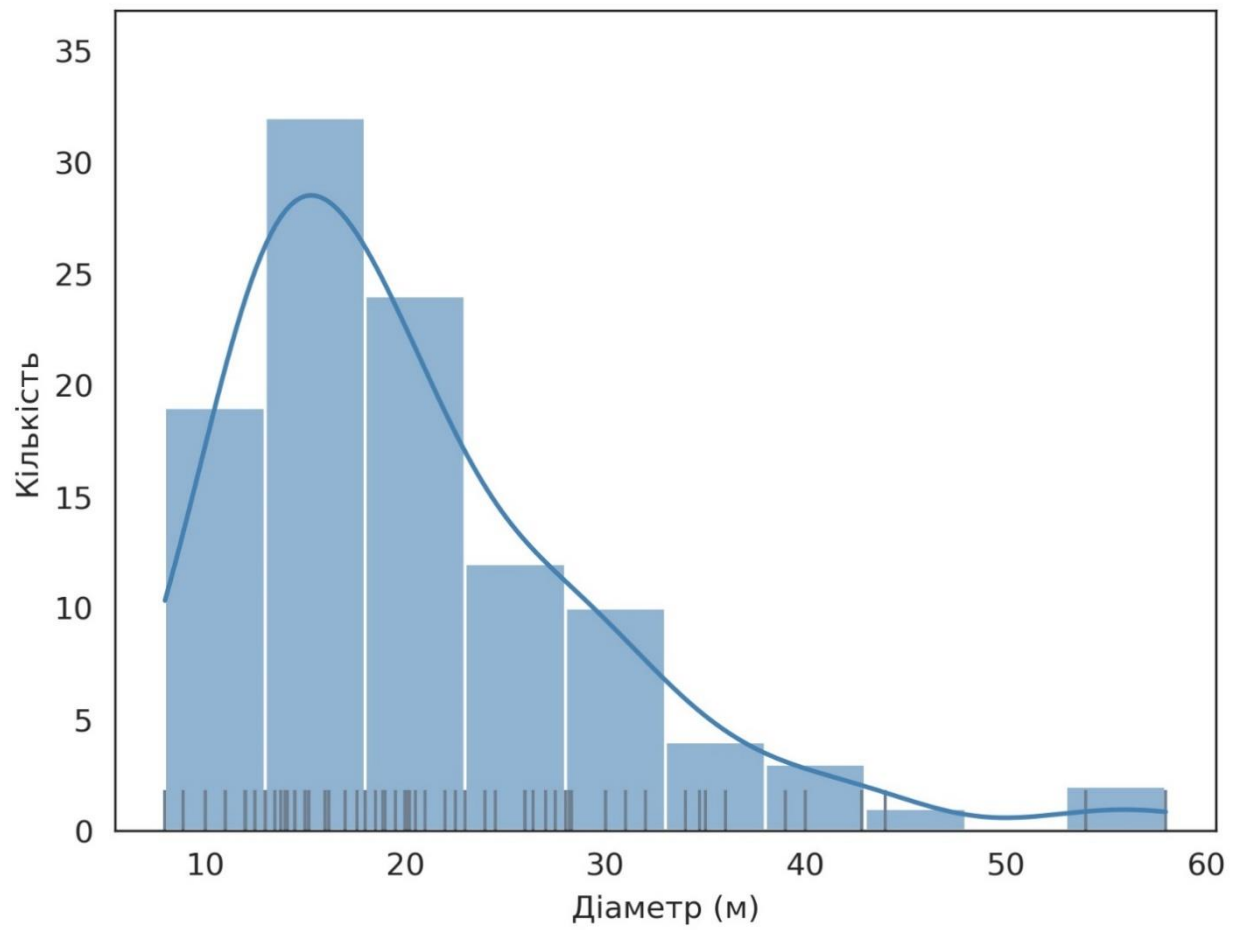

Рис. 44. Графік розподілу діаметрів ровів.

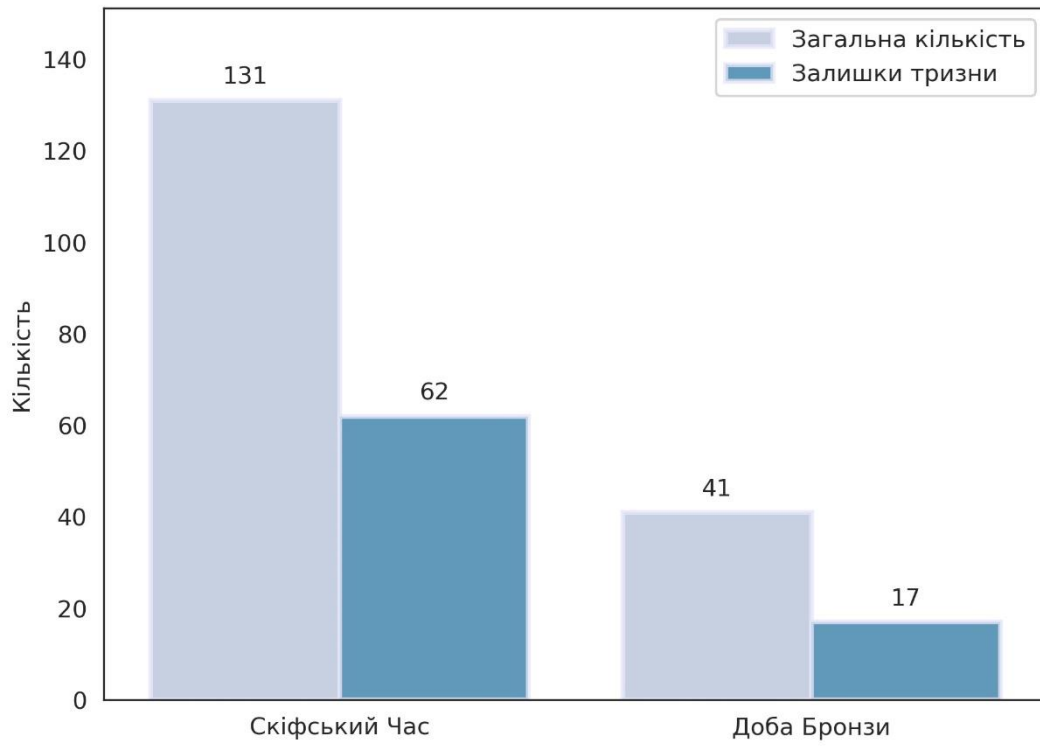

Рис. 45. Графiк свiввiдношення курганiв iз залишками тризни.

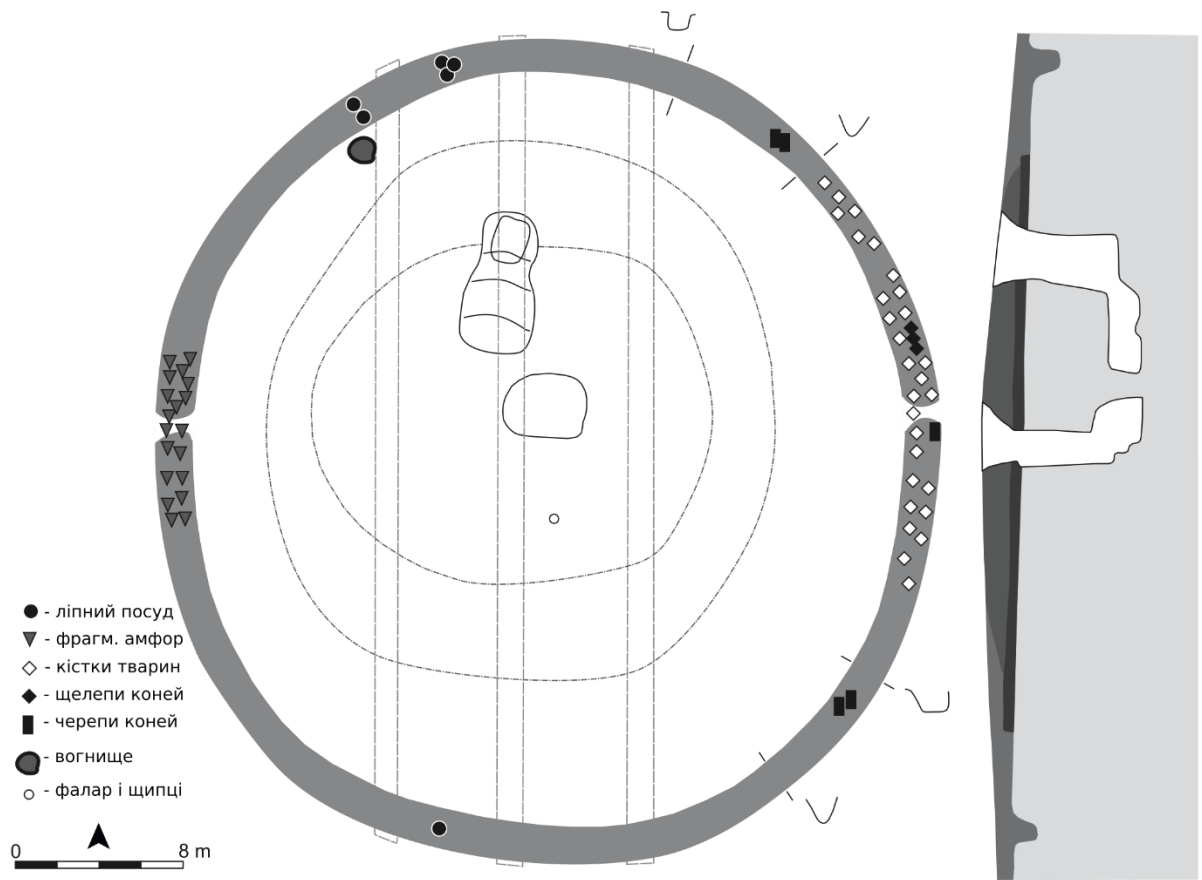

Рис. 46. План та профіль кургану Володимирівка 1: знахідки на поверхні (за Полин, Кубышев 1997).

Рис. 47. Графік кореляції видів тварин та розташування у кургані.

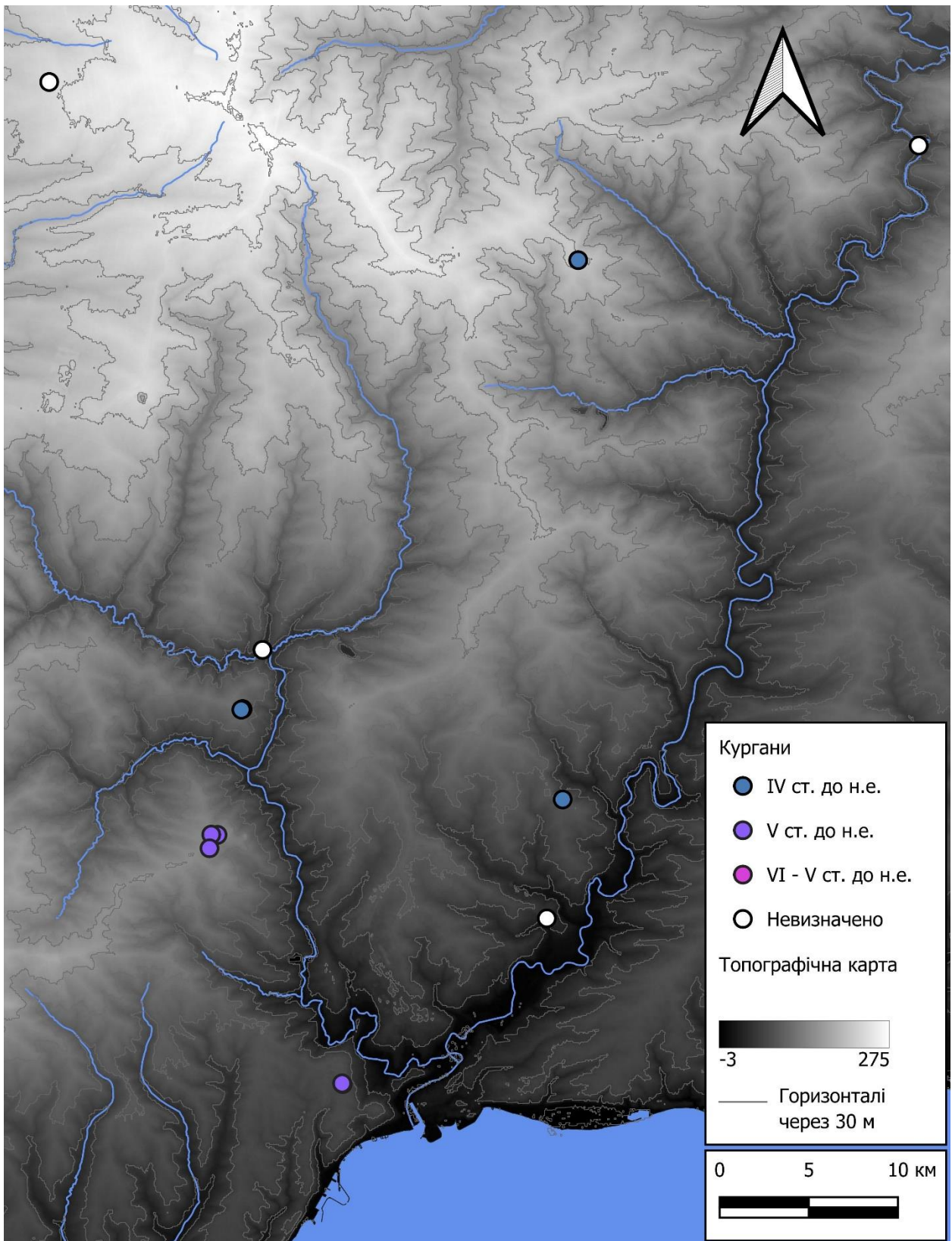

Рис. 48. Карта скіфських курганів у басейні р. Кальміус.

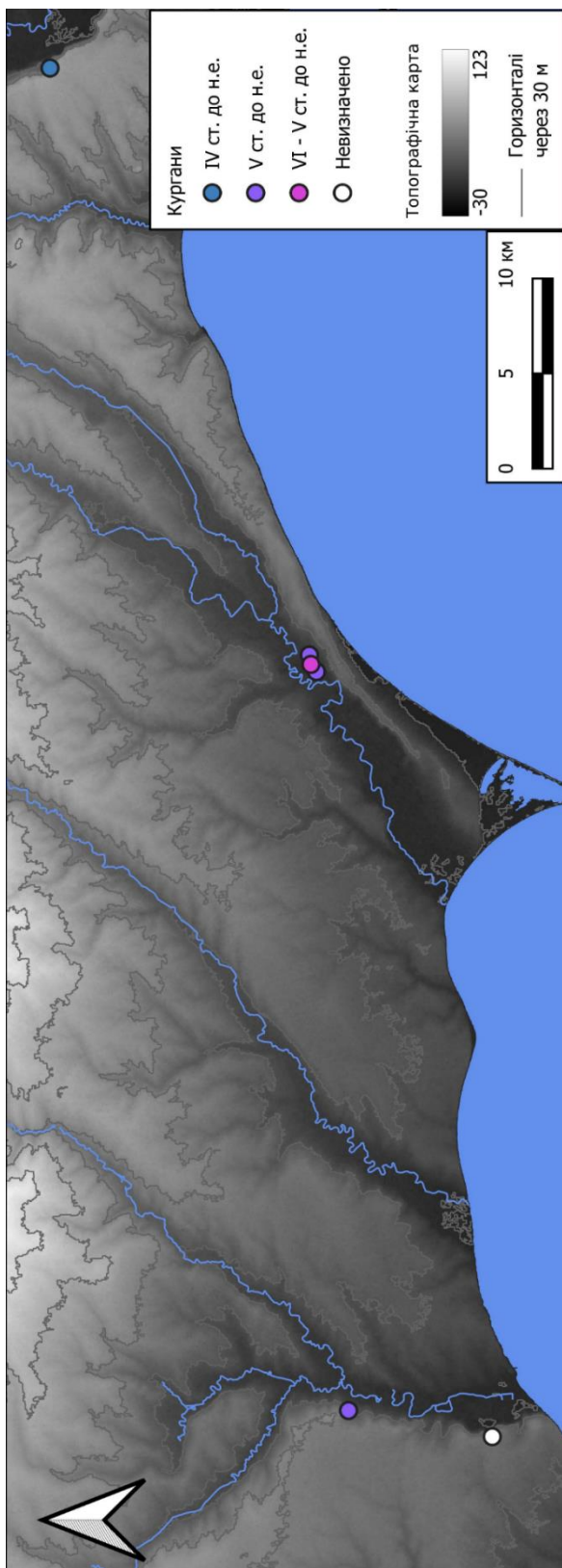

Рис. 49. Карта скіфських курганів у басейні річок. Берда, Обитічна та Корсак.

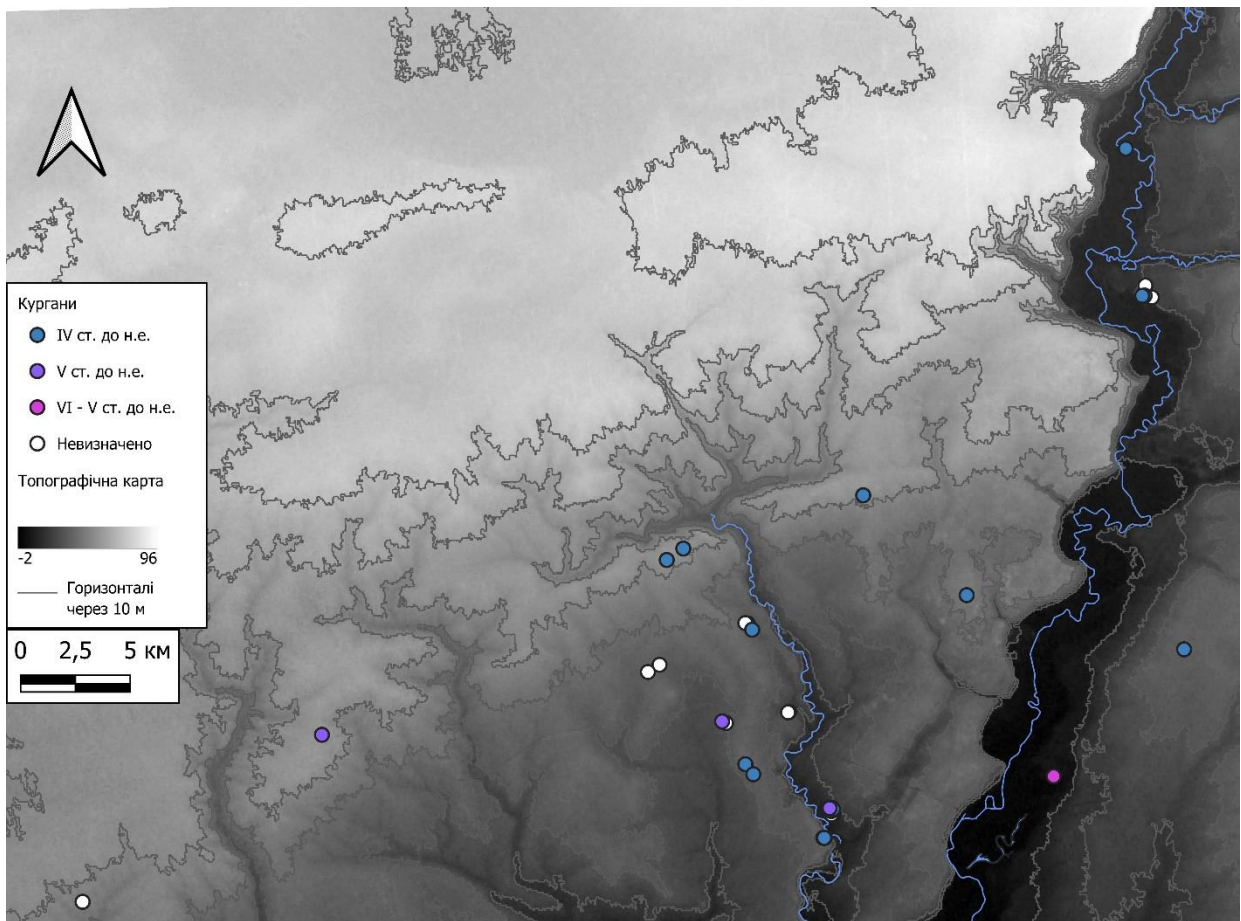

Рис. 50. Карта скіфських курганів біля р. Тащенак та середній течії р. Молочна.

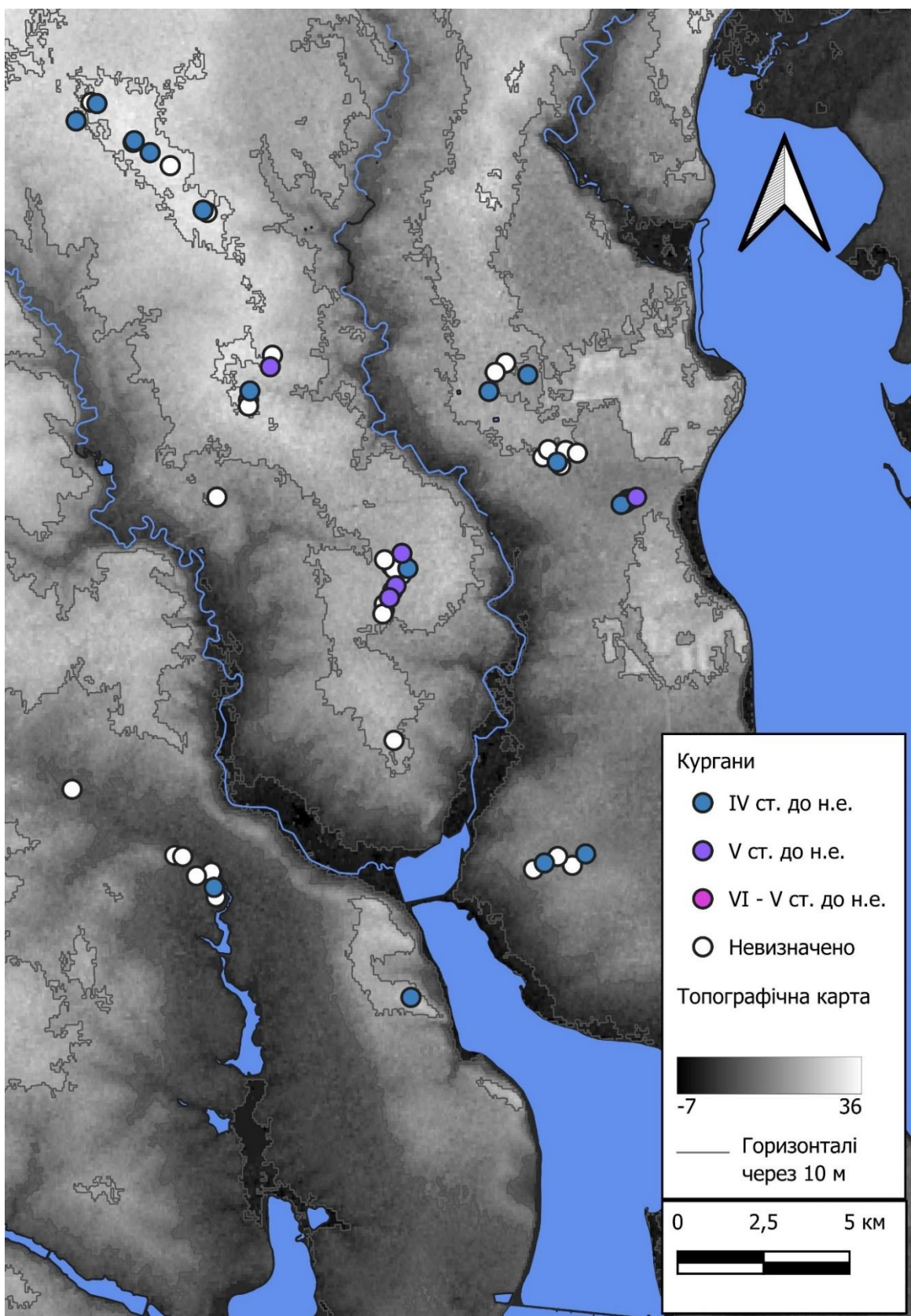

Рис. 51. Карта скіфських курганів в низині р. Молочна та Утлюцькому лимані.

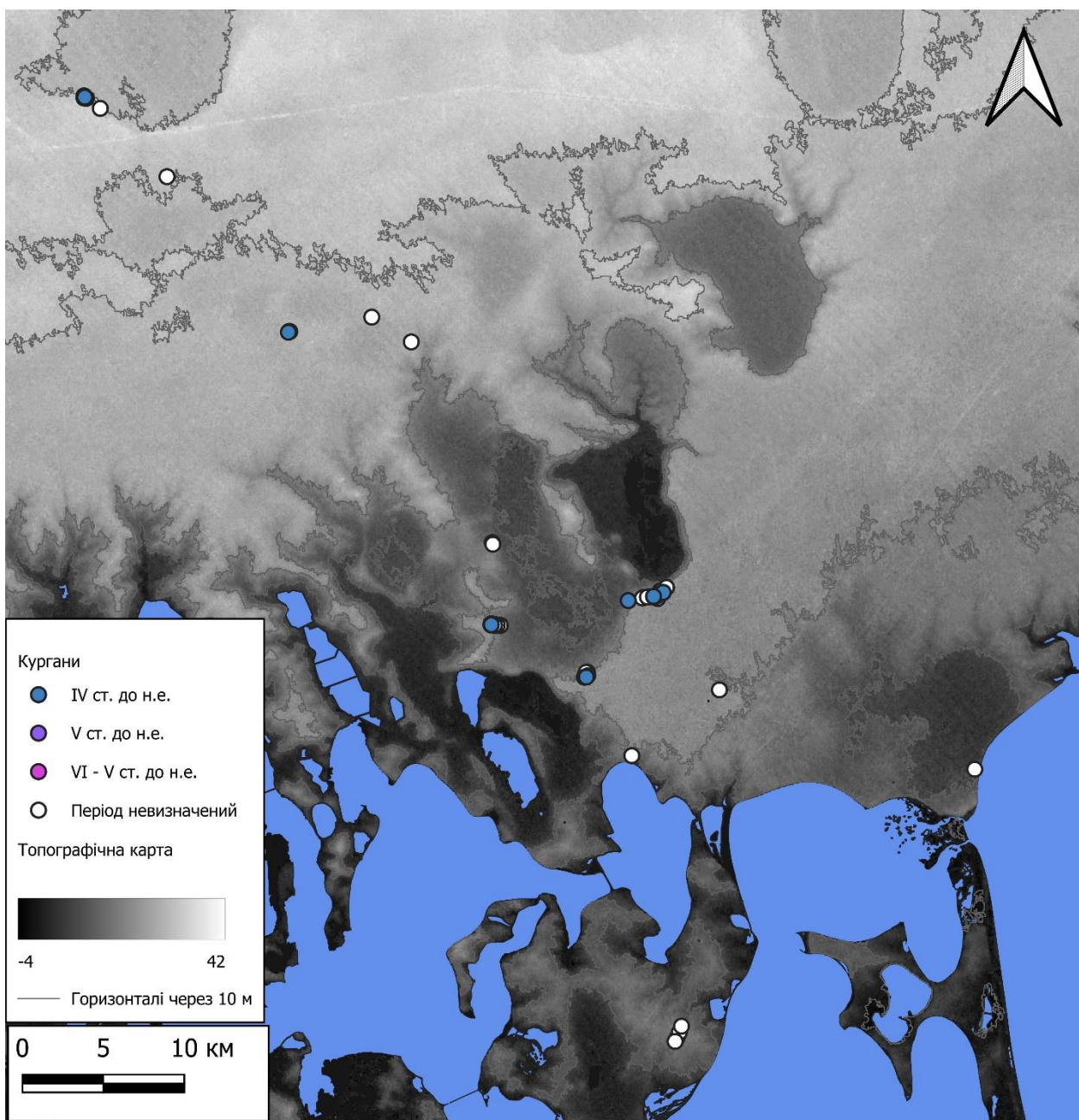

Рис. 52. Карта скіфських курганів у Північному Присивашші.

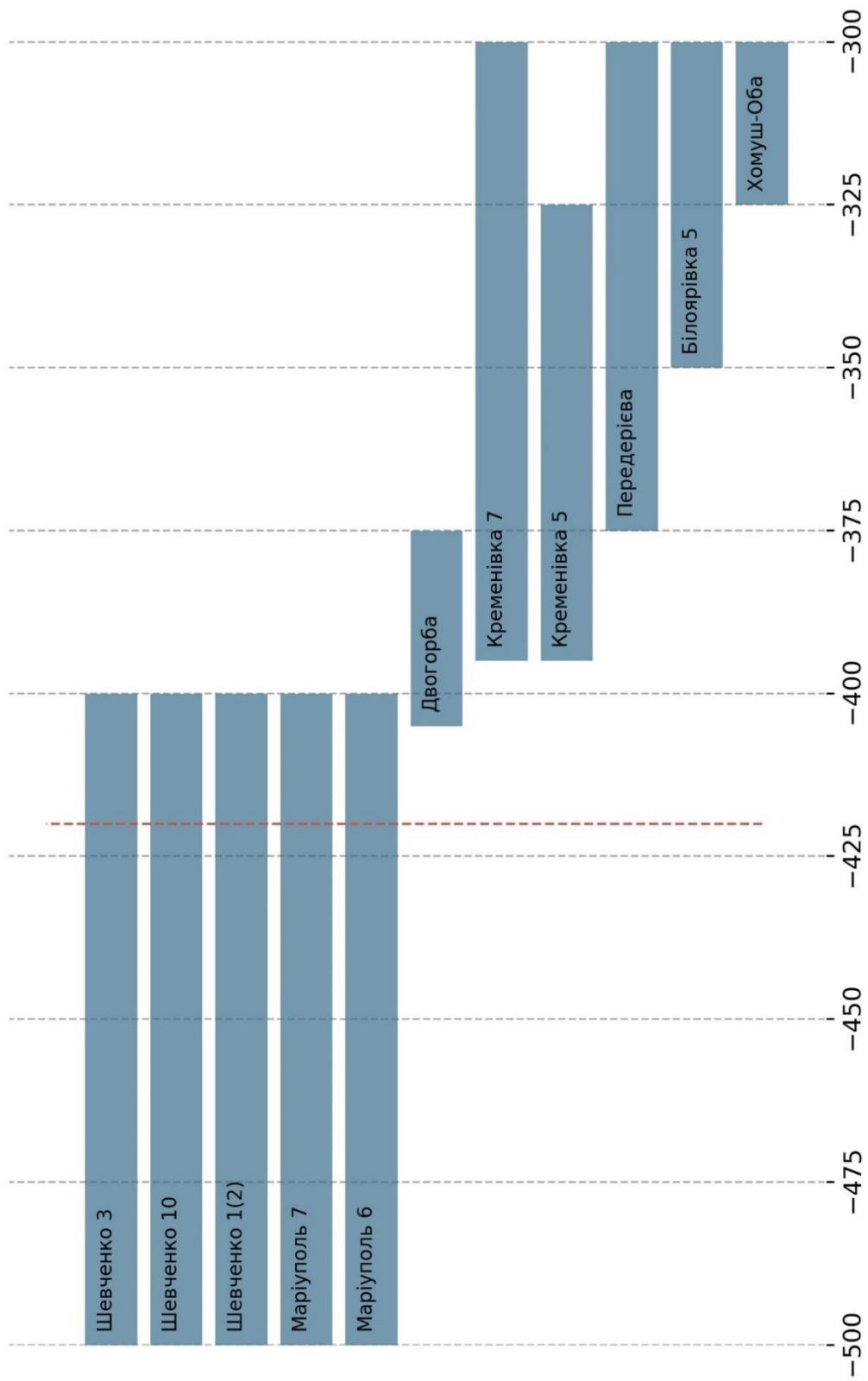

Рис. 53. Періодизація скіфських курганів у басейні р. Кальміус.

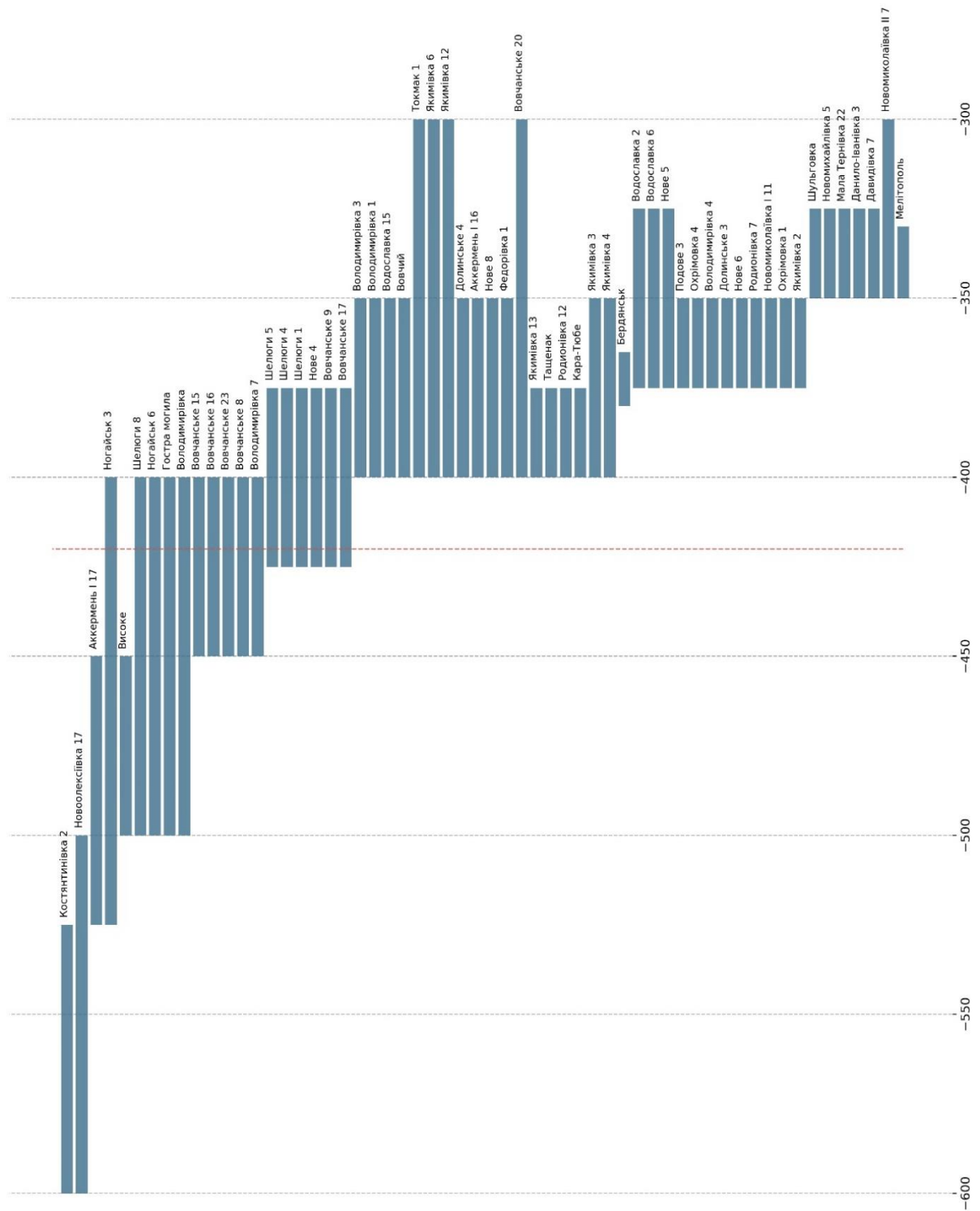

Рис. 54. Періодизація скіфських курганів у Північно-Західному Приазов'ї.

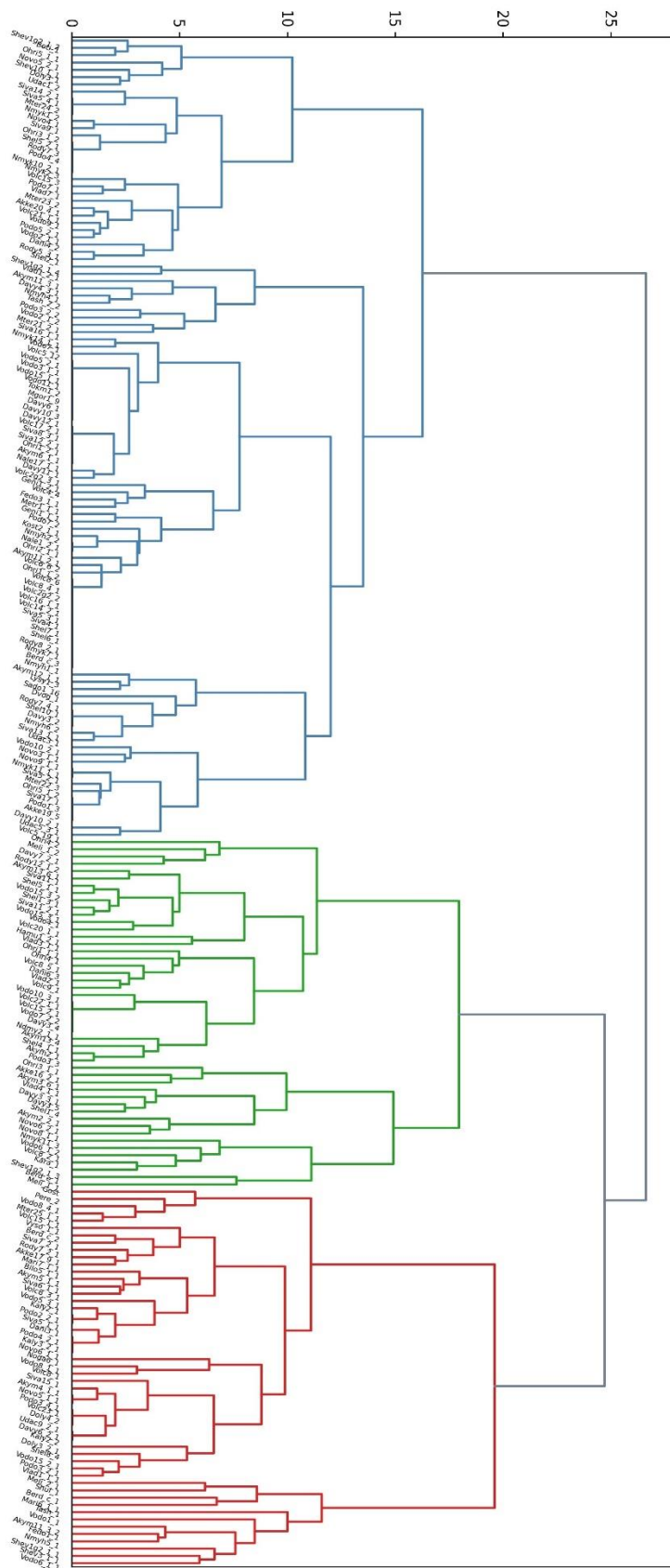

Рис. 55. Дендрограма кластерів поховань за складом поховального інвентарю.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ

створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 19:21:23 06.11.2023

Назва файлу з підписом: Дисертація_Деміна_фінальний.pdf.p7s

Розмір файлу з підписом: 19.9 МБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Дисертація_Деміна_фінальний.pdf

Розмір файлу без підпису: 19.9 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ДЕМІНА АЛІСА ДМИТРІВНА

П.І.Б.: ДЕМІНА АЛІСА ДМИТРІВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 3323501146

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 20:21:21 06.11.2023

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000BB2B2C01CA158904

Алгоритм підпису: ДСТУ-4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAAdES)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований